

ACTA UNIVERSITATIS CAROLINAE PHILOSOPHICA ET HISTORICA 1 – 2006
STUDIA SOCIOLOGICA XV

**AKTÉŘI,
SYSTÉMY,
RIZIKA**

UNIVERZITA KARLOVA V PRAZE
NAKLADATELSTVÍ KAROLINUM
2009

Vědecký redaktor:
doc. PhDr. Jiří Šubrt, CSc.

Recenzovali:
doc. PhDr. Radomír Havlík, CSc.
doc. PhDr. Pavel Machonin, DrSc.

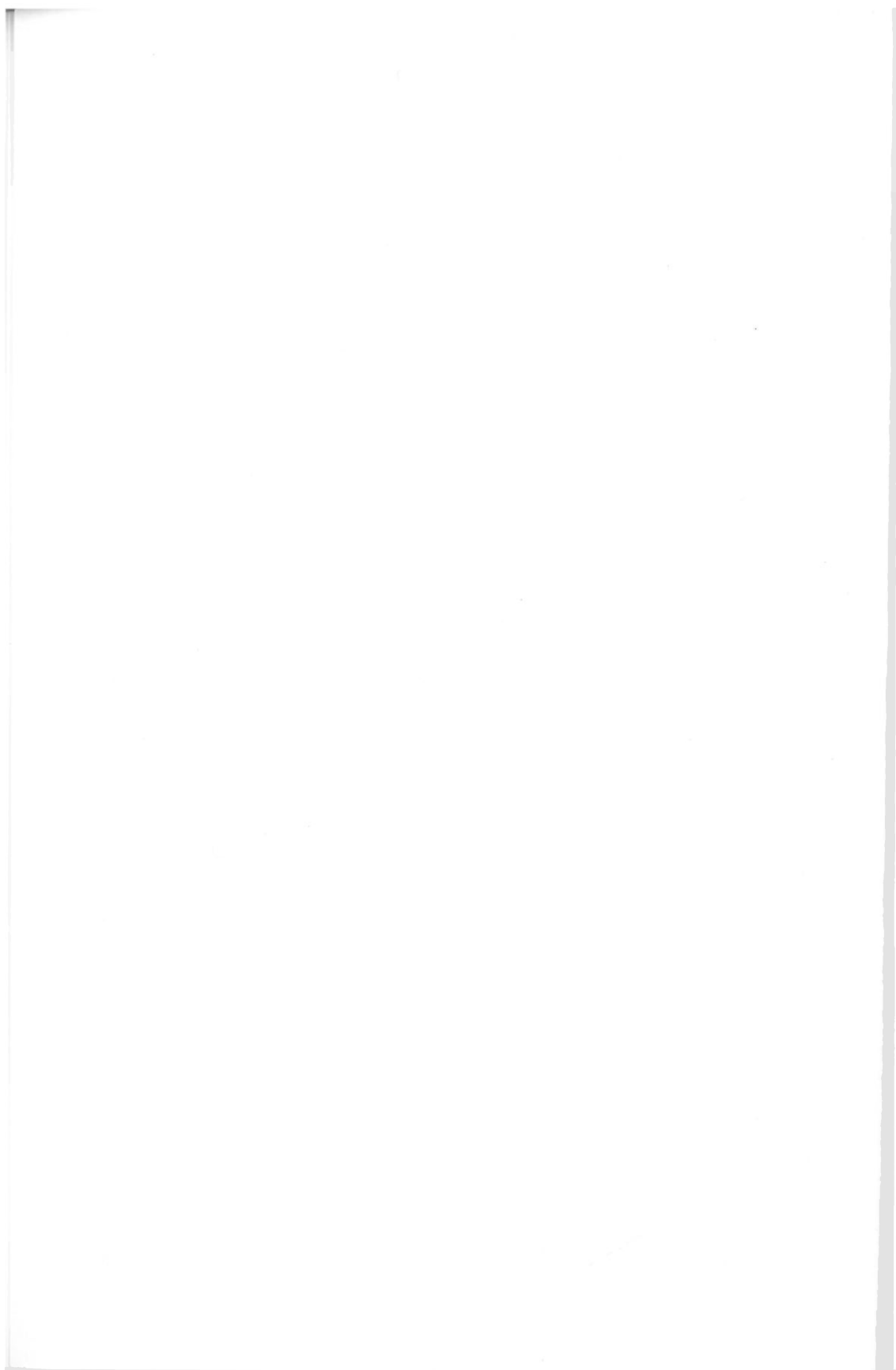
Filozofická fakulta
Univerzity Karlovy v Praze
255308441

KNIHOVNA JANA PALACHA FILOZOFICKÁ FAKULTA UK V PRAZE
Inv. č.: <i>05 11 984 / 2013</i>

OBSAH

Úvodem	7
Miloslav Petrusek: Od víry ve společnost bez trestů ke společnosti altruistické a nezištné lásky (Na okraj Sorokinovy <i>Krise našeho věku</i>) (From Faith in a Society without Punishments to a Society of Altruistic Love: on the margins of Sorokin's <i>Crisis of Our Age</i>)	9
Oleg Suša: K aktuálním souvislostem informatizace, globalizace a individualizace (On the Current Connections between Informatization, Globalisation and Individualization)	27
Jiří Šubrt: Systémová diferenciac – rizikový potenciál soudobé společnosti (Systems Differentiation – the Risk Potential of Contemporary Society)	47
Ondřej Svatoň: Společnost práce a „šťastní nezaměstnaní“ (The Work Society and the “Happy Unemployed”)	65
Nataša Šalgovičová: Zmeny na trhu práce z pohľadu duálneho prístupu (Changes on the Employment Market from the Point of View of the Dual Approach)	79
Jiří Buriánek: Vývoj obav ze zločinu v české společnosti (Trends in Fear of Crime in Czech Society)	95
Jiří Vinopal: Kognitivní aspekty sledování citlivých témat v rámci bezpečnostního výzkumu (Cognitive Aspects of the Monitoring of Sensitive Themes in Security Research)	113
Jan Urban: Netržní oceňování hodnot, které nemají cenu: metoda podmíněného hodnocení z pohľadu sociologa (Non-market Assessment of Non-Use Values: the contingent valuation methods from the point of view of the sociologist)	135

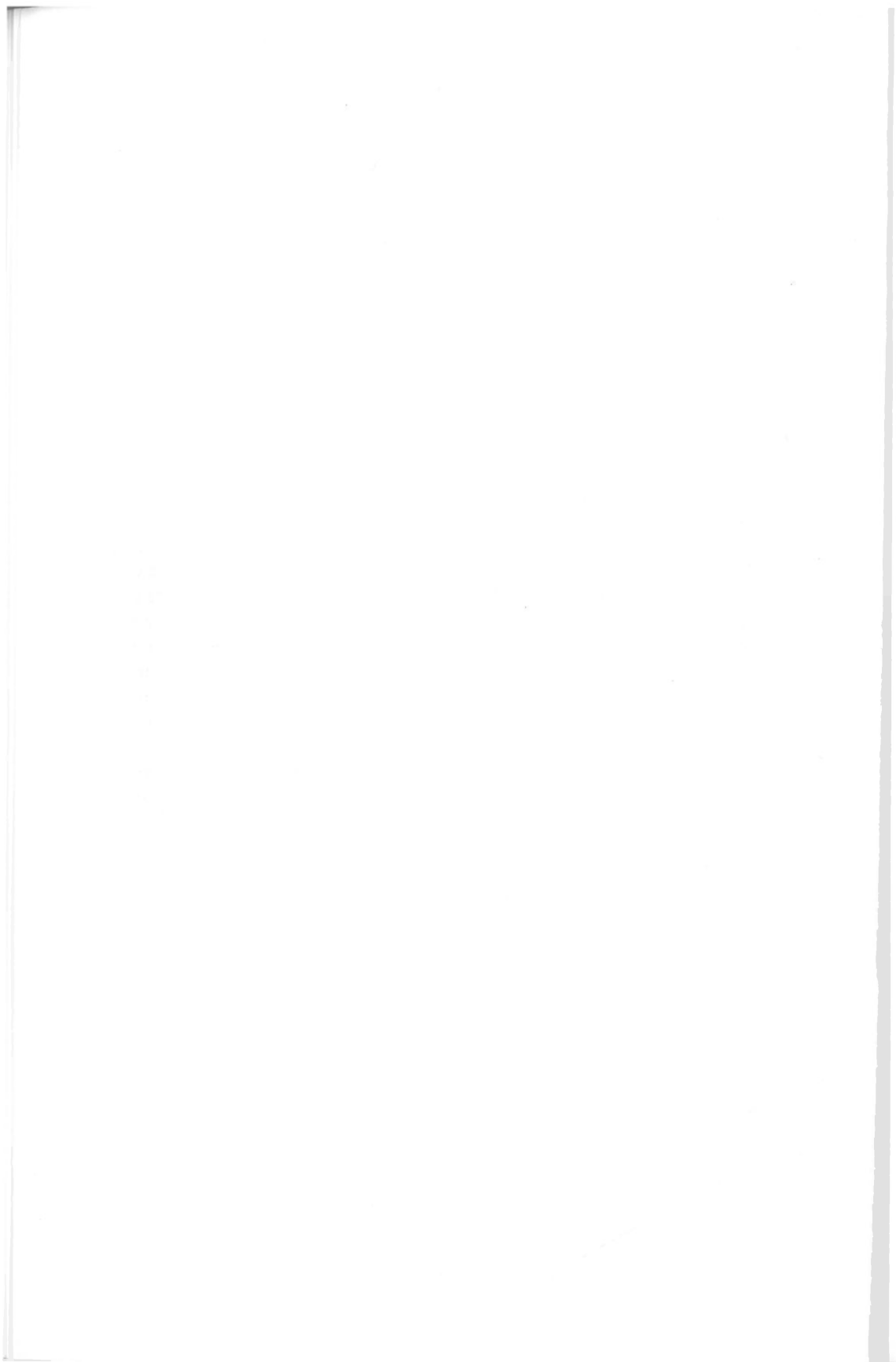

ÚVODEM

Tento sborník je společným dílem pedagogů a doktorandů katedry sociologie Filozofické fakulty Univerzity Karlovy. Stati, které jsou v něm obsaženy, jsou příspěvky k týmovému projektu Aktéři, rizika a důvěra ve společnosti, součástí výzkumného záměru FSV a FF UK Rozvoj české společnosti v Evropské unii: výzvy a rizika. Pravidelní čtenáři ediční řady AUC *Studia sociologica* vědí, že sborníky, které v ní byly v posledních letech vydány, si nekladou za cíl mapovat sledované problémy monografickým způsobem, v celém jejich rozsahu, nýbrž že jsou spíše volnějšími celky vytvořenými z tematicky často dosti různorodých studií, pro které je zvolený titul čímsi na způsob „společného jmenovatele“. Je tomu tak mimo jiné i proto, že *Studia sociologica* chápeme jako periodikum, které nemusí být – podobně jako jiné odborné časopisy – ani obsahově ani žánrově příliš sevřené či sjednocené.

„Aktéři“, „systémy“ a „rizika“, na které odkazuje název publikace, představují témata, kterým se pracovníci katedry sociologie FF UK věnují již po několik let; dokladem toho jsou ostatně i některá předchozí čísla AUC: *Aktér, instituce, společnost* [1/01], *Organizace, rozhodování, řád a změna* [1/04]. Tentokrát se v uvedené trojici klíčových slov stává ústředním pojem rizika. Povědomí naší odborné veřejnosti o této problematice a o celosvětově probíhající diskusi o ní (Beck, Luhmann, Giddens, Adams, Münch aj.) je dnes natolik rozšířené, že není nutné je nijak zvlášť představovat. Rizika, jež ohrožují soudobou společnost, mají, jak známo, řadu podob a narážíme na ně v mnoha různorodých souvislostech. Několik „sond“ k danému tématu přináší i následující stránky.

Jiří Šubrt

MILOSLAV PETRUSEK

**OD VÍRY VE SPOLEČNOST BEZ TRESTŮ
KE SPOLEČNOSTI ALTRUISTICKÉ A NEZIŠTNÉ LÁSKY
(Na okraj Sorokinovy *Krise našeho věku*)**

Nekamenujte proroky. Neb pěvci jsou jak ptáci:
kdo hodil po nich kamenem, k těm víc se nenavrací.
Vítězslav Hálek, Večerní písně (1859)

Poněkud trapné, protože silně ideologizované diskusi vedené kolem „skeptického ekologa“ Bjorna Lomborga [2006] dominuje lidu tolik potřebná elementárně scientistická víra v to, že věda, která způsobila řadu našich kalamit, nás – podobna baronu Prášilovi – z nich za svůj cop zase vytáhne. Diskuse sama je založena na jednoduché kvazimetodologické premise: protože se dosavadní katastrofické scénáře (ba ani ty umírněně pesimistické) nenaplnily, tedy protože stále máme měď, vzácné kovy i uhlí, deštné pralesy stále ještě žijí a kyselý déšť nás nezahubil, dokonce ani ledovce v Antarktidě ještě neroztály a v Alpách pouze ustupují, plyne z toho údajně prostý závěr – všechny ty pesimistické prognózy jsou jen pláštíkem pro ekologický terorismus, ba i pro jeho umírněné formy. Věřu nevíme, co by se ještě mělo stát, aby skeptický ekolog k rozumu přišel. Opravdu čeká na apokalyptické jezdce z Janova evangelia? Ale pak už asi bude pozdě, není-liž tomu tak?¹

Edward Tiryikan kdysi napsal [1984], že lidstvu hrozí pět apokalyptických jezdců, kteří přijedou brzy, nebudeme-li pozorně naslouchat varování, jež zní tiše, ale naléhavě: 1. demografická katastrofa (přelidnění); 2. pandemie AIDS; 3. pád růstové ekonomiky (zastavení ekonomického růstu a deprese); 4. možný jaderný konflikt a 5. politické, kulturní a intelektuální vyčerpání moderních západních demokracií. Skeptický ekolog by napsal – no a co? Demografický růst má jistě „své problémy“ (katastrofu s migračními procesy a naši bezbrannost by bagatelizoval), pandemie AIDS sice postihla část Afriky, ale v Evropě se zastavila, hrozba jaderného konfliktu pominula s pádem bipolárního světa (i když se ovšem jaksí revitalizovala v podobě existence dis-

¹ Existují autoři přesně opačného názoru. Autor slavné knihy *Gaia: nový pohled na život* (česky 1993) JAMES LOVELOCK vydal knihu *The Revenge of Gaia*. Referuje o ní Hana Librová v *Salonu Práva* 3. 8. 2006, kde tvrdí, že jsme na totálním konci: „Zemí Gaiu jsme poškodili natolik, že nám nyní hrozí trestem nejvyšším – vyhubením.“ A Lovelockova argumentace je stejně silná jako „skeptického ekologa“.

ponobilního jaderného potenciálu v rukou nové „osy zla“) a moderní demokracie přece radostně rozkvétají zejména v zahradě Evropské unie. Největším nebezpečím pro budoucí lidstvo je právě tento *bagatelizující postoj*: věřme raději apokalyptickým vizím než chlácholivým úvahám, že růst může být nekonečný, že stimulace lidských potřeb je to nejlepší, co si můžeme přát, že kvalita společenského uspořádání se měří růstem DPH a že počet automobilů na hlavu je lepším ukazatelem zdraví společnosti než počet nově narozených dětí.

1. UVEDENÍ DO SOROKINOVA DÍLA

Tato studie chce připomenout čtyři vize kdysi významného a dnes polozapomenutého americko-ruského sociologa *Pitirima Sorokina*, který významně ovlivnil americkou sociologii nejen tím, že na Harvard přivedl jako asistenta Talcotta Parsonse, ale především monumentálním dílem *o kulturní a sociální dynamice*. Mimochodem – zajímavě se zapsal i do dějin české sociologie. Především – v roce 1922-23 žil v Praze (v Dobřichovicích) jako osobní host prezidenta Masaryka, s nímž se znal ještě z revolučního Ruska, a napsal zde, poblíž Prahy, řadu textů pro své spoluobčany, jež postihl stejný vyhnanecský osud, zejména však začal v Praze psát svou *Sociologii revoluce*. V roce 1936 vyšel česky Sorokinův spis *Sociologické nauky přítomnosti*, který byl prvním českým přehledem moderní sociologie, originálním a poměrně úplným (Sorokinovi tam chyběl stále ještě Weber). A konečně Sorokin udržoval čilou korespondenci s profesorem Josefem Králem, vedoucím „stolice sociologie“ na Karlově univerzitě, a jemu dedikoval český překlad anglického textu *The Crisis of Our Times*, který jmenovitě sice připsal Královi, ale současně věnoval 600. výročí založení Karlovy univerzity. To výročí se odbylo neslavně a bez Sorokina, protože připadlo na duben roku 1948.

Uvádět dnes čtenáře do celého systému Sorokinova myšlení, do peripetií jeho vývoje, nemá smysl. Uvedeme toliko to, co je podstatné pro náš problém, totiž pro Sorokinovu *v čase se měnící diagnózu krize a proměny jeho návrhů na její řešení*. Celé Sorokinovo dílo lze rozdělit (z hlediska našeho problému) do dvou základních „teritoriálních“ etap, totiž na období „ruské“ (včetně kratinkého „českého intermezza“) a na období americké, v němž je časově i předmětně těžiště Sorokinova díla.

Ruské období je silně poznamenáno vlivem specifické formy behaviorismu („reflexologie“), v jehož rámci se sociologie jako věda nemilovaná absolutistickým carismem rozvíjela. Sorokin v té době (od roku 1910 do roku 1920, tedy do svého nuceného vysídlení z Ruska) napsal celkem 213 textů: od drobných recenzí, např. Pareta, Kropotkina, Kautského, McDougala aj., po pokus o *Obecně přístupnou učebnici sociologie* z roku 1920 a *Systém sociologie* z téhož roku, nemluvě o textech politických. Nicméně klíčovým, protože originálním teoretickým výsledkem je spis z roku 1913 *Zločin a trest (Sociologická studie o základních formách společenského chování a morálky)* a drobná studie o pokroku [1912], která je zajímavá formulací problému, takovou, jaká dodnes není v sociologii zcela obvyklá.

Americké období, jež zahrnuje většinu Sorokinova života, je samozřejmě vnitřně diferencované, nikoli však již vnějšími událostmi jeho života, ale proměnou tematických zájmů a vědecké orientace. To nejpodstatnější – totiž „vnitřní paradigmatický

obrat“ – se však v Sorokinovi, aniž jej příliš veřejně prezentoval, odehrál pod vlivem ruské zkušenosti na počátku 20. let. Sorokin se odvrátil od pozitivistické (a behavioristické) tradice, sice ještě ne zcela důsledně metodologicky, ale světonázorově značně radikálně: šlo o rozchod s pozitivistickou vírou v nekonečný pokrok a zejména o obrat k Dostojevskému, což znamenalo nastoupit „cestu nábožensko-mravní, tedy skutečné lásky člověka ke všem lidem, ke všemu živému, k celému světu, k lásce bezpodmínečné a trvalé“ [Sorokin 1991: 246].

Sorokin, dobře jazykově, teoreticky a zčásti i metodologicky vybavený, začíná v Americe empirickými výzkumy (venkova, města, deviance atd.), současně však okamžitě soustřeďuje materiál k monumentální (i když dnes diskusní) knize o *kulturní a sociální dynamice*, v níž ovšem formuluje (dodnes inspirativní) teoretické a ontologické základy své analýzy krize soudobého světa. Jedna ze slepých uliček Sorokinova amerického života a díla je usilování o hledání společných cest mezi Západem a Východem, čehož nejvýraznějším produktem je spis *The Basic Trends of Our Times* z roku 1964: Sorokin (v kapitole příznačně nazvané *Vzájemná konvergence Spojených států a Sovětského svazu ke smíšenému [mixed] sociokulturnímu typu*), v němž na základě podrobného (a v mnoha ohledech dodnes poučného srovnání) dospívá k opatrnému závěru, že „v současnosti tento smíšený typ představuje eklektickou směsí charakteristik obou zemí, která ale zatím není jednotou *nového* integrálního kulturního, sociálního a personálního systému“ [s. 129]. Sorokinova víra v konvergenci byla spíše nadějí Rusa trpícího emigračním syndromem než výsledkem chladné sociologické kalkulace, a proto se jí ani nedostalo obecnějšího uznání (například Aron ji dost důrazně odmítl). Na základě svých hlubokých analýz rozmanitých verzí filozofie dějin (shromážděných v knize *Modern Historical and Social Philosophies* z roku 1963, která byla přepracovanou verzí původní knihy *Social Philosophies of an Age of Crisis* z roku 1950) zformuloval svou ideu *kulturní krize naší doby*, a ta nás samozřejmě zajímá nejvíce. Konečně *závěrečné americké období*, v němž Sorokin rozvíjí svou grandiózní, nedoceněnou a v podstatě neznámou, snad extravagantní, ale poučnou *teorii nezištné, altruistické a konstruktivní lásky*, je pokusem o vědecké naplnění své individuální konverze – od sebevědomého pozitivismu k pokorné altruistické službě bližnímu. Sorokinův institut „tvůrčího altruismu“ vydal od roku 1959 celkem dvanáct objemných svazků za účasti předních světových vědců a samozřejmě při značném autorském podílu Sorokinově. Nešlo tedy zdaleka o tak extravagantní podnik, jak se to na první pohled (a zejména z dnešní perspektivy) může zdát.

Sorokinovou satisfakcí mohlo snad být to, že na sklonku života (1968) byl s obrovskými počty přijat v Leningradě, městě svých vědeckých začátků a politické angažovanosti (od eserské vzpoury proti carismu k funkci tajemníka předsedy Prozatímní vlády Kerenského). Ale nebylo to již totéž „jeho“ město a nebyl to týž Sorokin.

2. SPOLEČENSKÝ POKROK A LIDSKÉ ŠTĚSTÍ

Sorokin v roce 1912, kdy mu nebylo ani třiačtyřicet, píše studii o tématu, které se objevilo poprvé explicitě a důrazně vlastně teprve u Émila Durkheima. Víme, že on – snad téměř jediný – si položil otázku, zda rozvoj dělby práce (jako evidentní ukazatel

pokroku) má usilování o štěstí jako svou příčinu a je-li rozvoj (extenze) lidského štěstí důsledkem rozvinuté dělby práce. V I. kapitole třetí knihy své *La division du travail social* (což je z nepochopitelných důvodů do češtiny přeloženo obráceně – jako Společenská dělba práce) Durkheim dokládá, že „radost není v přímé ani nepřímé závislosti na příliš silných nebo příliš slabých stavech vědomí“, což jinými slovy (shrnuto a zjednodušeno) vede k závěru, že jedinou podmínkou štěstí je *aurea mediocritas*, protože „podněty přestávají být příjemné, jsou-li příliš početné nebo jestliže je jich příliš málo“ [Durkheim 2004: 200]. Lidská „fyzická rozkoš se nemůže zvyšovat donekonečna“, přičemž jistě platí, že „hranice, za níž začíná exces, je variabilní: závisí na národech a sociálním prostředí“. Ale ani v oblasti duchovního života tomu není jinak, i zde dochází k nasycení a přesycení nebo totálnímu nedostatku – takže „zcela jistě je dnes hodně radostí, které se nám otvírají a které jednodušší povahy neznají. Na oplátku jsme vystaveni trápením, jimž jsou tito lidé ušetřeni, a vůbec není jisté, zda bilance je v náš prospěch“ [tamtéž: 204]. A nadto – „není pochyb o tom, že dnes jako včera je k udržení života nutné, aby v průměrném počtu případů radosti převažovaly nad bolestmi; není však vůbec jisté, že se tak stalo“ [op. cit.: 205]. Durkheimovu ideu rozpracoval na sklonku tisíciletí ve třech knihách americko-slovinský sociolog Stjepan Meštrovich do podoby durkheimovského pesimismu a s odkazem mj. právě na Sorokina zařadil Durkheima do dlouhé řady jmen, jimž se budoucnost lidstva nejeví nijak růžově.

Sorokin tedy v roce 1912 zřejmě v souvislosti s nakonec nekonaným sociologickým sjezdem v Římě píše studii *Sociologický pokrok a princip štěstí* [Sorokin 1992: 507 a násl.], kde si klade otázku: Musí *generální sociologická formule štěstí* zahrnovat jako svou integrální část také princip štěstí, nebo jej naopak může ignorovat, či prostě jen nebrat v úvahu? Sorokin konstatuje, že L. Ward a v Rusku N. Michajlovskij a P. Lavrov jsou přesvědčeni, že „pokrok spočívá v tom, že se lidské štěstí zvyšuje, nebo se alespoň zmenšuje objem lidského utrpení“. Mladičký Sorokin zná Durkheima a shrnuje: „Jádro Durkheimovy teze spočívá v tom, že ať už je prožívání štěstí jakkoli subjektivní a relativní i proměnlivé v čase, jedno je nesporné: jestliže je život štěstí a dar, pak jej musíme přijímat a neodříkat se ho.“ A zde se Sorokin stýká s Masarykem, jehož necituje, aniž tuší, že se brzy jejich životní cesty prolnou: Jestliže roste počet sebevražd (Sorokin napsal v roce 1913 a v Rize vydal studii *Sebevražda jako sociální jev*) – a zejména ve velkoměstech –, pak s naším životem není něco v pořádku. Sorokin s mírnou dávkou naivity (ale proč vlastně naivity?) dichotomizuje: buď *pokrok „bez štěstí“* a pak jeho ukazateli jsou pouze růst vědění, techniky, objem objevů, vzdělanost (de Roberty), velikost měst nebo (jak je tomu u Simmela, Spencera, Bouglého, Gumplowicze či Tarda aj.) třebas růst diferenciacce a integrace, anebo *„pokrok se štěstím“* – do centra pojetí pokroku pak musí být položeno lidské štěstí, řečeno soudobým jazykem: pokrok není „objektivní fakt“, ale objektivní podmínka (a někdy jen jedna z podmínek) *subjektivního prožívání štěstí*.

Sorokin ale ví, že *nejde o jakékoli štěstí* – štěstím není prosté uspokojení potřeb, jakkoli velkých a vznosných, protože pak by se „pokrok se štěstím“ proměnil v cosi, co by ztratilo mravní půdu: „Spočívá-li celá věc v uspokojení potřeb, pak není konečkonců jedno, zda na zemi žijí místo strádajících mudrců samy se sebou spokojené a šťastné svině? Nemuseli bychom potom preferovat šťastné svině před trpícími mudr-

ci?“ John Stuart Mill přece řešil přesně toto dilema. Kdyby zůstal věrný postulátům utilitarismu, musel by říci – lépe je být spokojeným blbem než nespokojeným Sokratem. Ale Mill nakonec říká něco přesně opačného: „Najde se jen málo lidí, kteří by byli ochotni vyměnit svůj třebaš chudý život za spokojený život nasycených zvířat. Věřu je lépe být nespokojeným člověkem, nešťastným Sokratem než spokojeným hlupákem“ [Mill 1911; citát z 1964: 27].

A tak Sorokin (aniž dále rekapitulujeme detaily) dochází k závěru: *Pokrok je proces*, a pokud jej chápeme *pouze* jako proces (dnes bychom dodali „vzestupný lineární proces“), pak si vystačíme bez kritéria štěstí a můžeme pracovat jen s objektivními ukazateli pokroku; jestliže však včleníme do našich úvah živého člověka, *stane se problém pokroku neřešitelným dilematem*: mohou totiž existovat společnosti, v nichž žijí jenom spokojení blbci, protože všechny „vnější ukazatele“ indikují „šťastnou společnost“, vedle nich však také společnosti, které stimulovány svou chudobou a stále ještě zaostalostí (pokud jsou schopny ji reflektovat) nabídnou lidstvu nové Sokraty. A Sorokin uzavírá: „Je-li možná syntéza obou pohledů, v níž se historický proces stane pokrokem, to stále ještě nevím a zatím si ani neumím odpovédět“ [Sorokin 1992: 513].

Zdá-li se Sorokinova obraznost čtenáři nesociologická, nutno připomenout dvě věci – 1. Sorokin byl Rus a tento typ obraznosti není v ruské literatuře (zejména filozofické) nijak neobvyklý a 2. postmoderní uvažování nám vrátilo právo na metaforu a metonymii, na esejistickou formu uchopování světa. Takže – o jakou společnost nám jde: o společnost spokojeného stáda sytých blbů, anebo o společnost, která stále ještě hledá a je schopna vidět dokonce hodnoty, jimž se kdysi říkalo spirituální? Co pro nás bude pokrokem? Štěstí konzumenta, nebo skromná spokojenost hledajícího? Nekladl ten Sorokin otázky ani hloupě, ani nečasově. Co kdybychom se pokusili aplikovat Sorokinovo pojetí „pokroku jako procesu“ a „pokroku jako štěstí“ na naši spotřební společnost, o níž přece víme, že je nenasytně pažravá a že žádná satisfakce není dostatečná?

John Gray to praví jednoznačně: „Prakticky všechny části politického spektra přijaly směšný názor, že tajemství nekončící prosperity bylo odhaleno. Volné trhy, vyrovnané rozpočty, správný přísun správně odměřených financí, uvážlivá špetka státních výdajů – s tak skromnými prostředky bylo tajemství dějin nakonec odhaleno“ [Gray 2006: 107]. Gray nemusí být autoritou – jde o názor, který reprezentuje a který je dosti obvyklý v „kritickém proudu“ soudobého myšlení, které si dovede vážít dobrodiní „sytého světa“, ale které současně ví, že nenasytnost vedla vždycky k neblahým koncům.

3. SPOLEČNOST BEZ ODMĚN A TRESTŮ

Další text, psaný také ještě v Rusku, který by byl Sorokinovi zajistil akademickou kariéru, byla rozsáhlá studie *Prestuplenije i kara, tedy Zločin a trest*.² Kromě toho, že v ní Sorokin prokazuje naprosto neuvěřitelnou znalost celé dobové sociologické literatury – od Wundta a Spencera přes Simmela k ruským „klasikům“, Michajlovskému,

² Sorokin se vědomě vyhnul ztotožnění s názvem Dostojevského románu, který v češtině zní stejně, v ruštině nikoliv: *Prestuplenije i nakazaniije*.

Kovalevskému a de Robertymu, Sorokin také podrobně zkoumá fenomén „sociálního faktu“, navrhuje „systematiku aktů jednání“ (behaviorálních aktů – *aktov povedenija*), vymezuje pojmy odměny a trestu, jejich sociální funkce atd.

Kniha je psána v umírněně behavioristickém duchu,³ a kdyby byla vyšla „včas“, stala by se asi světovou sociologickou klasikou, tak dobrá, poučená a systematická kniha to nepochybně je. Nás z ní ale zajímá pouze závěr, který je jakoby dovětkem k otázce, již si Sorokin položil v textu o pokroku, který jsme komentovali výše. Čtyřsetstránkové kompendium napsal Sorokin jako čtyřiaadvacetiletý (vydání je datováno 1914, ale kniha reálně vyšla již 1913). V poslední kapitole nazvané *Pokrok lidského chování* si Sorokin klade otázku: „Zlepšuje, nebo zhoršuje se lidská přirozenost v závislosti na rozvoji sociálního procesu, jinými slovy, je historický proces současně pokrokem? Je pohybem od horšího k lepšímu, od nížin k výšinám, nebo je to regres, postupný přechod od lepšího k horšímu?“ [Sorokin 1999: 351]. Námitka, že jde o „starosvětskou otázku“, se zamítá: všechna ta povídání o „konci progresistických narácí“ a pádu „pokrokařské ideologie osvícenství“ nejsou nic jiného než složitěji formulované tyto a jen tyto otázky. Nic jiného nás totiž ani netrápí, ani nezajímá: jde přece jen a jen o to, po jaké trajektorii se pohybujeme, zda po té, která nás vede do močálů a bahniš, ba přímo do horoucích pekel,⁴ nebo po té, která vede k umírněnosti, klidu a k jednotě – jak to řekne staříčkový Sorokin na sklonku života – ke klasické jednotě Dobra, Krásy a Pravdy? Odmítnout otázku a vysmát se odpovědi není nic, co by se mělo v akademickém diskurzu respektovat.

Odpověď Sorokinova je v tomto případě sice důsledně behavioristická, ale poněkud naivní. Víme totiž, kam až radikální behaviorismus může vést. Jeho jistě nejkonekvantnější sociopsychologické, ba etické vyústění najdeme u amerického behavioristy Burrhuse F. Skinnera. Ten ve slavné a poněkud obávané knize *Beyond Freedom and Dignity* vychází v zásadě z těchto principů jako Sorokin (ostatně jako každý behaviorismus): 1. lidské sociální učení (podobně jako u zvířat) je založeno na tom, že „socializace“ probíhá tak, že sociálně aprobované jednání je odměňováno, sociálně maladaptivní trestáno, 2. sociální jednání dospělých lidí je „směna odměn a trestů“ (v nejširším smyslu všech tří pojmů – odměny, trestu i směny) a konečně 3. lidské jednání se řídí několika elementárními principy, jež jsou založeny na odlišné distribuci odměn a trestů za různé druhy chování. Skinner z těchto sice poněkud „zoomorfických“ [Ossowski 1966: 37 a jinde], ale vlastně nijak zvláště provokativních premis vyvodil kategorické závěry: 1. kdybychom znali konkrétní lidskou genetickou výbavu a proces sociálního učení konkrétního jedince, uměli bychom předpovědět každé jeho sociální chování (řeceno s Frommem – „stali bychom se bohy“); 2. jestliže je člověk sociálně naučen určitým vzorcům pomocí odměn a trestů, pak jej lze pomocí těchto prostředků naučit jakému-

³ Behaviorismus vznikl jak známo „dvakrát“ – nezávisle na sobě: v podobě americké pod vlivem Watsonovým a v podobě ruské jako „reflexologie“ pod vlivem Bechtěrevovým, Mečnikovovým, Pavlovovým atd. Sorokin byl žákem jednak klasiků ruské předrevoluční sociologie, která nebyla ani v nejmenším behavioristická, ale současně behavioristicky orientovaných přírodovědců, s nimiž spolupracoval.

⁴ Autor zde původně poněkud subjektivně spojoval pochod do pekel s hudebním doprovodem rockových (či hiphopových) kapel, ale na doporučení editora se tohoto tvrzení vzdal: jsou zřejmě prokazatelné, byť výjimečné případy, kdy se lze z poněkud jednostranné žánrové orientace vymanit. Jinak: cesta od rytmické jednostrannosti k elementárně jednoduchému Dvořákovi je totiž složitější než cesta opačná. Nic více, nic méně: konzervativce je tím konzervativnější, čím je starší.

koli jinému chování, což ale znamená, že člověk nemá ani svobodnou vůli, ani není odpovědný za své chování – rozuměj není mravně odpovědný, a 3. člověka lze jako stádní bytost manipulovat, jestliže k tomu použijeme přiměřených prostředků (model takového stáda popsal Skinner ve své antiutopii *Walden Two*). Skinner se nám může líbit nebo nemusí, ale logickou důslednost mu upřít nelze.

Jinak uvažoval Sorokin (opakujme: na základě těchže premis). Především posoudil rozmanité teorie pokroku – hledání zlatého věku (Rousseau, de Maistre), skepticismus a optimismus. Sorokin se nakonec přiklání k optimistické vizi pojetí pokroku jako vzestupného procesu, kterou poněkud šroubovaně formuluje takto: „Pokládáme-li solidaritu, harmonii a altruismus za lepší než sociálně škodlivé jednání (egoismus), než věčné a krvavé konflikty, pokládáme-li růst vědění za lepší než setrvání v nevědomosti [...] a jestliže pokládáme jednání člověka, který je motivován potřebou nezištně pomáhat a vykonávat společensky užitečné práce za lepší než jednání člověka, který činí sice totéž, ale pod násilnictvím biče, pod hrozbami utrpení, mučení a věznění, pak pokládáme lásku k jiným za mnohem lepší než nenávisť. Jestliže je toto pokrokem, pak nutno říci, že historický proces, bez ohledu na rozmanité zákruty a úchylky, jde tímto směrem, a je tedy pokrokem“ [Sorokin, op. cit.: 352].

Sorokin uvádí pro tuto tezi opatrné doklady z dobového Ruska, mluví dokonce o tom, že pokrok se děje „ve čtverci“ (na druhou), totiž „na úrovni lidstva se ukazuje, že s růstem úrovně kvality sociálního jednání klesá současně množství nezbytných odměn a trestů“ [tamtéž]. A tak historickým předělem podle Sorokina bude „úplné zmizení odměn a trestů“, protože zmizí i jejich hlavní příčina, konflikty ve vzorcích chování.⁵ Sorokin má za to, že je podstatné, jakým vzorcům chování se lidé učí, a aniž si činí iluze, má přece jen za to, že „špatné vzorce“ mohou postupně vymizet tím, jak se zrychlí tempo změny vzorců: negativní vzorce prostě nebudou mít čas se stabilizovat, opakovat, přenášet (není bez zajímavosti, že zde odkazuje na Sutherlanda v ruském překladu). Sorokin tedy uzavírá svou úvahu tezí – „odměny a tresty byly nutné proto, aby bylo možné odměny a tresty zrušit“.

Jako by předjímal diskuse, které se povedou nad Fukuyamovým „koncem dějin“, Sorokin si samozřejmě klade otázku – a co dál? Konec konfliktů není koncem dalšího rozvoje, říká. A svou velkou první monografii uzavírá: „Role odměn a trestů spočívá v tom, že vytvářejí, rozšiřují a upevňují solidaritu. V závislosti na tom, jak solidarita poroste, bude klesat i jejich role. Tím, že spoluvoří solidaritu, kopou samy sobě hrob... Nadčlověk, který stojí nad současným dobrem a zlem, právem a mravností, který nezná vnucenou povinnost a který je naplněn skutečnou láskou ke svým bližním,⁶ tvoří hranici, k níž vedou dějiny lidstva“ [op. cit.: 357].

V tomto případě nejde ani o ruský patos, ale ani o aluzi na Nietzscheho Nadčlověka. Sorokinův „nadčlověk“ je spíše produktem pravoslavného vidění světa než západní kulturní skepse. K té se Sorokin dostane v další práci – snad nerad, ale přece. A ještě jeden závěr: viděli jsme, že z těchže premis lze vyvodit diametrálně odlišné závěry:

⁵ Sorokin používá termín „šablon poveděnija“, což je samozřejmě vzorec – pattern. V tomto ohledu předbíhá americkou sociologii, pokud on sám tento termín do ní nevnese.

⁶ Zde je použito Sorokinovo časté (v ruských textech, přirozené) slovo „sočelověk“, „spolučlověk“, blízký, překládáme jako bližní.

na jedné straně manipulovaného homunkula, na druhé straně navýsost mravného a solidárního Nadčlověka východního typu. Snad bychom neměli stát ani o jedno, ani o druhé.

O tom, že Sorokinovu vizi budoucí společnosti totálně rozbořila společnost, v níž tresty byly nesrovnatelné s carským absolutismem a v němž udělování odměn se stalo státem posvěcenou maškarádou, se nebudeme rozepisovat.

4. KRIZE NAŠÍ DOBY

Porozumět „krizi naší doby“ znamená podle Sorokina porozumět celému sociohistorickému či dějinně filozofickému kontextu, v němž k ní dochází. Jinými slovy – bez porozumění Sorokinově teorii cyklického vývoje (rytmu střídání kulturních supersystémů) nemůžeme porozumět ani tomu, kde se nacházíme, ani tomu, kam směřujeme. Již proto je nezbytná úvodní obecnější rozvaha, ostatně není vždycky beze smyslu ukázat, jakým způsobem se myslelo a pracovalo ještě před půlstoletím.

Dvacáté století změnilo podle Sorokina *orientaci studia „sociální dynamiky“*, již se sám věnoval ve Spojených státech s obrovským nasazením a jehož výsledkem kromě čtyřsvazkového kompendia [1937 a dále] byla řada dílčích analytických studií [např. 1950 a reprint 1963], v těchto směrech:

1. Vědci se soustředili na studium konstantních a opakujících se rysů, na studium procesů, vzájemných vztahů a projevů uniformity, tedy na studium *konstantních sil a faktorů a konstantních projevů sociokulturního života*. Konkrétně – studovaly se konstantní projevy sociální energie (Oswald), konstantní biopsychologické proměnné (Freud a psychoanalýza), rasově antropologické konstanty, psychologické konstanty (behavioristé, Tarde), demografické faktory atd.
2. Soustavnější pozornost se věnovala *konstantně se opakujícím procesům*, jako byly například izolace, kontakt, imitace, adaptace, migrace, mobilita, ale také a především *výzkumu procesů skupinové dynamiky*, toho, jak skupiny vznikají a zanikají a jakým rytmům jsou podrobeny ve svém vývoji.
3. Sociologové se obrátili také ke studiu *konstantních a opakujících se kauzálně funkcionálních vztahů* mezi různými proměnnými (vztahy mezi hustotou obyvatelstva a zločinností, mezi urbanizací a ideologickými systémy, mezi genetickými dispozicemi a sociokulturními proměnnými).
4. Značného významu nabylo studium *trvale se opakujících rytmů, oscilací, fluktua-cí a cyklů, popřípadě periodicit*.

Na otázku, čeho se vlastně dosáhlo, odpovídá Sorokin konstatováním, že byl znovu objeven význam *imanentní sociokulturní změny*: „V souvislosti s vývojem sociologického myšlení našeho století došlo k významné proměně, která spočívá v tom, že se klade *stále větší důraz a přisuzuje mimořádná role imanentním, vnitřním silám* každého daného sociokulturního systému a *přisuzuje stále menší role významu faktorů*, které jsou ve vztahu k danému sociokulturnímu systému *vnější*“ [Sorokin 1937: 373, zdůraznil autor].

Lewis Coser [1977: 469] upozorňuje, jak diskuse o povaze a podstatě *modernizace*, která je svou povahou především implantací vnější změny do daného sociokulturního

systemu, revitalizovaly Sorokinův přístup: Sorokin byl přece vždycky přesvědčen, že jde o význam nejen *interní změny*, ale i o *roli interní rezistence vůči vnější změně*. Proto byl přesvědčen, že přijetí západních modelů modernizace bude snadné v Japonsku, ale nesnadné v Indii. Kromě Sorokinovy teorie existují samozřejmě sociální teorie, které upozorňují na nutnost *býti připraven k akceptaci externího vlivu*, Sorokin však věděl, o čem mluví: naše doba je nepochybně dobou dramatického střetávání imanentní a externí změny, externího vlivu a imanentní rezistence a konečně externího vlivu a imanentní akceptace. Třetí případ může znamenat zánik sorokinovského *sociokulturního systému* v jeho specifčnosti, tedy v soudobém pojmosloví – konec specifické lokální (národní, etnické, státní) identity.

Východiskem výkladu vlastní Sorokinovy koncepce sociální a kulturní dynamiky, a tedy i jeho analýzy *krize naší doby*, může být (a je) Sorokinovo pojetí *pravdy*, ačkoli se to zdá sociologicky podivné. Sociální fakta jsou však pro Sorokina „*mentalistická svou podstatou a mohou být pochopena jen v rámci lidského sociokulturního univerza vcelku*“ [Sorokin, vol. IV. 1947: 5].⁷ Co je však „*mentalističtějšího*“, než je pojem *pravdy*?⁸

Proti pozitivistické představě, že existuje *jedna univerzální pravda*, která je všeobecně dostupná a srozumitelná, existují minimálně tři druhy *pravd, poznání a vědění*. Je to především *ideační* (ideational) pravda, která je zjevena Bohem prostřednictvím proroků, věštců a kněží, pravda absolutistická, neutilitární a nepragmatická. Druhou pravdou je pravda *idealistická*, jež je reprezentována jednotou, syntézou smyslového a nadsmyslového (mimosmyslového) poznání. Příznává se v jejím rámci možnost empirického ověřování smyslových pravd (řekněme – zkušenostní pravdy mohou být ověřovány experimentálně), současně se však respektuje existence nadsmyslové pravdy pocházející od Boha. Konečně *smyslová* (sensate) pravda připouští pravdivost pouze smyslovou, „*zkušenostní*“, „*prožitkovou*“ a „*zážitkovou*“; poznání je odvozeno ze smyslových orgánů a nadsmyslové poznání je kategoricky a absolutně odmítnuto. Preferuje se tedy zcela důsledně studium a zkoumání smyslového světa v jeho fyzikální, chemické a biologické podobě, ba na ně se každé studium vnějšího světa redukuje.

Integrální pravda by měla zahrnovat všechny tři typy pravd, protože pravda má tři dimenze – *pravdu víry, pravdu rozumu a pravdu smyslů*. Právě proto byly jednotlivé kultury („*systémy*“) odlišně kreativní podle toho, který typ poznání, vědění a pravdy v nich dominoval: Řekové byli znamenití ve filozofii a umění, Římané v politickém panství a vojenském systému, Židé v náboženství, etice a literatuře, středověké společnosti svou kreativitu vtělily do organizace a institucionalizace křesťanství, současný západní svět je kreativní ve vědě, technologii a filozofii. Sorokin se liší od Spenglera, Toynbeeho a Danilevského (jimž věnoval samostatnou komparativní monografii) v tom, že zatímco oni přiznávali jednotlivým kulturám (epochám) kreativní způsobilost jenom v jedné oblasti, Sorokinovi se zdá, že kultury jsou kreativní nikoli sice ve všech, ale rozhodně v několika oblastech.

⁷ Sorokin ani jako behaviorista nepopíral význam psychického rozměru sociálních faktů, ale v pozdním období svá behavioristická východiska opustil totálně.

⁸ S jistou dávkou didaktické pedanterie začínáme pravdou také proto, že na tomto pojetí jako východiska je nejlépe vidět podobnost Sorokinovy koncepce a koncepce Comtovy – podobnost nepřiznaná a zapíraná.

Odtud je snadno odvoditelné základní schéma – *typologie sypersystémů*⁹ – takto:

1. pravá realita a pravá pravda jsou smyslové povahy – to je nejvyšší premisa *smyslového* (sensate) supersystému, 2. pravá realita a pravá pravda spolu s nejvyššími hodnotami spočívají v Bohu (nebo jeho ekvivalentu) – to je premisa *ideačního* supersystému, a konečně 3. pravá realita a pravda jsou mnohorozměrné, nekonečně obsáhlé, a tedy částečně smyslové, částečně nad a mimosmyslové, částečně racionální a částečně nadracionální a mimorozumové – to je premisa *idealistického* supersystému [Sorokin 1947: 590, cit. dle Martindale 1960: 118].

Sorokinovy sociokulturní supersystémy nebo „integrované supersystémy“, založené na studiu základních kulturních elementů různých epoch, zejména významů, norem, hodnot, stupně integrace apod., umožňují vyčlenit poměrně dlouhé periody v dějinách, v jejichž průběhu se projevují relativně podobné, sobě navzájem blízké obrazce, které do sebe zahrnují všechny formy integrace. V základech integrace pak stojí *jednotný styl* neboli *světonázorová metoda tvorby určitých hodnot*: lidé mohou věřit, že „hodnoty přicházejí z nebe“, ve skutečnosti je tvoří na bázi určité světonázorové optiky, která je existencí vytvořených hodnot zpětně posilována a stabilizována.

Sorokin v celé své úvaze (i výzkumu) má zakomponovanou podstatnou psychosociální premisu, která připomíná variace na durkheimovský model *homo duplex* (člověka rozdíráného sporem mezi individualitou a společenskou příslušností). Sorokinův *homo duplex* (termín není použit) je svárem mezi *rozumem a citem*, mezi *ratio a sensatio*, mezi *racionalitou a smyslovostí*. Celé epochy se tedy liší tím, že právě (dlouhodobě) dominuje rozum (ideační systém), nebo cit, smysly (smyslový systém), anebo dochází ke stavu rovnováhy (idealistický, ale lépe *integrální supersystém*). Sorokin píše: „Každý kulturní supersystém disponuje vlastní mentalitou, vlastním systémem pravdy a vědění, vlastní filozofií a světovým názorem, vlastním náboženstvím a vzorcem posvátného, vlastními představami toho, co je právně přijatelné a co je právně nepřijatelné, má své vlastní formy vkusné literatury a umění, své mravy a zákony, kodexy jednání, vlastní formy dominantních interpersonálních vztahů, vlastní politickou a ekonomickou organizaci a konečně zvláštní typ osobnosti se specifickou a pouze jí vlastní mentalitou“ [tamtéž: 149].

Celé Sorokinovo dílo je pak pokusem o důkaz toho, *jak se období tří kultur střídala* a proměňovala, je popisem toho, jak dlouho trvala. Jde sice o čtení nezřídka zajímavé, ale dnes nepochybně antikvované. Pravděpodobně ale není úplně antikvován 1. model sociokulturního integrovaného systému jako (možná) jeden z posledních *moderních* pokusů o strukturaci (v budoucnu) již nestrukturovatelných systémů; 2. pochopení role hodnot a „pravdy“ pro sociální integraci – s dokonalým vědomím jejich „historické relativity“ (vázanosti na určité typy supersystémů, v nichž jsou formovány a artikulovány); 3. nesmlouvavá kritika progresismu a evolucionismu, provedená však s porozu-

⁹ Sorokin používá pojmy „sociokulturní systém“, „superorganický systém“, „sociokulturní univerzum“ a dalších zhruba v synonymických významech. *Supersystém* je (historicky relativně dlouhodobý) organický celek, který zahrnuje („dílčí“) systémy jazyka, vědy, vzdělání, náboženství, estetiky, práva, ekonomiky, rodiny, politiky a filozofie. Každý člověk je situován ve všech „subsystémech“, supersystém však tvoří nadindividuální entitu, jejímž jádrem je jazyk, věda, náboženství, etika, právo a umění. Chceme-li příklad tzv. *idealistického sociologa*, pak jím je Sorokin, který duchovním elementům připsuje svrchované, konstituující, tvořivý význam – vše ostatní je od nich odvozeno.

měním pro možnost pohledu na dějiny z hlediska delších časových period, s pochopením role opakování a „fluktuálních pohybů“ v dějinách, a 4. anamnéza a diagnóza naší doby podaná ve spisku *Krise našeho věku* [české vydání z roku 1948].

Sorokin nesděljuje nic méně a nic více než to, že „Svatá Trojice Pravdy, Dobra a Krásy byla ošklivě rozervána a rozvedena od stolu i lože smyslovou mentalitou, která nás zcela ovládla“ [cit. dle Coser: 477].

Neodříkejme se však totálně tohoto sorokinovského, zdánlivě velmi archaického, ba anachronického vidění sociálního světa zcela, už proto, že některé jeho elementy jsou dodnes naprosto živé a inspirující – jenom „Sorokina nikdo nečte“. Sorokin by byl málo Rusem, kdyby nenabídl jak *diagnózu* naší doby (rozuměj stavu evropoamerické civilizace v polovině 20. století), tak *představu o cestách* z krize. Jeho představa budoucnosti je jistě totálně antikvovaná a soudobý člověk ani příliš nerozumí Sorokinově tezi, že cestu řešení krize je možné „vyjádřit formulí: krize – doba zkoušky – očista – omilostnění – vzkříšení“ [Sorokin 1948: 252], a jeho tvrzení, že jde o formuli „založenou na zdravé sociologické indukci“, již vůbec není příliš přesvědčivé. Představa „cesty z krize“ je spíše vyvozena z aplikace jeho vlastního historiozofického schématu, že dějiny probíhají v cyklech od idealistického přes ideační k senzitivnímu a znovu takto dále – prostě cyklicky: „Hlavním smyslem naší doby není boj demokracie s totalitou, svobody s despotismem, kapitalismu s komunismem... Všechna taková populární pojetí jsou druhotného významu. Hlavním smyslem této doby je boj mezi senzitivní kulturní formou, životní metodou a formou a metodou jinou, zcela odlišnou“ [op. cit.: 14]. Podstatou Sorokinovy diagnózy je tedy teze, že jde o *krizi senzitivní formy západní kultury a společnosti*, jež se vytvořila na sklonku 19. století a postupně nahrazovala upadající formu středověké kultury ideační. Ačkoli tato středověká (a raně renesanční) forma vydala nejvýznamnější kulturní plody dokonce celých „lidských dějin“, nakonec se vyčerpala a byla vystřídána kulturou senzitivní. To je obrovská změna tak dalekosáhlého dosahu, že ji nelze se žádnou partikulární změnou, které ostře vnímáme v jejich časově i prostorové ohraničenosti, srovnat: „Přechod od monarchie k republice, od kapitalismu ke komunismu není tak důležitý jako náhrada jedné základní kulturní formy jinou. Taková přechodná období se vyskytují zřídka: za třicet století řeckořímských a západních dějin se vyskytla jen čtyřikrát“ [op. cit.: 19].

Možná, že Sorokin postřehl a v tradičním verbálním hávu vyjádřil opravdu podstatnou změnu, která je jinak, s jinými akcenty a zejména s jiným vyústěním vyjádřena jako *proces radikálního přechodu od sakrálního k profánnímu* (od tradiční společnosti a kultury k moderní a postmoderní) a jako *proces přechodu od tradičního a modernistického diskurzu k diskurzu postmoderny*. Ostatně tyto procesy se dnes (nikoli ještě v polovině 20. století) vyjadřují „sorokinovsky“ jako procesy změn v mentalitě, v senzibilitě, v kultuře, v diskurzu, v epistémě, obecněji – v estetice a etice, v procesu estetizace a anestetizace světa řečeno s Wolfgangem Welschem a v procesu „de-moralizace“ světa a jeho adiaforizace (vyjímání určitých druhů chování ze sféry působení mravní normy) řečeno se Zygmuntem Baumanem.

Ale Sorokin svou diagnózu doby opravdu nezakládá nakonec nijak podstatně jinak, odlišně, jakkoliv anachronicky to může znít. Např. – „takové rozšíření umění a krásy do celé společnosti, prolínající celý všední lidský život a všechny předměty kultury, se

jen málokdy událo někdy před námi“ [Sorokin 1948: 41]. „Senzitivní umění“ podle Sorokina nepotřebuje obranu jako celek, vyžaduje však kritickou analýzu v tom, co Sorokin chápe jako „zárodky vlastního úpadku a degenerace“. Je to (v závorce a kurzivou uvádíme vědomou aktualizaci Sorokinovy vize pro její nápadnou předvídavost):

- vymizení věčných hodnot z uměleckého vyjádření jako důsledek závislosti umělce na požadavcích trhu, zadavatelů, zákazníků a objednavatelů (*relativizace hodnot, vyloučení „hodnotových kritérií“ z uměleckého díla jako vnějších, jeho autonomizace na straně druhé a podřízení podstatné části kulturní produkce tomu, co frankfurtská škola nazvala „kulturním průmyslem“ a „komodifikací“ umění*);
- růst povrchnosti a důraz „na povrch a jen povrch“, na smyslovou stránku, zatímco umění minulých epoch vědělo, že „nikoli všechno, co patří k smyslovému světu, zasluhuje umělecké podoby“ (*vědomé vyloučení rozlišování povrchu a podstaty z postmoderní filozofie, extrémní povrchnost a povrchovost části „umělecké produkce“, která se podřizuje požadavku – nic po „konzumentovi“ nežádat, žádný intelektuální výkon a žádnou mravní sebereflexi*);
- honba za senzačností, která je důsledkem snahy „dělat dojem a stát se prodejnějším“ (*nesčíslněkrát pojednaný problém senzačnosti, vznik specifické profese „paparazziů“, mediální fenomén „infoteinmentu“, tj. spojení informace a zábavy – žádná informace nesmí být nezábavná, nadto čím drastičtější, tím prodejnější*);
- morbidní soustředění na patologické typy osobností a událostí a nezměrná záliba v ošklivosti, která nemá v dějinách umění precedens (*vzniká dokonce „estetika ošklivosti“, věci odporne a hnusné se stávají součástí veřejných prezentací*);
- totální abdikace na zušlechťující a idealizující tendenci: „zvolí-li si už výjimečně třeba soudobý román téma vznešené a osobnost velkou, pak postupuje ve shodě s psychoanalýzou tak, že hrdina musí být odhalen, demaskován“ [tamtéž: 50];
- „přehnaný sklon ke karikatuře, ironii, satirě, způsob středověku málo známý“, „cokoliv a kdokoliv, Bohem počínaje a satanem konče, je zesměšňováno a ponižováno“ (*občas se v této souvislosti odkazuje na Bachtinovu karnevalovou kulturu, svět se mění v „karneval“ a nikdy nekončící zábavu, cokoliv a kdykoliv může být předmětem zesměšnění; to ale naráží na odpor v některých neevropských kulturách*);
- přehnaná orientace na sexualitu a animálnost: umění se „soustřeďuje na policejní márnici a pohlavní orgány a pohybuje se nebezpečně na úrovni společenské stoky“ (*obrovský růst sexuality v literatuře, nelze si téměř představit literární artefakt bez sexuality, což se zakrývá souslovím „otevřená výpověď“, apoteóza sexuálních deviací, to, co se kdysi pokládalo za „vrchol nemravnosti“ jako Millerův Obratník raka či Milenec lady Chatterleyové, je dnes hluboko „pod normou“*);
- soudobé umění je „zmateninou nejnesouvislejších slohů, struktur a forem, počínaje napodobením archaického a primitivního, klasického a romantického slohu a konče nejbizarnějším modernismem“; je tomu tak proto, že „rozmanitost, diferenciace v soudobém umění vyplývá z jeho rostoucí nesourodosti a rozkladu“ (*toto všechno je povýšeno na postmoderní program, podle něhož je každá „výpůjčka“ z arzenálu minulosti přípustná, jsou povoleny perziřláže a pastíše tvořené bizarními konstrukcemi, na nichž jsou použity „ikony“ evropského uměleckého klasického umění, a to v umění výtvarném i hudbě*);

- kultura se podřizuje diktátu kvantity, „vnitřní obsah je podřízen výrazovým prostředkům, jež jsou k dispozici, a technikám“ (*informační společnost diktuje kvantum produkce, nekonečné seriály, které se musejí stále znovu recyklovat, vznikají šablony, tzv. formáty, které – jakkoli prostoduché – se za obrovské peníze kupují zejména v tzv. showbyznysu*);
- kultura se „snižuje na pouhý prostředek radosti, obveselení a zábavy“ (*vážnost je téměř nepřipustná, a pokud, musí být zahalena do závoje senzačnosti; o Leonardovi se dozvídáme z detektivního románu, životopisy se čtou, pokud jde o hokejové či filmové hvězdy, hrdinové vědeckého a uměleckého světa jsou zcela na okraji, což mimochodem souvisí s poklesem étosu práce*).

To všechno Sorokin dokládá pracnými výpočty, aby uzavřel v naději, že „modernistické umění je jedním z přechodů od rozkládajícího se umění senzitivního k ideálnímu a k idealistickým formám“. „Modernismus“ se svým uměním „odloučil od minulých stylů především tím, že se nepokouší o zobrazení něčeho nadsmyslového nebo idealistického. Svět, jímž se zabývá, zůstává v zásadě jen materialistický“. Ti všichni, co takto tvoří, „jsou ničitelé a vzbouřenci, nikoliv tvůrčími staviteli“ [op. cit.: 61].

Abychom ale nesetřvali jenom na obecné tezi, je třeba Sorokinova tvrzení doložit příklady, jimiž on sám nešetří. Obecně (v tom souzní s kritikou *fin de siècle* 19. století) – „naše kultura počala v druhé polovině devatenáctého století stále rostoucí únavou, v některých oborech větší, v jiných menší, ale víceméně ve všech oborech kromě vědy a technologie“ [Sorokin 1948: 205]. A tak tedy – v hudbě se dosáhlo vrcholu v době Bachově a Beethovenově, později snad ještě u Wagnera, Čajkovského, Debussyho, ale „ve dvacátém století není skladatele, který by se vyrovnal formátu velkých skladatelů minulosti“. V literatuře dříve Dante, Shakespeare, snad Tolstoj, Dostojevskij, Dickens a Byron, Goethe a Schiller, „zatímco dvacáté století nedalo jediného velikána“, protože i „všichni nositelé Nobelovy ceny jsou trpaslíky“. Místo velkých děl máme prodejné šlágry prodávané v milionech a zítra zapomenuté. Stejně je tomu s divadlem a dramatem, ač věda nám dala film: Hollywood jej ale proměnil v nejuvulgárnější parádu. I zde lze jistě najít díla, která se vymykají, ale tvoří jen nepatrný zlomek procenta celkové produkce. Situace v malířství, pokračuje Sorokin, nevypadá jinak: po Rafaelovi, Leonardovi a Michelangelovi, po Dürerovi a Rembrandtovi „máme celé legióny obratných kopistů, napodobitelů, od archaického slohu až ke kubismu“. A samozřejmě „většina portrétů 20. století je plna neohrabanosti“, takže jsme na tom tak trochu jako helénští a potom římský napodobitelé. Jistě – výtvarné umění téměř zcela opustilo své původní mimetické funkce, ale nezřídka prázdné výstavní síně dokládají, že jde o umění, které „neoslovuje“. Je nesmyslné volat po návratu nacionalistického vlastenectví nebo chaloupkářského krajinářství, nicméně pokládat za umění produkty jen proto, že jim nerozumíme a neodvažujeme se to říci, příliš připomíná Andersonovu pohádku o nahém králi. V oboru *filozofickém* nám sice 19. století dalo Hegela, Schellinga, Comta, ale nikdo z nich nedosáhl velikosti Spinozovy nebo Kantovy. A všichni dohromady nesaňají ani po kolena Tomáši Akvinskému – podle Sorokina ovšem. V humanitních a sociálních vědách prý jenom opakujeme a opakujeme, co řekl Montesquieu, Rousseau

nebo Hegel, snad i Marx a Gibbons. Ale zato jsme „nahromadili spoustu většinou neupotřebitelných a nepoužitelných dat“, která „nám nedala žádnou velkou teorii“ [tamtéž]. I když by bylo možno proti Sorokinovým výčtům uvést řadu myslitelů, umělců, sociálních a humanitních vědců, v neposlední řadě pak přírodovědců s přesahem do humanitního uvažování, jež vydalo 20. století, jako kontraargument značné síly a průkaznosti (jakkoli by se takový výčet značně lišil podle individuálního zaměření, zkušenosti i vkusu), celkového pocitu „krize“ se stejně zbavit jen tak beztržně nelze, protože co je vlastně „velkým tématem“ všech, nebo téměř všech velkých autorů minulého století? Člověk v tísní, v tragické situaci, ve stavu volby, člověk na rozcestí, nevidoucí a nevědomý...

A nejiný je obraz kultury americké, i když Sorokin bere na milost transcendentalisty a nachází zajímavé podobnosti např. mezi literaturou americkou (Hawthorne) a ruskou (Tolstoj, Dostojevskij), konkrétně mezi *Šarlatovým písmenem* a *Annou Kareninovou*, mezi *Mramorovým faunem* a *Zločinem a trestem*. Tyto detaily mají jen doložit, že Sorokin opravdu ví, o čem píše, a že jeho diagnóza, jakkoli pesimistická, nestojí pouze na domněnkách a už vůbec ne jenom na apriorních axiologických tezích.

Sorokin – opakujme – v konzervativní dikci a esteticky rozhodně ne vždy kompetentně vyjadřuje své zděšení nad triumfem toho, co on sám vidí jako „dovršení projektu moderny“ (to sousloví nezná) a v čem my dnes *ex post* zahlédáme *prvky vysloveně postmoderní*. Všechno to, co Sorokin pečlivě vyjmenoval jako znaky „přechodné doby“, jako *příznak krize naší doby*, se stane v druhé polovině 20. století předmětem sociologického a estetického zkoumání. Především však *předmětem dokazování, že nejenže nejde o „patologii“, deviaci či jinou odchylku, ale že jde o naprosto normální, ba žádoucí stav věci*. A že je doba, v níž žijeme, dobou přechodnou? Především nevíme, je-li tomu opravdu tak, a potom – má smysl se tím trápit? Sorokin je poněkud skeptičtější: „I když úpadek senzitivního období naší kultury neznamena smrt západní kultury a populace, nicméně dočasné zničení velkých kulturních hodnot v přechodném období může být velmi katastrofální, velikost lidské bídy přenesmírná a tragédie tohoto *dies irae* příliš veliká, než abychom se mohli připojit k těm šosáckým prodavačům a výrobcům ideje pokroku. Ani Kasandry smrti západní kultury, ani Candidové, ani Polliany přímočarého pokroku pro nás nejsou přijatelné. Naše cesta vede mezi těmito dvěma stejně mylnými řečišti“ [tamtéž: 241].

Právě taková trápení, pochybnosti a hledání jsou znakem ducha moderního a konzervativního.¹⁰ Sorokin do této snad opravdu tragikomické řady nepochybně patřil. Cesta od společnosti bez odměn a trestů ke společnosti „krize senzitivní kultury“ byla cestou poučnou a poučenou. A cestu, jak říká čínské přísloví, překonává jenom jdoucí.

¹⁰ Byl jsem upozorněn, že Sorokinův a zčásti i můj konzervativní vkus připomíná názory PAULA JOHNSONA (1999), který pokládal Picassa za podvodníka a Francise Bacona za falešného proroka a který – nota bene – pracoval s podobnými kontrapozicemi jako Sorokin (třebas právě Bacon versus Goya). Johnson má v té věci dokonce ještě radikálnějšího pokračovatele: EPHRAIM KISHON (2003) se neváhal postavit celému nefigurativnímu malířství a prohlásit Picassa za šarlatána, který (slovy Johnsonovými) „jako šašek dělal z lidí bláznů“. Nejsem ve svém konzervatismu zdaleka s Johnsonem zajedno, ale nejde o mě, Johnsona nebo Kishona. Že je Sorokin konzervativce, netřeba dokládat, i když k radikalismu Johnsonovu, který v poslední době „přehodnotil“ celé dějiny umění, má přece jen dost daleko.

5. KONSTRUKTIVNÍ ALTRUISMUS A NEZIŠTNÁ LÁSKA

Na sklonku života se Sorokinovi plní jeho velký sen – vybudovat ústav, který by se zabýval *problémem vůbec nejdůležitějším* – problémem lidské lásky a altruismu, vzájemné pomoci a nezištné solidarity. Už sama formulace tématu či problému zní v naší „cynické době“ (jak o tom psal poučeně Jeffrey Goldfarb) poněkud starosvětsky, ba snad dokonce komicky: jaká nezištná láska ve světě, v němž se láska redukovala na sexualitu, jaký altruismus ve společnosti, v níž vítězí ten, kdo je schopen razantněji a bezohledněji vyřadit ze soutěže toho druhého, jaká vzájemná pomoc ve společenství, v němž i elementární sousedství ztratilo svou staletými fixovanou funkci?

Sorokin položil do základů svého pojetí [podle Sorokin 1991: 215 a dále] dvě premisy, z nichž první rozložil do několika subkomponent:

Žádný z existujících receptů jak se vyhnout mezinárodním konfliktům a válkám nebo jiným druhům mezilidských napětí, třenic a otevřených střetů nejen nemůže zlikvidovat, ale ani omezit tyto konfliktogenní a konfliktní situace. Těmito populárními recepty jsou „řešení konfliktu politickými prostředky“, „vyjednáváním“, zejména však „*demokratickou přestavbou soupeřících systémů*“. Doslova: „Stane-li se dokonce již zítra celý svět demokratickým společenstvím, nevyimze ani války, ani krvavé konflikty, protože demokracie jsou stejně bojechtivé a vůči sousedům nesnášenlivé jako systémy autokratické“ [op. cit.: 216]. Jak nevzpomenout „vývozu demokracie“ tam, kde ji nechtějí nebo neumějí, a ani nevědí, co si s ní počít?

Totéž platí o *vztahu ke vzdělání v jeho soudobé podobě*. I kdyby se zítra všichni dospělí stali doktory věd (Ph.D.), války budou pokračovat stejně. Důkaz: od 10. do 20. století se úroveň vzdělanosti zvýšila mnohonásobně, počet objevů a vynálezů nemá obdoby, a přece – největší války se odehrály v našem nejvzdělanějším a nejcivilizovanějším století. A navíc – jakými prostředky se vedly!

Bohužel ale totéž dlužno říci i o síle vlivu *náboženského přesvědčení*. Sorokin uvádí jen jeden příklad ze svého minivýzkumu, v němž došlo ke konverzi třiasedmdesáti lidí, přičemž se však jejich postoje k válce, násilí a agresivě nezměnily. Sorokin ještě nic netušil o tom, jaký konflikt nás čeká na přelomu 20. a 21. století: stokrát nás mohou znalci islámu přesvědčovat, že nejde o „náboženskou válku“ a že Korán je mírumilovný spis – proč je tedy všude, kde se objeví tzv. válka s terorismem, podepsána jedna jediná náboženská doktrína? Proč tam není zen-buddhismus nebo lámáismus? Čas válek mezi křesťany skončil a nebyl to čas lecjaký, nastala však éra nových konfliktů: vzít náboženství za základ mírového uspořádání světa by bylo šlechetné, ale otázka – které náboženství by nás jako lidstvo integrovalo – by zůstala nutně nezodpovězena.

A konečně totálně zklamaly socialistické a komunistické představy o sbratření lidí, o čemž Sorokokin podrobně psal v knize *Vosstanovlenije gumannosti* z roku 1948.

A tak se induktivně potvrzuje, že bez růstu nezištné lásky, tak jak ji popisuje slavné *Kázání na hoře*, se nedá nic reálného udělat.

Druhá generální premisa rozvíjí právě tuto tezi. Konstruktivní láska je nadána obrovskou potenciální energií – je to opravdové *mysterium tremendum et fascinosum* – za předpokladu, že víme, jak ji používat, jak ji chránit a jak ji „produkovat“. Výslednicí tohoto usilování by byl vznik skupin (ale proces může být i obrácený) lidí, kteří

jsou spojeni takovou láskou, kteří jsou solidární a altruističtí. Sorokin přitvrzuje: „Protože vlády, velké firmy, největší fondy a organizace se zabývají spolu s nejlepšími mozky planety vynalézáním stále ničivějších prostředků vzájemného zabíjení, je nutné začít se vážně zabývat studiem fenoménu přesně opačného – nezištnou láskou a vzájemnou solidaritou“ [op. cit.: 217]. A proč? Inu proto, že právě o tom nic, nebo téměř nic nevíme, a pokud snad víme, pak pouze intuitivně.

V té době se jako dar z nebes objevuje miliardář Eli Lilly, který Sorokinovi (aniž byl žádán) nabídl velkou finanční podporu, jež vedla k založení ústavu, který fungoval v letech 1949–1959. Do práce se zapojila řada badatelů, které bychom tam nečekali, například Rashewski napsal studii o „matematické teorii altruismu a egoismu“, Allport o psychologickém přístupu k lásce a nenávisti, Zipf o pracovní harmonii, dále spolupracovali např. Moreno, Davis či Northrop. Nelze jistě mít za to, že zjištění ústavu byla nějak zvláště převratná (například, že láska vyvolává lásku, ale také že láska může pozitivně ovlivnit mezinárodní vztahy). Dokázalo se, že altruisté žijí fyzicky déle než sobci, že láska je prevencí deviantního chování atd., ale ani vnější efekt nebyl valný. Sorokin sám v rámci ústavu vydal přes dvacet knih (!) a práci nakonec přerušil jeho odchod do důchodu: „Tajemné energii lásky jsem věnoval skoro deset let života a myslím, že jsem k tomuto tématu mnoho nového přidal. A pokud byly výsledky mé práce skromnější, než jsem si sám přál, pak mě ospravedlňuje latinské – *Feci quod potui, potui meliora potentes*, tedy *Udělal jsem, co jsem mohl, ať jiní to udělají lépe*“, píše ve své autobiografii *Dlouhá cesta*.

Možná, že Sorokinovo studium „tajemné energie lásky“¹¹ leckomu připadá podivínské. Ale ví snad někdo o lepším receptu na neduhy naší doby? A nehřešíme my všichni – jako jednotlivci, jako skupiny, jako národy nejvíce právě proti přikázání lásky?

Literatura

- COSER, L. 1977. *Masters of Sociological Thought: Ideas in Historical Context*. New York: Harcourt Brace Janovich.
- DURKHEIM, É. 2004. *Společenská dělba práce*. Brno: CDK.
- GOLDFARB, J. 1991. *Cynical Society: The Culture of Politics and the Politics of Culture in American Life*. Chicago: University of Chicago Press.
- JOHNSON, P. 1999. *Nepřátelé společnosti*. Praha: Rozmluvy.
- KISHON, E. 2003. *Picassova sladká pomsta. Výpravy do moderního umění*. Praha.
- LOMBORG, B. 2006. *Skeptický ekolog: Jaký je skutečný stav světa?* Praha: Dokořán.
- MARTINDALE, Don. 1960. *The Nature and Type of Sociological Theory*. Houghton: Mifflin and Co.
- MEŠTROVIČ, S. 1991. *The Coming Fin de Siècle: An Application of Durkheim's Sociology to Modernity and Postmodernism*. London: Routledge.
- 1993. *The Barbarian Temperament. Toward a Postmodern Critical Theory*. London: Routledge.
- MILL, J. S. 1913. *O svobodě*. Praha: Otto.
- 1964. *Utilitarianism: Liberty, Representative Government*. London: Dent.
- OSSOWSKI, S. 1969. *O osobliwościach nauk społecznych*. Warszawa: PWN.
- SOROKIN, P. A. 1936. *Sociologické nauky přítomnosti*. Praha: Melantrich.

¹¹ Sorokinův text je přeložen do češtiny skupinou studentů Filozofické fakulty. Možná, že by pro vnitřní potřebu stálo za to se k němu vrátit. Bylo by to příjemné remedium na skepsi z rozervanosti naší postmoderní fragmentarizované doby.

- 1948. *Krise našeho věku*. Praha: Tiskařské družstvo českého obchodnictva.
- 1950. *Altruistic Love: A Study of American „good neighbours“ and Christian Saints*. Boston: Beacon Press.
- 1950. *Social Philosophies of an Age of Crisis*. New York, Dover.
- 1963. *Modern Historical and Social Philosophies*. New York: Dover.
- 1964. *The Basic Trends of our Times*. New Haven, Conn.: College and University Press.
- 1966. *Sociological Theories of Today*. New York: Harper and Row.
- 1968. *Man and Society in Calamity: the Effects of War, Revolution, Faemine on Human Mind, Behavior and Social and Cultural Life*. New York: Dover.
- 1991. *Dolgij puť. Avtobiografičeskij roman*. Komi: Syvtyvkar.
- 1991. *O Dostojevskom. Tvorčestvo Dostojevskogo v ruskoj mysli 1881–1931 godov. Sbornik statěj*. Moskva: Nauka.
- 1994. *Obščedostupnyj učebnik sociologii. Statji raznyh let*. Moskva: Nauka.
- 1999. *Prestuplenije i kara*. Sankt-Petěrburg: Izdatělstvo Russkogo chirstianskogo gumanitarnogo instituta.
- SOROKIN, P. A. – TOYNBEE, A. 1949. *Patterns of Past: Can We Determinate It?* Boston: Beacon Press.
- SKINNER, B. F. 1969. *About Behaviorism*. New York: Knopf.
- 1971. *Beyond Freedom and Dignity*. New York: Knopf.
- 1978. *Walden Two*. New York: Macmillan.
- Skinner on Skinner*. 1968. Sant Barbara, Call.: Center for Study of Democratic Institutions.
- STICKLEY, A. – MACKINNEN, J. H. 2002. *Unknown Sorokin: His Life in Russia and the Essays on Suicide*. Huddinge: Sodertorns Hogskola.
- TIRYIAKIAN, E. (ed.) 1984. *Global Crisis: Sociological analyses and Responses*. Leiden: E. J. Brill.

From Faith in a Society without Punishments to a Society of Altruistic Love (on the margins of Sorokin's *Crisis of Our Age*)

Summary

In the course of his long life, Pitirim Sorokin (who spent a short period in Czechoslovakia after his deportation from Bolshevik Russia), developed several concepts as a basis for diagnosis of the moral and cultural state of the world. Although he came out of the Russian behaviourist school (Bekhterev, Sechenov), he remained faithful to the Russian type of thinking about society and man as a “moral mystery”. Like Durkheim he asked himself how far “progress” measured by the development of science and technology corresponds to any “progress” in human happiness, and found no direct correlation. While still in Russia he created a utopian vision of a society without punishments in which a Superman (who has nothing in common with Nietzsche's idea) would be freed from the need to be rewarded or punished because he would spontaneously act in accordance with the principle of love for his neighbour. In America, as part of his cultural and social dynamics he developed a more subtle conception in which he offered a critique of contemporary society as a society in an epoch of crisis (succumbing excessively to material and sensual stimuli), with negative effects in all areas of life but especially culture. Although the overall tone of Sorokin's conception places him within the constellation of European-American “culture critics” towards the end of his life he created another utopia in the form of a society of altruistic love. The durability of Sorokin's thought consists, however, in his relatively precise account of the stage of the “culmination of modernity” and the rise of post-modernism (although he did not use these terms).

OLEG SUŠA

**K AKTUÁLNÍM SOUVISLOSTEM INFORMATIZACE,
GLOBALIZACE A INDIVIDUALIZACE**

Máme-li pochopit transformace soudobého světa, musíme analyzovat sociální souvislosti šíření *informačních technologií, rostoucí globalizace a individualizace* života společností. S rozmachem informačních technologií souvisejí nejen sama technická média přenosu informace (telefon, televize, počítače a jejich sítě nebo tzv. integrované systémy multimédií), ale také sociokulturní a mocenské souvislosti potřeb, účelů a cílů jejich využívání, organizace a institucionalizace jejich fungování. Globalizace představuje komplex procesů způsobujících rostoucí *vzájemnou závislost* národních společností, států, institucí a organizací, lidských společenství a jejich kulturních výtvorů. Vzájemná závislost se projevuje dvojitým způsobem: fyzicky a symbolicky. Působí v mnoha rovinách environmentální, ekonomické, politické, vojenské, kulturní, technické, informační aj. *Informační technologie a globalizace jsou neoddělitelně spjaté*, komunikace a doprava se svými technickými prostředky (médii) jsou klíčovým předpokladem postupující globalizace jako *časoprostorové komprese* relativního zmenšování světa a *globalizované sociální prostory*, včetně elektronického prostoru, by reálně i virtuálně nemohly existovat bez podpory médií a informačních technologií. Oba trendy, informatizace i globalizace, značně ovlivňují společenský, politický a kulturní život, přičemž vedle reálných prostorů moci působí také virtuální prostor vztahování, srovnávání a vzájemného konfrontování různých sociálních aktérů. Média sdělování zprostředkovávají v tomto virtuálním prostoru symbolické sociální vztahy vzájemné zkušenosti a lidé usuzují často podle mediálně produkovaných obrazů světa. Reálné změny moci v sociálních vztazích jsou překrývány různými formami reflexe procesu individualizace. Individualizace může mít význam egocentrizace či personalizace, může být hédonická, anebo vynucená situacemi a poměry, za jistých okolností se však může jevit jako zbezmocnění jednajících individuí. Je podoba soudobého procesu individualizace pokračováním především odtradičnění, nebo je pokračováním realizace projektu moderní či postmoderní emancipace? Jaká je souvislost mezi makrosociálním pohybem globalizace společností a současným kontextem individualizace? Zdá se, že charakter současné globalizace se promítá do podmínek a zaměření individualizace společnosti.

INFORMAČNÍ SPOLEČNOST, SOCIÁLNÍ PROSTORY A GLOBALIZACE

Pohled na složité souvislosti mezi makrosociálním procesem globalizace jako komplexní transformací a procesem individualizace sociálního života může začínat analýzou aktuálních i minulých reflexí změn spojených s informatizací a globalizací v podobě teorií *informační revoluce a informační společnosti, teorií globálního věku či globalizace* sociálního života. Vždyť ještě na prahu 80. let 20. století převládaly optimistické naděje, které předpokládaly, že v budoucnu informační postindustriální či počítačová revoluce povede k řešení, anebo zmírnění ekologických problémů naší planety v důsledku snížení energetické náročnosti restrukturovaného průmyslu, „lehké“ či jemné vysoké technologie umožní nejen snížit spotřebu hmotných, ale i lidských neobnovitelných zdrojů v důsledku tzv. intelektualizace produkce, což povede k humanizaci lidské práce a společenského i kulturního rozvoje v technologicky nejvyspělejších společnostech, k růstu volného času, k tvůrčímu uvolnění lidských potencialit nadání a vloh, k emancipaci a sebeuskutečnění lidského individua [Toffler, Drucker].

Nové technologie měly podle některých sociologických analýz a previzí právě díky tzv. intelektualizaci produkce napomoci novému zhodnocení člověka a rozvoje lidského duchovního tvůrčího potenciálu seberealizace. Tento proces měl posílit novou revoluci lidských hodnot a umožnit také zásadní transformace sociálních institucí a struktur [Fergussonová, Theobald] včetně všeobecné decentralizace moci a odbyrokratizování společnosti, demokratizace účasti na rozhodování, etiky odpovědnosti a stylu života „dobrovolné skromnosti“ [Elgin] orientovaného nikoli k cílům zisku a hromadění moci a věcí, ale na vlastní kreativní seberealizaci lidských individuí.

Dnes se ukazuje, že technické změny přinášejí nejen technické výhody, operační rychlost a ekonomickou efektivnost, ale také *dvojznačné* sociální a kulturní (případně nezamýšlené) důsledky v lokálním i globálním kontextu. Tyto změny je navíc nutno reflektovat v *sociálním kontextu mocenských zájmů* politických a hlavně ekonomických, jež poznamenávají cíle a předpoklady jejich rozvoje, aplikace i šíření. V tomto smyslu nelze technologie obecně a informační technologie (dále jen IT) zvláště považovat za sociálně neutrální, čistě technické nástroje či „nepolitická“ média, nebo naopak je chápat jako všemocné, autonomně působící zázračné proutky. Jak například ukázal A. Smith, byly ideje vystupující jako imperativy doby (vůdčí ideologie) koncem 20. století vystřídány koncepcí informační revoluce jakožto nositele transformačních a paradigmatických idejí staletí [Smith 1996: 33].

Závažnou je v této souvislosti otázka, zda je možno usuzovat, že díky změnám v důsledku informatizace a globalizace se mění i sociální povaha člověka, kterou je možno spolu s J. Habermasem pojímat ve dvou dimenzích práce a jazykové komunikace [Habermas 1981, I]. Nemění se s tím rovněž kvalita sociální evoluce člověka ve vzájemné spojitosti práce a komunikace, instrumentality a smyslu lidského života? Zdá se, že nová média elektronické komunikace zasahují a budou zasahovat nejen do povahy lidské komunikace, ale také do *povahy práce a organizace*. Práce se stále více stává komunikací ve smyslu zpracovávání informací a dat a „věděním vyrábějícího věděním“. Sociální cíle zaměření a využití IT ovlivnily samozřejmě také nové organizační formy „flexibilizace“ a „sítování“ (*networking*).

Ekonomická globalizace a globální komunikace využívající nových médií IT vytvářejí dnes nové a *širší nadnárodní prostory*, ve kterých se mění mocenský poměr kapitálu a práce. Zdá se, že kapitál se stává vzácnějším a „dražším“ nežli práce. Práce jakožto zboží – ve smyslu pracovní síly na trhu práce – začíná být v rámci technologické strukturální změny a v globalizovaných prostorech vzájemné závislosti nadbytečnou (případně zbytečnou) a stále „levnější“. Důsledky takového vztahu reflektují například soudobé koncepty tzv. kapitalismu bez práce [Beck 1996, 1999, 2000] či „globálního věku“, ve kterém bohatství přežívá, aniž potřebuje „své chudé“ [Bauman 2000].

V těchto kontextech využití nových technologií pak vznikají nové politické otázky, mj. zda bude společnost budoucnosti společností bez práce, nebo zda nové technologie slouží především další *instrumentalizaci lidí a větší kontrole i moci nad lidmi* – třeba v hávu příjemné konzumní nesvobody tzv. personalizace [Marcuse, Lipovetski], anebo zda slouží spíše možnostem *další demokratizace života a podpoře rozvoje lidského tvůrčího potenciálu*. Čím nahradí moderní civilizace případný reálně sociálně strukturovaný zánik kulturní *hodnoty lidské práce*, jak politicky řešit širší důsledky rostoucí *globální nezaměstnanosti*?

PROSTORY GLOBALIZACE, SÍTĚ, AKTÉŘI A SOCIÁLNÍ ZÁJMY

Stále aktuálnějším problémem se stává charakter nadnárodních prostorů, jež konkurují tradičním mezinárodním vztahům. Nadstátní, nadnárodní prostory jsou spojeny s vystupňovanou intenzitou informační technologické komunikace a s globalizovanou infrastrukturou počítačových sítí, s globálním televizním vysíláním, s internetem a elektronickou poštou. Od šedesátých let došlo k tryskovému růstu globální letecké či kontejnerové dopravy. S globalizovanými formami produkce a organizace se globalizují různé trhy. Finanční operace, obchody a transakce probíhají stále rychleji díky elektronické komunikaci v nadnárodních prostorech.

Podniky a organizace jsou nestálější, přechodné, méně formalizované. V tomto kontextu neudivuje velmi rozšířený názor, že soudobá vlna či etapa globalizace je nesena historicky novými technikami komunikace, informační či mediální revolucí. Příznačným rysem nových prostorů globalizace je jejich rychlost, *nestálost* a přechodnost, popřípadě také neprůhlednost proměnlivých sítí vztahů, jež jsou rychle navazovány a zase rozvazovány. Jejich důsledky navíc posilují turbulentnost reorganizací mnoha ekonomických i státních institucí, přispívají k destabilizaci situací a kontextů jednání aktérů a vyžadují pružné reakce. S touto flexibilizací se ovšem také stupňuje klima nejistot, rizik a vágní důvěry v institucionální řešení a fungování významných sociálních vztahů.

Na McLuhanovské motivy tzv. globální vesnice ve smyslu relativního zmenšování světa stlačením prostorových zeměpisných distancí a zkrácením časových úseků navázali v osmdesátých a devadesátých letech například Harvey, Castells nebo Giddens svými analýzami *časoprostorového stlačení*, utváření tzv. síťové společnosti a vztahů na globální vzdálenosti. Oproti starším futurologickým koncepcím tzv. informační společnosti Tofflera, Masudy – jež se koncentrovaly hlavně na aspekt *techniky* jako víceméně nezávislého faktoru nezadržitelně působícího na společenský život – formulují zmíněné koncepce globalizace informační technologickou komunikaci jakožto

obecnou kulturní sílu, globální proces a sociální produkt, na který působí sociální zájmy a mocenské cíle i vztahy. Právě zájmy a mocenské vztahy utvářely v poslední třetině minulého století charakter uplatnění nových informačních technologií.

Informační technologická globalizace se stala činitelem i předpokladem transformace celé řady oblastí sociálního života. Sám McLuhan mluvil o třetí technické revoluci v kultuře. Kulturní revolucí je podle něj nikoli změna kulturních obsahů, nýbrž především změna médií přenosu a šíření kultury, jež způsobuje rozšíření smyslového vnímání (médiá komunikace a dopravy zvláště). Globální síť komunikace jsou pro něho analogií lidské centrální nervové soustavy, imploze elektrického věku ve smyslu strukturálního efektu elektronické komunikace a zrychlující se dopravy umožňují podle něho jednak propojení lidské zkušenosti, jednak také zakoušení světa jakožto celku. Svět jako „globální vesnice“ bude výrazem nové *vzájemné závislosti lidí*, která připomíná *kmenovou pospolitost*. Elektrický věk bude podle McLuhanova optimistického scénáře svržením nadvlády času a prostoru a obnoví dialog v globálním měřítku [McLuhan 1991].

J. Rosenau ve své analýze nadnárodních „postmezinárodních vztahů“ rovněž považuje vlivy postindustriálních mikroelektronických technologií za příčinu podstatné redukce globálních distancí a rychlého pohybu lidí, idejí a zdrojů po naší planetě. Globalizace vytváří nové, tzv. planetární problémy, jež nemohou řešit státy na své národní základně, vznikají nové mocné *subkolektivity* uvnitř národních společností, růst úrovně odbornosti, vzdělanosti a reflexivních schopností obyvatel snižuje jejich podřízenost kontrolní moci národního státu. Technický rozvoj v oblasti mikroelektroniky způsobil nestálost a turbulentnost ve světě i uvnitř národních společností [Rosenau 1990]. Časoprostorová komprese [Harvey 1989] světa proběhla nejrychleji v hospodářské oblasti v rámci tzv. ekonomické globalizace.

V této souvislosti I. Ramonet z francouzského časopisu Svět diplomacie mluví o novém *informačním globálním kapitalismu*, reprezentovaném zejména telekomunikačními podniky. Globální komunikace informací je technicky založena na digitalizaci umožňující síťování komunikačních služeb a fúzi telefonu, televize a počítače v podobě multimédií a internetu. Telekomunikační, telefonní a televizní obři jsou v nemilosrdné válce o teritoria nadnárodních trhů, kde se na ně napojují síť dalších výrobců a dodavatelů (infrastruktur energetiky, dopravy, vodohospodářství atd.). V podmínkách trhu se stálou nepředvídatelnou technickou inovací a akcelerací je strategickým cílem nemilosrdné zničení konkurentů a ukořistění nejnovějších úspěšně etablovaných know-how. Využití všech infrastruktur v globalizovaném nadnárodním prostoru potřebuje deregulaci a volný pohyb informace a kapitálu. Ramonet uvádí celou řadu gigantických firem v průmyslu médií a informačních technologií: AT&T, spojení MCI a British Telecom, Sprint, Cable a Wireless, Bell Atlantic, Nynex, US-West, TCI, NTT, Disney, Time Warner, News Corp., IBM, Microsoft, Netscape, Intel a další [Ramonet 1998: 170–174].

Soudobá globalizace je snad nejspecifičtější svými nadnárodními vztahy a interakcemi, jež se rozvíjejí také ve virtuálním *elektronickém prostoru* (electronic space). Podle Saskie Sassenové narůstá v životě společností a v globalizovaných vztazích moci *politický význam* elektronického prostoru. Jde především o to, zda je tento prostor komunikace prostorem *veřejným*, či zda jde spíše o prostor *soukromý*. Tento problém se stále více jeví jako souboj veřejného se soukromým, protože v devadesátých letech

je již patrné, že i elektronický prostor komunikace začal být rovněž „kolonizován systémem“ – s tím, jak narůstá využití e-prostoru jako arény akumulace kapitálu a operací globálních aktérů.

S. Sassenová rozebrala tuto *politickou* problematiku jako otázku disperze a koncentrace moci v elektronickém prostoru na případě *internetu*. Ještě počátkem devadesátých let se soudilo, že internet neumožní autoritářské vztahy a monopolní kontrolu. Tato síť zpočátku fungovala v souladu s kulturou počítačových hackerů a nadšenců pro virtuální komunikaci a sdružování lidí, kteří chtěli praktikovat „životní svět“ otevřené a mocensky neovlivňované komunikace, s přístupem do sítě bez poplatku. Stejně tak jako byla většina jiných elektronických sítí od začátku soukromá a komerční, narůstá i v prostoru internetu od poloviny devadesátých let privatizace a komercializace [Sassen 1999: 49].

Takto i virtuální prostor globálních vztahů v elektronických sítích podle Sassenové „reprodukuje hierarchii a koncentraci moci“, například globální finanční trhy, jež operují výhradně na soukromých sítích, distancují „technologické chudé a bohaté“ (jak firmy tak spotřebitele), segmentují a rozdělují. Kyberprostor odráží *nerovnosti* v přístupu, možnostech a ve svobodě pohybu. V globálních sítích komunikace narůstá protiklad „mocných ekonomických aktérů a občanských společností – což vyžaduje politický přístup“ [tamtéž: 51].

Podle Sassenové je důležitý právě širší sociální globální kontext. Komerencializace komunikačních sítí jakožto virtuálních prostorů globality je spojena s postupující koncentrací moci, zdrojů, infrastruktur v zeměpisném prostoru globálních velkoměst jako strategických center moci a rozhodování. Globalizace a digitalizace posílily trend vytváření globálních aliancí mezi firmami, což bylo již dříve nazváno termínem „nová diplomacie“ [srov. S. Strangeová 1994], dále trend masivní koncentrace kapitálu a moci velkých korporací. Sassenová podobně jako Ramonet a další analytici soudobé globalizace upozorňuje, že „globální elektronický prostor se stal místem operací globálního kapitálu a vytváření nových mocenských struktur“ [Sassen 1999: 53]. A právě v takovémto kontextu lze posuzovat ostré snahy o deregulaci a privatizaci, které umožnily telekomunikačnímu průmyslu operovat vskutku globálně a pronikat do dalších sektorů hospodářského života.

Sociální souvislosti IT je třeba posuzovat z hlediska aktuálních kontextů globalizace i individualizace, abychom viděli, že například možnosti koncentrace či disperze moci, centralizace nebo autonomní participace jako sociálních důsledků nových technických prostředků nejsou zásadní volbou jednotlivého uživatele. Připomeňme si stručně fakt, že nové elektronické technologie již samotným *svým vznikem byly úzce spojeny s mocenskými zájmy: počítač, systémová analýza a komunikační systémy* byly jako produkty vojenského výzkumu a vývoje postupně nasazovány ve státní správě a ve vědeckém výzkumu a konečně aplikovány v průmyslové sféře výroby, služeb i masové kultury, zábavy i veřejné komunikace v širším prostoru občanské společnosti. Od počátku koncipování nových IT šlo jak o veřejné, tak o soukromé zájmy v kontextu reálných podmínek sociálního života. Radikální soud by mohl znít takto: jak ve vojenství, tak v průmyslu šlo od počátku především o *mocenské zájmy* využívání techniky. K tomuto závěru došel ve své analýze například B. Smart s tím, že o rozvoj IT se nezasloužily zájmy vědců a nadšených zlepšovatelů o ušlechtilé cíle zlepšení lid-

ského údělu pomocí baconovských „nových organon“, ale že šlo především o cíle manipulací vojenského velení a organizací průmyslových podniků. Nasazení nových technických prostředků k uskutečňování starých sociálních cílů určuje také soudobou sociálně-ekonomickou konfiguraci [Smart 1990: 44–46].

Seriózní úvahy o kontextualizaci sociálních dopadů technologických přeměn práce a komunikace musí tedy odmítnout technologický optimismus některých teorií „informační společnosti“ i efektní pesimismus soudů typu: informační společnost a její globalizace jsou produktem fatální evoluce technické civilizace. Většina analýz svědčí spíše o tom, že tvář informačních technologií v kontextu soudobé sociální konfigurace v kontextu postupující globalizace je komplexním produktem zájmů a rozhodnutí v klíčových institucionálních strukturách (podniku i státu).

M. Castells ve své analýze transformací v tzv. informačním věku charakterizoval soudobou globalizaci jako nové globální přestrukturování moci v podobě duality sociálních prostorů [Castells 1996, 2004]. Duální model sociálních prostorů je kontrastem *prostoru toků* (space of flows) a *prostoru míst* (space of places). Hlavním prostorem byl dosud zeměpisný rámec národních států. Dnešní státy udržují monopoly moci vůči svým občanům a kontrolují prostředky ozbrojeného násilí, nicméně podniky a organizace ekonomického života i vědecko-technické inovace se již značně vymanily z tohoto rámce bývalého monopolu moci legitimizovaného pojmem státní suverenity. Postupující globalizace ekonomického prostoru a ekonomické moci vytvořila prostorovou dualizaci. Podle Castellse jsou klíčová strategická rozhodnutí informatizovaného kapitalismu soustředěna v prostoru toků (kapitálu, informací). Státy, sociální instituce a jednotlivci se reprodukují v prostoru míst, kdežto kapitál se reprodukuje v sítích prostoru toků. Dualita prostorů je také kontrastem mezi ekonomickou a politickou mocí: zatímco politická moc v národním státě podléhá možnosti relativně demokratické kontroly zdola, síly globálního kapitálu a síťových korporací se politické kontrole vyhýbají, mohou prosazovat svoje hospodářské politické cíle a k tomu využívat nadnárodní globální organizace k nátlaku na jednotlivé státy. Globalizované korporace nepřímo přebírají od států také kontrolu trhů práce, přestože tyto trhy zůstávají stále omezeny v prostorech míst. Korporace trhy práce navštěvují a opouštějí, státy a jejich vlády spolu soutěží o přízeň investorů, tzn. finančních, obchodních i průmyslových podniků. Dualita paralelních světů je dualitou národně-státních společností a globální nadnárodní společnosti sítí (*network society*). Globálně síťující podniky rychle mění svou strukturu, tvary organizace i svou sociální strukturu: zmenšují stálé osazenstvo, rychle navazují a ruší sítě spolupráce a koalice, sítě dodavatelských a odběratelských vztahů, rozšiřují praktiky outsourcingu atd. Dopady interakce mezi síťovou společností a prostory míst vytvářejí rostoucí nestálost a nejistotu života jednotlivců závislých na trzích práce.

SOCIÁLNÍ A KULTURNÍ DŮSLEDKY GLOBALIZACE

Dopady na práci a kulturní život v rámci rostoucího vlivu nadnárodních a globalizovaných prostorů na strukturální destabilizaci lokálních (reálných, národních) společností jsou dalším příkladem komplexních transformací. Tak například ekonomická

globalizace mající dopady na situace trhu práce je spojena s novými *pružnými formami organizace podniku*. Nové techniky umožňují nejen pružnost ve smyslu proměnlivosti a někdy též tvořivosti práce, umožňují hlavně snižovat množství pracovních sil, zlevňovat duševní práci a zhodnocovat („zdražovat“) kapitál. Za heslem flexibility a flexibilizace vidíme fakt, že dochází k zásadní transformaci vztahů mezi zaměstnavateli a zaměstnanci a k posunu moci na stranu managementu. Pružné systémy organizace umožnily podřídit jednotlivce hegemonii managementu a (nadmárodně) mobilního kapitálu [Harvey 1989: 167]. Cílem využití nových technik je především využít vědění a informace ke *kontrole* a udržování moci. Decentralizace organizací práce v nadnárodních globalizovaných prostorech je spjata s centralizací strategického řízení a rozhodování.

Transformace pracovních vztahů mají jako svůj hlavní lokální i globální důsledek zvyšování nezaměstnanosti, polozaměstnanosti či neúplné, dílčí zaměstnanosti (tzv. podzaměstnanosti). Globalizace trhů práce je ovlivněna konkurencí, rychlostí inovace a má sociální dopad jak v zemích rozvojových, tak i v rozvinutých. Strukturální změny pracovního trhu působí na *dualizace a segmentace* pracovních sil. Přitom se prohlubují např. mzdové propasti a narůstá nezaměstnanost. V rozvojových zemích spolupůsobí technologická a sociální nezaměstnanost i větší tempo populačního růstu. Ve vyspělých společnostech roste nezaměstnanost i dílčí zaměstnanost nejen u manuálních a méně kvalifikovaných, ale rovněž stále více u duševních a kvalifikovaných lidí. V globálním měřítku narůstá tzv. globální třída chudých (global underclass) [srov. Miller 1995]. Podle výzkumů Mezinárodní organizace práce (ILO) nezaměstnanost ve světě nadále roste a možnosti zaměstnanosti jsou podmíněny také globálně, závislostí rozvojových zemí na proexportním rozvoji a situaci na trzích bohatých zemí Západu [ILO 2003].

Dualizace a segmentace pracovních sil vytváří *sociální polarizace* – na jedné straně stále menšího počtu *stálých* (tzv. *jádrových*) zaměstnanců, na straně druhé stále většího počtu *marginálních* (tzv. *periferních*) pracovníků. To se odráží ve zpružnění pracovních smluv a v tendenci snižovat sociální odpovědnost zaměstnavatele [Harvey 1989; Castells 1996; Beck 1996; Sassen 2000]. Prohloubení tvrdé kapitalistické logiky od osmdesátých let podpořila politika a ideologie deregulace a privatizace. Do kontextu kapitalistické globalizace poslední třetiny minulého století zapadá také stálý růst technické inovace a konkurence. V organizaci podniků na principech najímání dočasných služeb podniků, sítí výrobců i pracovníků dochází k *individualizaci a sociální izolaci* nájemné práce. *Segmentace práce* je stratifikována v podstatě ve třech úrovních kategorií pracovníků: globálně mobilních, rekvalifikovatelných, nezaměstnaných či marginalizovaných lidí.

Globalizace organizace práce i trhů práce *sociálně dezintegruje, oslabuje v reálných společnostech sociální solidaritu* a koresponduje s mocenskými posuny v oslabování vlivu odborů ve stávající institucionalizaci průmyslových vztahů zejména ve vyspělých demokratických společnostech. Podle Harveye a Castellse vede segmentace a dualizace práce také k *dualizacím společností* [Harvey 1989; Castells 1996]. Lidská práce se vymanila z kolektivních sociálních a sociokulturních i politických rámců a je stále více *individualizována*, závisí na individuálním vyjednávání se zaměstnavateli

a na rychle se měnícím trhu práce. Zdá se, že informační společnost jako globalizovaná společnost sítí a síťování je rozdělována na „vítěze“ a „poražené“ v nekonečném procesu nerovného individualizovaného vyjednávání.

Rostoucí *nezaměstnanost* vytváří širší společenský a politický problém *sociální anomie a marginalizace* či *vyloučení* množící se skupiny lidí, kteří zakoušejí, zakusili nebo zakusí pocity méněcennosti, zbytečnosti, neužitečnosti a sociální nepotřebnosti [Sennett 1999: 17]. Takto například narůstá počet mladých lidí s nižším i nejvyšším vzděláním, kteří nemají stabilní jistotu zaměstnání v bohatých a vyspělých moderních společnostech vyznávajících ideály politiky meritokracie. Paradoxní odpovědí na technickou a organizační racionalizaci práce flexibilizací a zmenšováním zaměstnanosti i v oblasti duševní tvůrčí práce snad má být pštroší politika flexibilizace a deregulace vyjadřovaná „odpovědí“: méně pracovníků přinese větší bohatství menší skupině lidí a ti ostatní, přebyteční, snad někam zmizí?

Otazníky nad důsledky informatizace a globalizace v její stávající socioekonomické konfiguraci přinesly také následující otázku: Jestliže se zdá, že technika v reálném, stále více globálně propojovaném mocenském kontextu mění práci i sociální stratifikaci, mizí také *práce jako kulturní ideál*, centrum smyslu života ve společnosti práce? Je to konec společnosti práce? [Offe 2000: 196.] Znamená to, že v existenci lidí nahradí seberealizaci v práci seberealizace ve volném čase a že práci nahradí zábava? Volný čas i zábava jsou zbožím stejně jako práce anebo informace, za zboží se platí, jaké zboží bude moci konzumovat například dlouhodobě nezaměstnaný?

V souvislosti s kulturními významy a smyslem lidské existence i s volným časem se aktualizují také další kontexty informatizace v oblasti „masového kulturního průmyslu“ [Adorno] zábavy v rámci soudobé „*info-kultury*“ (tzv. info-cult). Z hlediska technologické změny a inovačních procesů v oblasti médií komunikace jsou aktuální trendy přesunu od televize k multimédiím. Hlavní roli zde hraje počítač a elektronický prostor komunikace, tvořící nové médium – tzv. CMC (computer mediated communication). Interaktivnost se posiluje propojením televize, telefonu a počítače v sítích. V multimédiích se integrují zvuky, texty, obrazy do jednoho systému. Některé technicistní utopie věří v růst *tvůrčí svobody personalizace rozhodování* jednotlivce jako spotřebitele komunikačních služeb, uživatele média, ale také konzumenta určitých kulturních obsahů. Věřící v možnosti nových interaktivních technik ve směru překonání jednostrannosti a pasivního receptivismu klasických médií – především televize.

Zdá se, že televize sama přinesla určité klišé kulturní komunikace, v němž stále více *dominuje zábava a kultivační funkce je sporná*. Televize především rozvinula *systém masového kulturního průmyslu zábavy* ve 20. století. Tento zábavní průmysl vyrábí a nabízí ke spotřebě obrazy, symboly a *simulakra*, jež představují simulační modely vytvářející hyperrealitu. Podle J. Baudrillarda jsou simulakra výsledkem manipulace skutečnosti pomocí forem médií sdělování informace [Baudrillard 1983]. Obsah zpráv je sekundární (obdobný názor měl dříve i McLuhan), snahy o demokratizaci a kontrolu obsahu procesů komunikace informací nemají podle Baudrillarda výraznější výsledky proto, že nemění formu, která spojuje média se systémy moci, média ruší rozdíl mezi simulací a realitou, je stále nesnadnější rozlišit falešné a pravdivé, realitu a fikci. *Skutečnost je představována symboly a znaky*. Symboly a znaky tak vlastně

zastupují realitu a divák je vtahován do simulované, virtuální, uměle vytvářené, či konstruované skutečnosti. Sféra simulaker a kódů zakládá globální proces tvorby kapitálu. Média nepodávají informaci, slouží spíše ke kontrole a testování. Technologicky vzniká jakýsi hybrid, jenž ovšem více či méně působí na kulturní život, na vědomí lidí. Nejde však jen o to, že médium je hlavní a v určitém smyslu supluje obsah [McLuhan], jde také o obsah komunikací, v němž stále převládá komerční zábavnost nad poučením a vzděláváním [Castells 1996: 337].

Dnešní multimediální průmysl, jehož moc zároveň globalizuje a je globalizována, vytváří „síťovou kulturu reálné virtuality“, v níž je skutečnost lidské existence přetvářena do soustavy virtuálních obrazů fiktivního světa. Prostředky komunikace se tak stávají samotnou zkušeností.

Rozporuplnou sociální i politickou otázkou se dnes stává především míra dostupnosti využití interaktivních médií – tzn. otázka otevřenosti síťové elektronické komunikace – pro širší vrstvy lidí. S tím souvisí otázky nové stratifikace – a tím i sociální nerovnosti – informačních vítězů a poražených. Ještě v polovině 90. let se domnívali např. Castells nebo Z. Bauman, že kupř. internet využívá jen malý segment společnosti (západní), jiní mluvili globálně asi jen o deseti procentech obyvatel světa [Offe 2000]. Bauman uzavírá, že internet je „spíše než brána“ jen „úzkou štěrbinou v tlusté zdi“ [Bauman 2000: 87]. I. Ramonet odhadoval, že uživatelů internetu bude kolem r. 2001 již asi 600 milionů až jedna miliarda a celosvětová síť bude mít asi sto tisíc komerčních webových stránek, to znamená, že by již šlo o jednu šestinu lidstva.

Ramonet i Castells konstatovali fúzi televize, telefonu a počítače na bázi digitální technologie a s tím spojený rozmach nového „informačně technického komplexu“ (obdoba vojensko-průmyslového komplexu). Převažuje zde orientace na *masovou zábavu* (entertainment industry) a tento komplex mocensky usiluje hlavně o kontrolu obsahu kulturní komunikace, v níž jsou omezovány vzdělávací a intelektuální hodnoty. Dominantní strategií je komerční prodej levné masové zábavy ve stereotypech [Castells 1996; Lash 1999]. Ukazuje se však, že tato strategie naráží paradoxně na *limity* v kontextu individualizované *personalizace stylů života*, v nichž narůstá proporce jednak pracovního času v situaci částečné zaměstnanosti a nutnosti skládaných příjmů z více výdělků, jednak na narůstající pluralizaci aktivit ve volném čase.

Castells hovoří o *kulturní segmentaci* společnosti podle způsobu využití médií, jejichž uživatelé dělí na „interagující“ – ty, kteří samostatně volí a určují výběry – a „interagované“ – ty, kteří jsou „spíše pasivně řízeni předvolbami nabídky“ [Castells 1996: 371]. Také Bauman soudí, že média spíše lidi *rozdělují*, McLuhanův sen o světě jako globální vesnici se nesplnil a lidé i společnosti ve světě jsou separováni. Televize podle jeho názoru spíše lidi zbavuje schopnosti spolu opravdově komunikovat – v globální vesnici bydlí cizinci [Bauman 1995]. Jde o novou polaritu globálně mobilních svobodných na jedné straně a na straně druhé lokálních, méně svobodných, kteří jsou připoutáni k místu a k televizoru, v němž mohou denně sledovat ty globální svobodné [Bauman 2000]. Separované lidské existence a nedobrovolná i dobrovolná exkluze v globalizovaných prostorech vytváří spíše „kulturu lhostejnosti“ v „posthumánním věku věcí“ [Lash 1999: 11]. Robins a Webster dokonce tvrdí, že média informační společnosti nepřinesla svobodné proudění informací pro zlepšení kvality komu-

nikace, lidského porozumění a sociální harmonie. Média nejsou nevinným a sociálně neutrálním nástrojem. Hlavním cílem tu není komunikovat, ale prodávat a stimulovat další konzum, centralizovat moc, kontrolu a dozor [Smart 1990].

Média interaktivní komunikace, jako například internet, jsou potenciálně využitelná pro veřejné cíle občanské společnosti a pro demokratizaci založenou na účasti občanů v rozhodování, pro různá hnutí zdola, nevládní organizace, svépomocné sítě občanů, alternativní společenství životních stylů, pro sociální i politickou solidaritu atd. Vyvstává otázka, zda a jak udržovat či rozvíjet tento potenciál k využití pro demokratizaci v globálních vzájemných závislostech a v politice globalizace. Prostory globálních informačních sítí jsou také využívány pro nedemokratické partikulární cíle mezinárodního či nadnárodního terorismu, pirátství a organizovaného zločinu, internetové obchody obsahují často kriminální podniky dětské pornografie, obchodu s lidmi atd.

Může být síťová informační kultura hyperreálného a globálního elektronického prostoru platformou pro náhradní lidská společenství v životním světě rostoucí individualizace a personalizace, může se stát nástrojem k prohloubení demokratičnosti společenských institucí, například k posílení přímé demokracie voličů? Na tyto možnosti bude mít jistě vliv celá řada sociálních podmínek a kontextů ovlivňujících v zásadě výraznější míře možnosti přístupu ve využívání, účasti na demokratické kontrole a spoluurčování obsahových stránek informační kultury v síťovém elektronickém prostoru jakožto prostoru veřejném. K tomu, aby se například internet mohl stát technickým prostředkem ke zvyšování „kolektivní inteligence lidstva“ [Lévy 2000] a „potenciálně nejdůležitějším nástrojem kritické veřejnosti“ [Buchstein 2000: 977], bude nezbytné vytvořit celý komplex širších předpokladů i sociálních, nejen technických. H. Buchstein přirovnal internet k Habermasovu ideálu diskuse neomezené moci s potenciálními charakteristikami univerzálnosti, rychlosti organizování občanských politických akcí, nezávislosti na moci politiků a státních institucí, snadnosti přístupu. Zároveň konstatoval, že „mezi zaslíbenou zemí demokratické infrastruktury a momentální síťovou realitou zeje hluboká propast. Šance tuto propast v budoucnu překonat nejsou příliš slibné“ [Buchstein 2000: 975].

Důvodem jsou námi již zmíněné trendy segmentací, individualizující izolovanosti jednotlivců, které znesnadňují kolektivní jednání a sdílení společné každodenní zkušenosti. Rovněž soudobá počítačová kultura kyberprostoru navozuje často personalizující postoje exkluze individua jako aspekt jeho „svobodné volby“ závislosti na technice médií a na konzumu. Libertinské pojetí svobody legitimizuje současné vítěze globální modernizace s cílem zajistit maximální individualismus a soukromý únik (od společnosti a politiky), současně s netečností k pštosím politikám deregulací, flexibilizací zaměstnanosti a organizované neodpovědnosti tváří v tvář globálním problémům životního prostředí.

Globální a lokální kontexty nelze od sebe oddělovat z hlediska sociálních dopadů: v oblasti lidské práce a organizace i v oblasti spotřeby jsou prostory komunikace ovlivňovány mocenskými zájmy a vztahy, často se prohlubuje segmentace, dualizace a atomizace či rozdrobenost, nastávají eroze kolektivních solidarit i fungování stávajících moderních sociálních institucí – a tím se samozřejmě zrychluje eroze jistot a důvěry

v sociálním životě v rámci fenoménu rizikové společnosti. Dochází ke zrychlování změn a ke komplikacím při adaptaci, v oblasti trhu pokračuje dravá soutěž, kterou lze stále obtížněji zmírňovat politikou účinnou v teritoriální sociální realitě (v rámci společností národních států). Principiální *potenciál* globální informační společnosti k univerzálnímu propojování lidské komunikace v podobě kosmopolitních solidarit, popřípadě k větší demokratizaci fungování sociálních institucí a k větší míře globální spravedlnosti při využití nových technologií, nevede zatím k tak velkému dorozumění, jakého by bylo k nové demokratické politice komplexního řešení problémů soudobých globálních transformací zapotřebí. Mocenské cíle institucí, jako jsou byznys (podniky) nebo stát, formují či deformují často také rozvoj informačních médií komunikace a za těmito cíli vystupuje především komerční či partikulární, soukromý zájem – individuální, mocenských elit či institucionálních oligarchií. Sama média jsou komercializována a chovají se spíše než jako platforma veřejného diskurzu a svobodné rovné informační výměny jako podniky sledující své komerční cíle. Obrazy a simulakra, která média globálně přenášejí ve snaze manipulovat především růst spotřeby, mohou přispívat k růstu napětí mezi menšinou globálně úspěšných a většinou ohrožovanou sociálními a ekologickými riziky, popřípadě sociálním nebo kulturním (a politickým) vylučováním. Informatizace v tzv. globální vesnici tak může posilovat pocity globální nespravedlnosti.

Vyvstává otázka, zda vytvoření nových technických prostorů hyperreality, jež pomocí elektronické komunikace spojují lokalitu a globalitu a přitom paradoxně znovu svět rozdělují a segmentují, resp. regionalizují v rámci hybridního umělého prostoru tzv. třetí civilizací přírody [Luke 1995, 1999], nevede k obnovené potřebě lidí oceňovat *místo*, v němž každodenně žijí. Také obnovení hodnot *sociální identity* a příslušnosti je často reakcí [Castells 2004] na globalizující změny ekonomického a technologického systému s dopady kolonizace životních světů každodenní lidské existence v podobě nedobrovolného vylučování či riskantního osvobozování od potřeby (a nutnosti) práce.

INDIVIDUALIZACE JAKO PERSONALIZACE: G. LIPOVETSKY

Na počátku osmdesátých let dvacátého století se francouzské postmoderní kultuře jevil individualizační proces jako jisté pokračování moderního projektu emancipace. Jako takový proces byla v sociologii individualizace sledována především v širších kulturních kontextech a podobách rozvinutých v západních společnostech. Takto například G. Lipovetsky spojuje personalizaci s postmoderním „zánikem rigidní moderní éry“, s oslabováním disciplinárních procesů, s „odklonem od velkých názorových systémů“. V tomto procesu jedinci usilují o větší pružnost a soukromou volbu s cílem „být sám sebou a mít právo na sociální uznání“ [Lipovetsky 1998: 15].

Přitom jde také o apoteózu konzumerismu, jenž se rozšířil do soukromé sféry, jeho vnější fasáda sděluje módní lhostejnost ve jménu tzv. *cool kultury*, ve skutečnosti však často může jít o *spotřebu* identitních vzorů a prvků životního stylu, ke které je jednotlivec veden pestrobarevnou nabídkou. Jinými slovy: Lipovetsky nepopírá, že jedinec je veden nabídkou, to znamená, působí na něj vnější společenské okolnosti, je popřípadě směřován či manipulován reklamním přesvědčováním.

Výrazným rysem personalizace je emoční přesun z veřejné do soukromé sféry, jež autor nazývá narcisismem, kdy se centrem světa stává vlastní Já. Takováto individualizace neznamena nějakou asociální nezávislost, je utvářením atomizovaných sítí zájmových kolektivů a kroužků sdružujících lidi v podobné životní situaci. Personalizace je psychologizací sociálního, veřejného a politického života [Lipovetsky 1998: 19].

Proces personalizace je dvojnásobný a rozporný: na jedné straně je podle Lipovetského pokračováním moderní emancipace, je osobním osvobozením, v němž hlavní cíl spočívá v právu na odlišnost, rovnost a svobodnou volbu namísto úsilí o řád pravdy a disciplíny. Autentické Já je důležitější než vzájemnost; vztah k sobě nahradil vztah k bližním: vztah k sobě je kultem těla jako osoby mající svou důstojnost, staví se na odiv: osoba chce být obdivována. Narcismus kultu těla je psychologický, ale není svobodný a spontánní, navozuje „novou normalizaci být sám sebou, uctívání těla je společensky vyžadováno, je způsobem společenského ovládnutí“ [Lipovetsky 1998: 79]. Jedinec usiluje o soukromou emancipaci, je však závislý na informaci, reklamě a na spotřebním trhu. Zrychlování oběhu věcí a informací (také díky infotechnologiím) posiluje sebeurčení lidí v soukromém životě, na druhé straně však podle Lipovetského společnost ztrácí dřívější samostatnost a je stále více předmětem „všeobecného byrokratického programování“ [tamtéž: 129]. Informovaný člověk nese sám za sebe odpovědnost a tato odpovědnost je narcisistní, individuální Já je roztržité, roste nezájem o veřejné věci [tamtéž: 133] a podle Lipovetského je nejnaléhavější potřebou svoboda individua: „... dnes se více toleruje sociální nerovnost než zákazy týkající se soukromé sféry“ [tamtéž: 138].

Personalizace v modelu Lipovetského je vlastně emancipací přesunutou do soukromí, je privatizací identity jedince. Jedinec je spíše spotřebitelem než občanem a jako spotřebitel má ve sféře svého soukromí cvičit pružnost orientace ve světě nejistoty trhu, práce i politické participace. A navíc právě narcisistní lhostejnost zastřešuje *flexibilizaci* individua. Lipovetsky konstatuje skutečnost, že moderní kapitalismus potřebuje pružnou ekonomickou socializaci pro stále častější experimenty a inovace, lhostejnost a apatie jsou podmínkou pro neomezené experimentování, zrychlování inovací a vykořisťování. Lhostejnost je spojena s minimální motivací, s nestálostí a s nejistotou, jež vedou k destabilizaci chování a mínění [Lipovetsky 1998: 54–55]. Avšak nestálost a povrchnost jsou také spjaty s hodnotovou prázdnotou a přechodností. Personalizace přináší nezájem o veřejné záležitosti, privatizace snižuje politickou účast [tamtéž: 138]. V této souvislosti je postmodernismus s jeho kulturou pokračováním moderního úsilí demokratizace estetického vkusu s rozpuštěním kulturního elitářství, ale zároveň je postmodernismus „jen jiné jméno pro označení morálního a estetického úpadku dnešní doby“ [tamtéž: 147].

V informatizované společnosti nadbytku nejde o masovou spotřebu ani o autoritářskou kontrolu, jde o kontrolu sváděním, jež apeluje na narcisismus egoistického jedince, jakoby zbaveného masových rámců. Individuum žije v bezčasí a pěstuje život v přítomnosti, což vyvolává problém, pokud jde o budoucnost demokracií [tamtéž: 264]. Lipovetsky v doslovu z roku 1993 hovoří o druhé individualistické revoluci rozpadu velkých společenských projektů a zániku donucovacích norem s kultem svobodného sebeurčení v soukromé sféře a v každodennosti, kde dříve jeho rozvoji bránily normy

a instituce. Dnes máme místo utopie odpovědnost a místo protestu obhospodařování, narcis se vyznačuje *subjektivní prací na sobě, na druhé straně se prohlubuje proces sociální marginalizace*. Neoliberální politika i hédonistická narcistická kultura oslavující naše Já a okamžité uspokojování našich přání souběžně rozdvoují demokracii, vyvolávají stále více *normalizace* i stále více *sociálního vyloučení*. Individualistický hédonismus vede lidi k péči o sebe, na druhé straně podkopává smysl úsilí a práce, vede k odspolečenštění a kriminalizaci. Lipovetsky věří, že tzv. druhá individualistická revoluce je teprve na počátku. Lipovetsky věří i tomu, že čím výraznější je subjektivní právo žít svobodně, tím více se společensky prosazují otázky hodnot a odpovědnosti, zároveň ale konstatuje, že přitom jde o bezbolestnou morálku bez povinnosti a postihu přízpusobenou nadvládě ega [Lipovetsky 1998: 268]. Souvislosti manipulace, kontroly a mocenské závislosti individualizace se takto poněkud vytrácejí.

NEDOBROVOLNÁ INDIVIDUALIZACE V RIZIKOVÉ SPOLEČNOSTI: U. BECK

Teorie rizikové společnosti U. Becka načrtla obraz nové globalizující konstelace moderní civilizace, ve které se mění sociální struktura i zdroje jistot života lidí: v rozvinuté moderní společnosti je produkce bohatství systematickou produkcí rizik a nejistot. V této společnosti nejde pouze o využití sil přírody, o emancipaci člověka z tlaků nouze a sociálních omezení, ale také o vedlejší důsledky vědecko-technického a ekonomického rozvoje. Globálně jde v soudobém světě o paralelní existenci a prolínání mezi konflikty rozdělování bohatství a konflikty rozdělování rizik. Toto prolínání působí v podmínkách globální nerovnosti mezi menšinou tzv. rozvinutých a většinou tzv. rozvojových zemí. *Soudobá rizika jsou sociálně produkována novým stupněm dynamiky kapitalismu, v níž se ekonomika stala relativně nezávislou na sociálních a lidských potřebách*. Tato rizika je možno identifikovat pomocí specializovaného vědeckého a jejich definice jsou sociálně vyjednávány. Rizikům jsou lidé vystaveni v nové civilizační připsanosti osudu, a to vytváří nové sociální konflikty a politické důsledky. Diskuse o riziku jsou závislé na vědeckém poznání a technických aparaturách, pouhá měření však nemohou odpovědět na lidské problémy jak žít, do diskusí vstupují lidské hodnoty a sociální zájmy, klíčový význam mají informační média. Sociální nerovnosti soudobého světa jsou rámcem, ve kterém se bohatství soustřeďuje nahoře a rizika se soustřeďují dole [Beck 2004: 45].

Beck dále upozornil na centrální problém *souvislosti sociálních makroprocesů globalizace a individualizace*. Podle něho jde do jisté míry o rozpor mezi individualizačním procesem a globalizací v kontextu tzv. světové rizikové společnosti (*Weltrisikogesellschaft*): paradoxem dnešní individualizace je stále menší možnost vyhýbat se soukromě rizikům životního prostředí, zdraví či trhu práce. V tomto paradoxu vyniká na jedné straně nadměrná produkce rizik ve sféře globalizovaného byznysu a na druhé stále menší možnost ochrany a prevence lokálních důsledků pro jednotlivce i celé populace. Beck říká, že takto dochází k tomu, že zdánlivě viditelné bohatství stále vítězí nad neviditelnými riziky a slepota k rizikům je spojena s logikou výroby bohatství a s existujícími mocenskými vztahy. Rizika rozdělují podobně jako tržní šance svět na ty, kteří jsou převážně postiženi, a ty, kteří z rizik těží. S riziky se obchoduje, definice

rizik vedou k dalším inovacím, novým trhům a ziskům, průmyslový systém živí to, co jej bytostně ohrožuje [Beck 2004: 75].

Podobně jako Lipovetsky věnuje se i Beck individualiaci v kontextu západních společností. Moderní západní průmyslové společnosti v procesu individualizace podle Becka zachovaly sociální nerovnosti, jež vystupují ne již v kolektivní třídní a rodinné podobě, ale v podobě individualizované. Procesy globalizace komplikují možnosti sociální regulace a odporu ve vztahu k mocným silám kapitalistické dynamiky ze strany institucí národního státu i sociálních hnutí. Jednotlivci byli v procesu modernizace v nedávné minulosti díky státu blahobytu vymaněni z vlivu tradičních příbuzenských vztahů, rodin, tříd a stavů a stali se nedobrovolně závislími na trhu práce. Vstup na trh práce se stal emancipační šancí a zároveň rizikem.

Beck hodnotí proces individualizace v rizikové globální situaci jako *nedobrovolnou situaci*, formy individualizované existence jsou situačně donucovány k tomu, aby centrem vlastních životních perspektiv a způsobu života bylo jednotlivcovo Já [Beck 2004: 117]. Lokální i globální nestabilita pracovního trhu a nestálost zaměstnání, flexibilita pracovních vztahů i smíšené formy zaměstnanosti a nezaměstnanosti zosťrujú individualizované sociální nerovnosti. Sociální nerovnost je nyní beztrždní a souvisí především s endemickou a masovou nezaměstnaností globalizovaného a technologicky inovujícího technokapitalismu [Beck 1996].

Základní reprodukční jednotkou sociálna je jedinec, muž či žena. Tito jednotlivci jakožto aktéři tržně zprostředkovaného světa jsou nuceni na pozadí „riskantních svobod“ plánovat své životy. Tato současná individualizace není zdařilou emancipací, dochází spíše ke standardizaci a institucionalizaci životních situací individuí závislých na trhu práce, vzdělání, spotřebě, právních předpisech, zdravotních a psychologických konzultacích a dopravních systémech [Beck 2004: 119]. V souvislosti s nadměrnou nabídkou ukončeného vzdělání a nedostatkem pracovních míst se znehodnocují kvalifikační předpoklady úspěchu individua na trhu práce: doklady o vzdělání jsou nezbytné pro účast v soutěži o stále ubývající pracovní místa, ale nejsou zárukou zajištění materiální situace [tamtéž: 138]. Masová nezaměstnanost vystupuje v kontextu individualizace jako osobní osud jedince postiženého ve specifické fázi života chudobou a frustrací. Jedinec usiluje o soukromou emancipaci, ale v individualizovaných životních situacích zbavených třídních souvislostí se kolektivní osud stal osudem osobním [tamtéž: 143].

S tím kontrastují trendy narůstajícího rizika stát se nezaměstnaným, neboť žádná kvalifikační a profesní skupina už neskýtá ochranu před nezaměstnaností. Riziko je neosobním statistickým faktem, nebo se stává *vyprávěním o osobním selhání jednotlivého člověka*; tím je ovšem privatizován systémový problém a vnější příčiny se proměňují ve vlastní zavinění [tamtéž: 149].

VZESTUP A PÁD PRÁCE: Z. BAUMAN

Také Z. Bauman zdůraznil paralelitu soudobé globalizace a individualizace a souvislost flexibilizace kapitálu s velkou globální mobilitou a flexibilizací trhu práce na jedné straně a kulturní nejistotou sociálního života jednotlivých lidí na straně druhé.

Globalizace ovládaná kapitálem nevytváří systémově tlaky k individualizaci ve smyslu dobrovolné a svobodné emancipace, ale prohlubuje sociální nerovnosti: osud individua je určen situovaností ve stratifikované možnosti globálně se přesouvat. Menšina mobilních nahrazuje dřívější „vládnoucí třídu“. Ostatní lidé jsou podle Baumana víceméně závislí na lokálních prostorech, tedy prostorech míst (*spaces of place*), jež kontrastují s prostory toků (*spaces of flows*) kapitálu, informace aj. [Castells 1998]. Podle Castellse i Baumana situaci individuí tedy ovlivňuje nová globální stratifikace moci, která je v podstatě výsledkem znatelného přesunu moci ve směru od práce ke kapitálu v důsledku technologické a institucionální restrukturační globalizovaného ekonomického systému kapitalismu.

Anglické slovo *labour* historicky získalo trojí význam: fyzické námahy k zajištění hmotných potřeb, sociální kolektivity mající podíl na výrobě, politické činnosti a organizovaných zájmů těch, kteří pracují za mzdu. Podle ekonomického historika Karla Polanyiho bylo východiskem velké transformace na cestě ke zrodu průmyslové společnosti oddělení pracujících od zdroje obživy. Výroba a směna se staly součástí obecného způsobu života, v němž byly práce, půda a peníze redefinovány ve zboží. Také člověk byl ekonomicky redefinován jako homo faber, homo oeconomicus a lidská práce se stala – tak jako půda a peníze – obchodovatelnou, směnitelnou, a tím také odcizitelnou a zpředmětnou komoditou. Takto tržně redefinovaný člověk byl okraden o ochranu kulturních institucí [Polányi 2001: 76]. Klasická politická ekonomie oslavila práci jako lidskou emancipaci z přírodní determinace, která je založena na racionálním myšlení a jednání. Práce je *zdrojem bohatství*, jehož je nutno rozumně využívat k maximální efektivnosti. Adam Smith viděl produkci bohatství jako přirozenou vlastnost racionálního sebezájmu lidských jedinců a přirozenou součást života společností, národů. Proto také soudil, že taková společnost, většina jejích členů je chudá, nemůže rozkvétat. Naproti tomu reformátor R. Owen soudil, že především tovární systém je centrem zbláckání většiny lidí, je triumfem nomádského kapitálu i nomádské práce za mzdu; v továrně došlo ke zbláckání lidství a jednotliví lidé, vytržení ze svých tradic i komunit a zbavení svých dovedností, jsou zde degradováni do pozice subsistenční závislosti. Hlavní sociální problém je sociální ponížení člověka, který byl vytěsněn.

Podle Baumana byl základem industriálního systému *vztah vzájemné závislosti* kapitálu a práce: práce je závislou na mzdě, kapitál na trhu práce, na němž ji nakupuje. Sociální smlouva mezi vlastníky kapitálu a vlastníky pracovní síly byla normou celého systému pravidel, institucí a vyjednávání. Povaha této smlouvy byla politicky utvářena v historickém procesu v podobě mocenského vztahu mezi kapitálem a prací. Instituce podniku vyvolala svou protiváhu v podobě instituce dělnických odborů. Obchod i trh práce byly garantovány a formovány moderním národním státem.

Kapitalistická koncentrace moci vytvořila velké monopoly, koncentrace moci státu se projevila v expanzi jeho sociálních funkcí včetně vnitřní i vnější pacifikace konfliktů. Instituce podniků, států i odborů se byrokratizovaly, vytvořily obraz kolektivně „organizovaného kapitalismu“ [Kocka] jako dlouhodobě stabilizovaného řádu relativních jistot s příslibem regulace nejistot a rizik. Tento systém se od 60. let 20. století rozkládá, hovoří se o konci historického kompromisu kapitálu a práce, o demontáži „demokratického kapitalismu“. Systém přestal vyhovovat především kapitálu, který

díky souběhu různých faktorů začal tento organizovaný systém industriálního řádu vnímat jako strnulý a blokuující. Místo stability a dlouhodobosti pronikly do organizace práce a podniku i do vztahů trhu práce flexibilita a krátkodobost. Nadnárodní sítě výrob a toky financí se stávají relativně nezávislými na lokálních trzích práce. Politiku národních států v oblasti hospodářství ovlivňují zájmové strategie nadnárodních kapitálových sil a rizika eskalující soutěže na světových trzích se transformují do sociálních a environmentálních dopadů v rámci hranic jednotlivých národních států, tedy v kontrastu mezi nadnárodními a lokálními sociálními prostory (viz Castellsovo rozlišení mezi prostorem toků a prostorem míst).

V důsledku těchto mocenských změn se mění také povaha práce a podle Baumana to ovlivňuje i charakter individualizačních procesů. Jestliže se pracovní činnost stala krátkodobou záležitostí, byla zbavena pevné a garantované budoucnosti, nastalo to, že dnešní nejistota je mocná individualizující síla a solidarita jednotlivců ztrácí význam dřívější racionální taktiky, práce je spíše epizodický stav zaměstnání, nikoli povolání, rozvolňují se reciproční vztahy mezi kapitálem a prací [Bauman 2004: 34–35], nastupují ponížující formy sociace, pracující chudoby aj. [R. Sennett 1998].

Podle Baumana se kapitál emancipoval od vztahu s prací tím, že se osvobodil od omezení pohybu a své reprodukce. Rozhodující je zde nový stupeň prostorové mobility, který umožňuje nátlak na lokální síly politicky vázané na určité území. V sázce je ekonomický rozvoj a investice do něj je nutno přilákat politikami „globálního přízpusobení“. Globálně mobilní nevázaný kapitál se takto stává nedostatkovým a zdražuje, kdežto lokálně vázané pracovní síly zlevňují (růst populace ve světě přitom umožnil armádu nezaměstnaných označit za přebytečné lidi). Kapitál se internacionalizoval, trh práce je omezen rámcem národních států a regionů; kapitál se pohybuje rychleji, kdežto pracovní síla je ve své mobilitě omezena a je nadále omezována imigračními zákony, nebo deformována do podob lidské degradace včetně černého pracovního trhu organizovaného kriminálními gangy, obchodem s lidskými otroky a nucené práce [ILO 2005]. Kapitál je podle Baumana schopen využívat taktiku úniku a nomádského stěhování po celé planetě – nevázanost byznysu je jeho vyjednávací výhodou.

UTVÁŘENÍ PROCESU INDIVIDUALIZACE V RÁMCI GLOBALIZOVANÉHO KAPITALISMU

Práce zajímá kapitál méně než spotřeba, globálně mobilní byznys se orientuje především na spotřebitele. Marketingové slogany o globální odpovědnosti korporací se dnes hemží ztotožněním občana a spotřebitele. Zisky a výnosy závisejí více na spotřebitelích a na možnostech reprodukovat poptávku po nabízených symbolech a idejích než na zaměstnávaných pracovních silách. Nejžádanější profesí jsou „symboličtí analytikové“, kteří produkují ideje a manipulují symboly a hodnotami spotřební kultury [Reich 1995]. Reklamy globalizující spotřební kultury usilují o využití motivů Lipovetského konceptu individualizace jako privatizace ve smyslu narcistní personalizace. V kontextu reality trhů práce globálně soutěžící, pružné podniky neustále zeštíhlují osazenstvo a restrukturují, zaměstnávají stále méně stálých pracovníků a vystačí si s „periferní pracovní silou“ ad hoc na krátkodobé dočasné smlouvy s omezením práv

a povinností [Harvey 1989]. Tzv. síťový podnik využívá externí zdroje (*outsourcing*) a na dílčí krátkodobé smlouvy objednává dodávky výrob a služeb mnoha menších globálně a prostorově roztroušených firem [Castells 1996].

Flexibilita a dočasnost spolu s nejistotou rozdělují a individualizují, podlamují společný zájem a vedou k pomíjivé asociaci, deregulovaná tekutá moderna ruší jistoty pevné moderny, ruší svazek práce a kapitálu [Bauman 2004: 35]. Globalizovaná bída je založena na omezení pohybu a společenském vyloučení ze spotřební kultury a participace. Bauman se dokonce domnívá, že globalizované informace o bídě slouží k upevnění loajality spotřebitelů, neboť je lepší žít v nejistotě flexibility než v jistotě chudoby: „Pohled na chudé je nutí, aby snášeli flexibilizaci světa a prekérnost své situace,“ přičemž v rámci individualizace v politické ekonomii nejistoty jsou „vyhlídky na autonomní sebeurčení mdlé a mizivé“ [Bauman 2004: 140]. Paradoxně právě na sebeurčení a samostatnost jednotlivce apeluje neoliberální konzervatismus, realita politické ekonomie nejistoty však požaduje pasivní adaptaci na hru bez pravidel, v níž individualizace rizik a privatizace působí na znejistění lidí, nejistota má nahradit řád a moc využívá chaos k nové nadvládě. Bauman chápe podstatu modelu diferenciaci globalizace jako globální mocenskou hierarchii, v níž nahoře jsou noví globální baroni a dole jsou lidé připoutaní k zemi, přičemž mocenská elita těch nahoře ovládá ty dole svou exteritoriálností, prekérností a mobilitou, jež nahradily přítomnost mocných v místě, kde žijí ovládaní [Bauman 1999: 27–29]. Lidé ve slabší a nevýhodné pozici mohou udržet přelétavé investory a manažery tím, že je „přesvědčí o své neschopnosti odporovat“ [Bauman 2004: 47].

Beckova riziková společnost otevřela podle Baumana novou kapitolu v chápání procesu individualizace. Je jí historický proces, kterému chybí cíl a účel a který se pohybuje v peripetiích modernizace. Dnes tak jako dříve není individualizace záležitostí *svobodné volby*, ale spíše *osudem* mužů i žen. To, že nemají na koho svalovat vinu za svoje frustrace a potíže, neznamená, že by se mohli před nimi uchránit svými soukromými prostředky, takže se individualizace jeví jako emancipace na oko [Bauman 2004: 61].

Beck si všímá reflexivního momentu, jak je vnímán institucionálně utvářený osud jedinců v individualizované společnosti. Stejně jako Lipovetsky ukazuje Beck na to, že lidé jsou vytrhováni ze společenských vazeb a privatizováni, přičemž převládá ahistorické vnímání, *prézentismus* – vše se má točit kolem *přítomnosti* vlastního já. Na jedince působí tlaky k samostatnému psaní svého životopisu, k tomu, aby se sám rozhodoval. Rozhodování ve složitém světě turbulencí a dravé konkurence je však podмінěno například přístupem ke správným informacím. Beck ukazuje, že individualizované biografie jsou ovlivněny mnoha sociálními subsystémy, jež tak vstupují do soukromí: „Individualizované situace se vymykají rozlišování mezi systémem a životním světem“ [Habermas]. Hranice subsystémů procházejí individuálními situacemi. Ty jsou biografickou stránkou toho, co je institucionálně odděleno ... jde tedy o individualizované institucionální situace, ve kterých se život má stát „biografickým řešením rozporů systému“ [Beck 2004: 218].

Beck rovněž zdůraznil spíše problematiku a lidsky i sociálně nepříznivou stránku odtradičnění, které definoval jako rozklad kolektivních sociálních vazeb jednotlivce. Vytvoření globální celosvětové sítě médií digitalizované „network society“ [Castells 1996] je podle Becka vytvořením určitého rámce vtahování individua do „světové spo-

lečnosti“. Světová společnost se takto stává součástí biografie [Beck 2004: 219]. To však neznamená ani novou sociální integraci, ani angažovanou účast při ovlivňování světových událostí. Globální média, zejména propojené informace vysílané televizemi, fungují jako nástroj politické regulace [Beck 2004: 213].

Bauman dále promýšlí politické dimenze roviny sociálního jednání: pokud individualizovaní lidé přijmou fakt, že sami nemohou kontrolovat podmínky svých životů, pak ztratí odvahu k sebeurčení a k samosprávě, a tím ztratí i občanskou vůli. Fatalismus bezmoci je konformitou rezignace [Bauman 2004: 69]. Jestliže se v globalizaci moc oddělila od politiky, je k obnově občanství a demokracie nutno „posílit politickou sféru, tak aby se pod politickou kontrolu dostaly síly, které z ní unikají, tzn. dostat politické instituce na stejnou úroveň globálnosti, na níž proudí síly, které dnes skutečně něco znamenají“. Zároveň je skutečnost, že globální síly nejsou pod kontrolou tím, co nejvíce brání tomu, aby se „efektivní politické instituce pozvedly na globální rovinu“ [Bauman 2004: 72–73].

Organizační, technologické, institucionální a politické transformace v soudobé globalizaci mají komplexní sociální a lidské důsledky. Jedním z nich je námi analyzovaný charakter procesu individualizace utvářený postupnou mocenskou nerovnováhou mezi zaměstnanci a zaměstnavateli, investory a aktéry závislémi na trzích práce, sociálními nerovnostmi a růstem nejistoty šancí jednotlivců v životě regulovaném sociálními institucemi. Nejde již pouze o nějakou obecnou krizi lidské adaptability na zrychlování sociálních změn, ale zdá se, že vzniká dilema ve vztahu mezi žádoucím samostatným jednáním odpovědného jedince a nepříznivými podmínkami, které jedinec nemůže ovlivnit svobodnou volbou. Na situovanost jednotlivců v „globalizované společnosti“ má rostoucí vliv oslabení kolektivních sociálních mechanismů regulace rizik, další oslabování sociálních solidarit, dopady sociálního vylučování spojené s riziky nezaměstnanosti: to vše v kontextu mocenské nerovnováhy mezi sociálními prostory toků a prostory míst.

Literatura

- BAUMAN, Z. 1995. „Searching for a Centre that Holds“. In: Featherstone, M. – Lash, S. – Robertson, R. (eds.). *Global Modernities*. London: Sage, s. 140–154.
- 2000. *Globalizace. Důsledky pro člověka*. Praha: Mladá fronta.
- 2004. *Individualizovaná společnost*. Praha.
- BAUDRILLARD, J. 1988. *Selected Writings*. Stanford: Stanford U.P.
- BECK, U. 1996. „Kapitalismus ohne Arbeit?“ *Der Spiegel*, č. 20.
- 1999. *World Risk Society*. Polity: Cambridge.
- 2000. *What is Globalization?* Polity: Cambridge.
- 2004. *Riziková společnost. Na cestě k jiné moderně*. Praha: SLON.
- BUCHSTEIN, H. 2000. „Kyberobčané a teorie demokracie“. *Filosofický časopis*, roč. 48, č. 6.
- CASTELLS, M. 1996. *The Information Age: Economy, Society and Culture*. Volume I: *The Rise of the Network Society*. Oxford: Blackwell.
- 2004. *The power of Identity*. Oxford: Blackwell.
- DRUCKER, P. F. 1993. *Postkapitalistická společnost*. Praha: Management Press.
- ELGIN, D. 1981. *Voluntary Simplicity. Toward a Way of Life that is Outwardly Simple, Inwardly Rich*. New York: William Morrow and Company, Inc.

- FERGUSON, M. 1982. *Aquarian Conspiracy. Personal and Social Transformation in the 80es*. London, Toronto: Granada Publ.
- GIDDENS, A. 1998. *Důsledky modernity*. Praha: SLON.
- HABERMAS, J. 1981. *Theorie der kommunikativen Handelns*. Frankfurt a. M.: Bd. I, Suhrkamp.
- HARVEY, D. 1989. *The Condition of Postmodernisty*. London: Routledge.
- ILO 2003. *Global Employment Trends*. Ženeva.
- LASH, S. 1999. *Another Modernity. A Different Racionality*. Oxford: Blackwell.
- LÉVY, P. 2000. *Kyberkultura*. Praha.
- LIPOVETSKY, G. 1998. *Éra prázdnoty*. Praha: Prostor.
- LUKE, T. 1999. „Simulated Sovereignty, Telematic Territoriality: The Political Economy of Cyberspace“. In: Featherstone, M. – Lash, S. (eds.). *Spaces of Culture. City-Nation-World*. London: Sage.
- 1995. „The New World Order or Neo-World Orders: Power, Politics and Ideology in Informationalizing Globalities“. In: Featherstone, M. – Lash, S. – Robertson, R. (eds.). *Global Modernities*. London: Sage, s. 91–107.
- MARCUSE, H. 1991. *Jednorozměrný člověk*. Praha: Naše vojsko.
- MASUDA, Y. 1980. *The Information Society as a Post-industrial Society*. Tokio: Institute for the Information Society.
- MCLUHAN, M. 1991. *Rozumět médiím*. Praha: Odeon.
- MILLER, M. 1994. „Where is Globalization Taking Us?“. *Futures*, č. 2, s. 123–143.
- OFFE, C. 2000. „Společnost práce, budoucnost práce“. In: Pongs, A. *V jaké společnosti vlastně žijeme?* Praha: ISV, s. 183–204.
- POLÁNYI, K. 2001. *The Great Transformation. The Political and Economic Origins of Our Time*. Boston.
- RAMONET, I. 1998. *Die Neuen Herren der Welt*. Zürich: Rotpunkt Verl.
- REICH, R. 1995. *Dílo národů. Příprava na kapitalismus 21. století*. Praha.
- ROSENAU, J. 1990. *Turbulence in World Politics*. Princeton: Princeton U.P.
- SASSEN, S. 1999. „Digital Networks and Power“. In: Featherstone, M. (ed.). *Spaces of Culture*. London: Sage, s. 49–63.
- SENNETT, R. 1998. *The Corrosion of Character. The Personal Consequences of Work in the New Capitalism*. New York.
- 1999. „Growth and Failure: The New Political Economy and its Culture“. In: Featherstone, M. (ed.). *Spaces of Culture*. London: Sage, s. 14–26.
- SMART, B. 1990. *Modern Conditions. Postmodern Controversies*. London: Routledge.
- SMITH, A. 1996. *Software for the Self Culture and Technology*. London.
- STRANGE, S. 1994. „Rethinking Structural Change in the International Political Economy“. In: Stubbs R. – Underhill, J. (eds.). *Political Economy and the Changing Global Order*. New York: St. Martin's Press, s. 103–115.
- THEOBALD, R. 1985. *The Rapids of Change*. New York: W. Morrow.
- TOFFLER, A. – TOFFLEROVÁ, H. 2001. *Nová civilizace: třetí vlna*. Praha.

On the Current Connections between Informatization, Globalisation and Individualization

S u m m a r y

Social changes are accelerating, globalisation and changes in information technologies are creating both an environment of new social risks and a need to prevent them. This article analyses the connections between informatization, globalisation and individualization in the political context and analyses a number of ambiguous social and cultural consequences. Impermanence and insecurity, and a new individualised dependence are affecting people's lives, work and communication. In this situation of dilemma (a gap between real conditions and individual free will), the need for political solutions is increasing.

JIŘÍ ŠUBRT**SYSTÉMOVÁ DIFERENCIACE –
RIZIKOVÝ POTENCIÁL SOUDOBÉ SPOLEČNOSTI**

Tematika, na niž je orientován tento příspěvek, vychází z idejí systémové teorie, jež byly zformulovány čelním představitelem moderní německé sociologie Niklausem Luhmannem (1927–1998). Počátky Luhmannovy vědecké dráhy byly poznamenány vlivem amerického sociologa Talcotta Parsonse. Tento vliv však byl záhy překryt jinými podněty, které přicházely velmi často z oblasti mimo sociální vědy. Luhmann nalézá inspiraci v takových oborech, jako je termodynamika, kybernetika, informační teorie, biologie či neurofyziologie. Byl ovlivněn operativní logikou Georga Spencera-Browna a biologickou teorií poznání chilského neurofyziologa Humberta R. Maturany. Přes všechny uvedené vlivy není Luhmannovo dílo v žádném případě eklektické, nýbrž značně originální a koncepčně jednotné.

SYSTÉMOVÁ DIFERENCIACE A SEBEREFERENČNÍ UZAVŘENOST

Luhmann je stoupencem evoluční teorie, kterou aplikoval na výklad strukturálních změn společností přítomných i minulých. Nárůsty komplexity a funkcionální diferenciaci společnosti jsou pro něj podstatnými znaky společenského vývoje, který vede od archaických společností až ke společnostem moderním. Na tomto základě Luhmann konstruuje typologii tří evolučních typů strukturální diferenciaci společenských systémů, které představuje společnost archaická s diferenciací segmentační, dále společnost diferencovaná stratifikačně (hierarchicky) a konečně společnost moderní, diferencovaná funkcionálně.

Luhmann přejal ideu evolučního vývoje od Parsonse, avšak zatímco jeho předchůdce nazíral evoluční procesy změn z hlediska vývoje integračních mechanismů, on sám zkoumá tento problém především optikou autonomizace dílčích společenských systémů. Do centra pozornosti tedy nestaví jako Parsons integraci, nýbrž diferenciaci; klíčovou pro něj není otázka podmínek zachování struktury, nýbrž proces sociokulturního rozrůžňování, resp. diferenciaci (*Ausdifferenzierung*) společenského systému [Kiss 1986: 35].

V návaznosti na myšlenku sociální diferenciaci, kterou formuloval již Herbert Spencer, považuje Luhmann za klíčový pro moderní společnost proces systémové funkcionální diferenciaci. Moderní společnost je pro Luhmanna společností funkcionální

nálně diferencovanou; je tvořena z nestejnorodých, avšak rovnocenných částí, které mají relativně samostatný charakter a které jsou označovány jako dílčí společenské systémy (*Teilsysteme*; subsystemy, systémy v systémech). Luhmann nikde ve svém díle nepodává žádný ucelený výčet těchto dílčích systémů, ačkoli je zřejmé, že jejich počet přesahuje minimálně jednu desítku. Patří k nim zejména ekonomika, politika, právo, armáda, věda, umění, náboženství, masmédiá, výchova, zdravotnictví, sport, rodina a intimní vztahy.

Podstatné je především to, že každému z těchto systémů přísluší pouze jemu vlastní funkcionální specializace na určitou specifickou oblast dějů, které se v něm odehrávají (ekonomické jednání je něco jiného než náboženství nebo intimní vztahy apod.; každému z těchto typů jednání je přisuzován jiný smysl a jím sledován jiný cíl). Každý z těchto dílčích systémů přispívá vzhledem ke své funkcionální specializaci jiným způsobem k reprodukci společnosti. Přes svoji nestejnorodost jsou subsystemy rovnocenné v tom ohledu, že jsou pro tuto reprodukci všechny nezbytné, a lze říci, že i nezastupitelné, má-li si společnost udržet svůj charakter.

Vzájemná jednota těchto subsystemů je formována vztahy založenými na kombinaci jejich funkcionální uzavřenosti a zároveň otevřenosti vůči prostředí. Znamená to, že moderní společnost představuje diferencovanou jednotu, tj. celek skládající se z funkcionálně závislých (tj. na funkce jiných systémů odkázaných) a zároveň autonomních dílčích systémů. Autonomie a závislost jsou zde ve vzájemně potencovaném, stupňovaném poměru (dílčí systémy se sice osamostatnily, ale zhroucení jednoho z nich může mít fatální důsledky pro společenský systém jako celek).

Luhmannova teorie si klade za cíl popsat svět za pomoci rozlišení pojmů systém a okolí (prostředí – *Umwelt*). Znamená to, že svět je v této perspektivě chápán jako souhrn toho, co tvoří systém a co se jako okolí nalézá vně systému. Systémy existují ve světě, bez něhož by nemohly existovat. Všechny jejich operace předpokládají v každém okamžiku strukturální vazbu k tomuto světu. Luhmann [1997: 92] tuto vazbu označuje výrazem (*strukturelle*) *Kopplung* a zkoumá ji jako otázku vztahů systému k okolí a k jiným systémům. Základním problémem, který musí řešit každý systém, je, jak zajistit vlastní existenci propojením mezi vlastními elementy a mezi těmito elementy a okolím. Vymezování se vůči okolí, tzn. uchovávání hranic systému, je založeno na jednání, které reprodukuje vlastní systémovou identitu.

Okolí se systému může představovat různým způsobem, nikdy však samo o sobě nepředstavuje nějaký jednotný, ucelený systém. K okolí mohou patřit jiné, další systémy (např. biologické organismy nebo stroje), ale také ještě nediferencované, netematizované, potenciální oblasti a možné světy pro další vývoj. Luhmann [2002: 177] v dané souvislosti poukazuje na nutnost „odlišovat vztahy systému k jeho okolí od vztahů systému k jednotlivým systémům v jeho okolí“ (zatímco okolí je pro systém „abstraktní Jiné“, jiné systémy jsou pro něj „to Jiné“). Vztahy mezi systémem a jinými, okolními systémy přitom mohou nabývat různou kvalitu; může jít o tzv. „rezonanci“ (to je případ relací mezi dílčími společenskými systémy v moderní společnosti), anebo se mohou systémy „vzájemně umožňovat“ tak, že dochází k „penetraci“ nebo „interpenetraci“ (to, co se odehrává v relacích mezi psychickými a sociálními systémy nebo mezi psychickými systémy navzájem).

Společenské systémy jsou seberefereční, což znamená, že se při konstituci svých elementů, operací a struktur vztahují na sebe samé. Předpokladem této „sebevztáženosti“ je schopnost systému sama sebe pozorovat a popisovat, podávat sebevypověď. Na rozdíl od Parsonsovy koncepce systémů, které jsou otevřeny (ve formě *Input/Output*) svému okolí, Luhmann [1984: 25, 1997: 92] zdůrazňuje seberefereční sociálních systémů, jejich seberefereční a operační uzavřenost (*selbstreferentielle Geschlossenheit, operative Geschlossenheit*); přesouvá těžiště svých úvah od otevřených k operačně uzavřeným systémům. U těchto systémů je nutné vycházet z jejich neredukovatelné autonomie a schopnosti stanovit si své vlastní mechanismy stabilizace, fungování a vývoje. Jsou to systémy založené na „sebevztáženosti“, které samy sebe organizují.

O seberefereční uzavřenosti však nelze uvažovat v podobě, jakou představuje solipsismus či autismus. I když jsou systémy ve své výstavbě a reprodukci systémy uzavřenými, neznamená to, že nemohou vytvářet a nevytvářejí kontakt s okolím; naopak, bez těchto kontaktů by dynamika operačně uzavřených systémů zanikla. Např. univerzita jako systém může existovat pouze na pozadí fungujícího hospodářství, politického a právního systému atd. Okolní svět tedy rozhodně nepředstavuje nějakou bezvýznamnou zbytkovou kategorii, nýbrž naopak: pro systémy je poměr ke svému okolí konstitutivní a ony mohou trvat ve své existenci pouze v diferenci k němu.

POLYKONTEXTUÁLNÍ REALITA, MULTICENTRICKÝ SVĚT

Podmínkou existence sociálních systémů je komunikace. Aby nebyl „autopoietický“ řetězec komunikace přerušen, vytvářejí si tyto systémy mechanismy, jejichž účelem je stabilizovat komunikační procesy. Tyto mechanismy označuje Luhmann jako média. Luhmannův pojem symbolicky generalizovaných komunikačních médií nelze zužovat na běžně chápané prostředky hromadné komunikace, neboť se týká takových médií, jako jsou moc, peníze, zákony, víra či vědění. Za jeden z hlavních znaků společenské evoluce považuje Luhmann diferenciaci jednotlivých komunikačních oblastí, jakými jsou politika, hospodářství, právo, náboženství, věda, ale také výchova, umění či intimní vztahy, spolu s odpovídajícími komunikačními médii.

Komunikace zprostředkovaná těmito médii v rámci jednotlivých subsystémů probíhá vždy v rámci určitého binárního kódu (např. v politickém systému: mít moc – nemít moc, v ekonomickém systému: placení – neplacení, v právním systému: právo – bezprávi, ve vědě: pravda – nepravda, v náboženství: imanence – transcendence). Smysl, který je v rámci systému komunikován, je takto ohraničen dvěma póly binárního kódu, jež pro něj tímto způsobem vytvářejí hranice a stanovují jeho horizont, tzn. již předem určují aktérům, oč se jedná (boxer ví, že jeho úkolem je porazit protivníka a nikoli s ním podepsat kontrakt o dodávce).

Díky těmto binárním kódům, které vždy vyjadřují určitý typ vůdčí diference, se vytvářejí subsystémově specifické sémantiky, v nichž je autonomie jednotlivých subsystémů založena na aplikaci vlastní systémové vůdčí diference. Např. diferenciacie ekonomiky jako autonomního společenského subsystému začíná etablováním symbolicky generalizovaného komunikačního média – vývojem peněz [Luhmann 1988:

230]. Elementy ekonomiky (*unit acts*) jsou platby, binárním kódem placení/neplacení, jazyk představují ceny, které podmiňují a programují platby.

Kódy, které rozlišují mezi alternativami (kupř. norma/odchylka, úspěch/neúspěch, uznání/opovržení, krása/ošklivost, dobro/zlo), samy o sobě kritéria tohoto rozlišení neobsahují. Kritéria garantující správnost přiřazení hodnot kódu označuje Luhmann jako programy (*Programme*) [Baraldi 1997: 139]. Např. pro kód pravdivý – nepravdivý se ve vědeckém systému uplatňují taková kritéria, jako je platnost, spolehlivost, reprezentativnost, logická absence rozporu apod. Uvedená kritéria představují program, jehož specifická sémantická náplň umožňuje selekci podle příslušného binárního kódu. Na rozdíl od univerzality kódu bývá sémantika programu (a tedy i povaha kritérií) historicky relativní a proměnlivá.

Celkově je tedy logika fungování jednotlivých systémů taková, že má charakter zúženého, jednostranného pohledu, založeného na vysoce specializovaném binárním kódu, jímž jsou operace v příslušném systému řízeny. A tak v ekonomice o všem nakonec rozhodují platby a ve sportu vítězství a nic podstatného na tomto jednoduchém faktu nemůže změnit ani komercializace sportu, díky níž se sportovní vítězství může stát důvodem zvýšeného nakupování určitého zboží, anebo sponzorství a peněžní dary, které mohou výrazně ovlivnit pravděpodobnost vítězství určitého týmu. Jinak řečeno: v ekonomickém prostředí rozhoduje o pozici firmy nikoli počet sportovních vítězství, ale její peněžní zisky, ve sportu naopak rozhodují o umístění právě tato vítězství. Oba systémy tedy odděluje komunikativně nepřekročitelná hranice, kvůli které si tyto systémy nikdy nemohou navzájem úplně rozumět; jejich schopnost porozumění je apriorně zredukovaná podle příslušného binárního kódu a neumožňuje zcela adekvátně vyhodnotit evaluační orientace druhého systému.

Použitý příklad ukazuje, že existuje seberefrenční uzavřenost jednotlivých společenských subsystémů, ale i to, že existují určité cizí referenční vlivy, které do těchto subsystémů zasahují, neboť ty – přes svoji seberefrenční uzavřenost – jsou přece jen otevřené vůči svému prostředí. Aby taková vnější „iritace“ mohla působit větší měrou, musí zapůsobit na programovou strukturu daného subsystému. Ve sportu takovou strukturu představují soutěžní pravidla, v ekonomice jsou to finanční kalkulace, ve vědě teorie a metodologie. Uvedené programy seberefrenčně ustanovují pravidla, která umožňují porozumět používaným kódům, a jsou také v té či oné míře otevřeny vlivům, které přicházejí zvnějšku. Vědecký výzkum je například ovlivňován politickými rozhodnutími, právními regulativy nebo finančními dotacemi. V tomto směru lze konstatovat, že cizí prvky a vlivy mohou působit na systém restriktivně, nebo naopak orientačně či podpůrně, mohou tedy jeho seberefrenční různou měrou kanalizovat, avšak nikdy nemohou jeho základní kód zrušit, zbavit ho platnosti.

Celá situace je pak navíc komplikována i tím, že jednotlivé události, které se ve společnosti odehrávají, jsou většinou polykontextuální, tedy že vytvářejí více různých rámců relevance či smysluplných významů v závislosti na množství hledisek či perspektiv, z nichž jsou nazírány (anebo jinak řečeno: v rámci jednotlivých událostí lze jen stěží předpokládat existenci nějakých jednoznačně vymezených kompetenčních okruhů, jichž by se komunikace probíhající v rámci jiných systémů vůbec nedotýkala). Tak např. havárie způsobená živelnou pohromou je událostí, která se nějakým způ-

sobem týká systému ekonomického, politického, právního, vojenského, zdravotního, masmediálního, vědecko-technického či uměleckého ad., přitom ale pokaždé jinak. Znamená to, že společenská skutečnost existuje mnohonásobně v mnoha různých podobách v závislosti na specifických systémových perspektívách; vyjádřeno jinými slovy: funkcionální diferenciací produkuje multiplicitu realit. Určitá společenská událost se jeví jinak z ekonomického pohledu a jinak z hlediska politiky nebo náboženství. Jednota společnosti přitom podle Luhmanna [1986: 216] není paradoxně ničím jiným než právě touto mnohostí, touto funkcionální diferenciací společenských systémů.

Problém, jak jsme již ukázali, spočívá v tom, že každý dílčí systém si na základě vlastního pozorování vytváří o společnosti svůj vlastní obraz (to, co pozoruje například právní systém, není nic jiného než společnost, avšak pozorovaná skrze aplikaci rozlišení právo – bezpráví). V důsledku přijaté binární schematizace pak mohou jednotlivé systémy vidět jenom to, co jim tato schematizace dovoluje, a nevidí to, co vidět nemohou. Jednotný obraz společnosti se rozpadá do těchto dílčích pozorování a na místo centricky pojímaného světa nastupuje svět multicentrický [Luhmann 1984: 284].

Luhmannovo multicentrické pojetí světa zde až překvapivým způsobem koresponduje s diagnózami postmoderních myslitelů, jako je Jean-François Lyotard [1993] rozvíjející Wittgensteinovu teorii jazykových her (*Schprachspiele*). Podle ní se komunikace uskutečňuje v rámci různých druhů diskurzů (náboženství, umění, věda...), jež jsou heterogenní a navzájem nepřeložitelné. Neexistují ani žádná univerzální pravidla pro to, který druh diskurzu by měl mít přednost. Jde o situaci radikální plurality, kterou nelze pochopit a vyložit na základě jednoho modelu.

Afinitu mezi Luhmannovou teorií a postmodernismem ostatně potvrzuje i Zygmunt Bauman [1995: 20], jenž poukazuje na nutnost „podrobit základní revizi pojem systému neboli způsobu, jímž jsou různorodé elementy lidského společenství, rozmanité prvky činností a životního procesu či různé regulativní pojmy, koncepce a představy do sebe navzájem zaklíněny a jímž vstupují do interakce a kooperativního vztahu“. Bauman považuje za žádoucí „uznat, že ‘systémovost’ nespočívá ve vzájemném vyvažování a přizpůsobování elementů systému, ve tvorbě vzorců takového vyrovnávání a v efektivním vylučování všech odchylek od těchto vzorců, ale že se spíše tvoří jako kaleidoskopický obraz ze hry rozporů, napětí a ambivalencí, dohadování a sporů, porozumění a nedorozumění. A že neurčitost a mnohoznačnost komunikujících elementů není projevem nemoci systému, ale podmínkou jeho životnosti“.

Podle Luhmannova názoru dospěla dnes sociokulturní evoluce do takového stadia, v němž lze hovořit o zeměkouli obepínající „světové společnosti“ (*Weltgesellschaft*). Svět dnes tvoří globální „světový systém“, který se týká všech společností a který je charakterizován postupným mizením teritoriálních hranic a komunikačních limitů. V důsledku globalizace stěží najdeme na zeměkouli „bílá místa“, která by nebyla vtažena do celosvětového systému komunikací, interdependencí a kontingencí.

V rámci světové společnosti se z hlediska systémové teorie nyní rýsují nové hranice, nejsou to hranice státní (i když ty stále existují), nýbrž hranice vytvářené jednotlivými funkcionálně diferencovanými subsystemy, v nichž se setkáváme s komunikacemi majícími celosvětový rozsah (např. mezinárodní politika, ekonomika, věda, právo, náboženství, sport). Příčiny toho, že za této situace jsou zároveň reprodukovány i hra-

nice teritoriální, spatřuje Luhmann právě ve fungování uvedených systémů: jsou to politické důvody, kvůli nimž se upevňuje regionální segmentace politického systému světové společnosti do států, a jsou to hospodářské důvody, které podporují diferenciaci na centrum a periferii, na vysoce rozvinuté a rozvojové regiony [Luhmann 1986: 168].

ESKALACE NÁROKŮ

V Luhmannově systémové teorii jsou individua zachycena jako psychické, event. personální systémy (*psychische/personale Systeme*). Jedna z významných premis této teorie říká, že psychické systémy představují pro sociální systém¹ „pouze“ jeho okolí. To je důvod, proč někteří kritikové Luhmannovi vytýkají, že jeho teorie je nehumánní a že projektuje společnost bez lidí. Jedná se však o metodologický antihumanismus, nikoliv o normativ. Tento metodologický antihumanismus vychází z premisy, že jednotlivé osoby přísluší k sociálnímu systému pouze určitým typem jednání (podle T. Parsonse k němu přísluší svou „rolí“). Konkrétní lidé, jejich organické a psychické vlastnosti nejsou součástí sociálního systému, nýbrž jeho okolím. Tím nicméně není a nemá být řečeno, že lidé jsou pro sociální systém nedůležití.

Vyjádřeno formulací I. Šrubaře [2002: 270], je životní důležitost psychických systémů pro sociální systémy dána tím, že „sociální systémy vznikají z šumů, jimiž se psychické systémy pokoušejí komunikovat. Proces komunikace jako organizace sociálního systému sestává“, jak konstatuje tento autor, „ve své nejjednodušší formě ze zřetězení těchto šumů do jistého vzorce, v němž z pozorovatelné následnosti subjektivních aktů vznikají nadsubjektivní očekávání, orientující další průběh komunikace“.

Psychické a sociální systémy se ve své výstavbě navzájem ovlivňují. Pro vztahy mezi člověkem a sociálním systémem používá Luhmann pojmy koevoluce (označující jejich společný, vzájemně se podmiňující vývoj) a interpenetrace. Interpenetrace je umožněna tím, že sociální a psychické systémy jsou si „podobné“, neboť operují na základě smyslu (smysl používají jako svůj operační modus); tím se liší od jiných systémů, např. od strojů. Proces interpenetrace předpokládá, že dva odlišné systémy mohou jeden druhý umožňovat tak, že si vzájemně dají k dispozici svoji komplexitu [Luhmann 1984: 290]; samy při tom nesplývají, ale zůstávají jeden pro druhého okolím. Samozřejmě je tu i podstatný rozdíl: oba typy systémů (psychický a sociální) jsou organizovány odlišným způsobem: psychické se organizují na základě vědomí, sociální na základě komunikace.

Někteří myslitelé zabývající se problémy postavení individua v soudobé společnosti staví do popředí otázku absurdity lidské existence a absence smyslu lidského života, kterými jsou zde jedinci postiženi. Tento jev bývá namnoze interpretován jako důsledek weberovského „odkouzlení“ ve smyslu eroze religiozity a prosazujících se sekularizačních tendencí. Luhmann [1984: 362], jak je pro něj typické, však tyto zavedené představy problematizuje – v daném případě poukazem na to, že se zde nejedná o nic jiného než o dobově podmíněný typ sebepopisování psychických systémů.

¹ Luhmann rozlišuje tři úrovně sociálních systémů: interakční, organizační a společenské. Tato studie je věnována systémům společenským.

Každý popis podle tohoto teoretika předpokládá nějakou základní diferenciaci. O historickém vývoji moderny lze říci, že jsou v něm jedinci zbavováni vztahu k religiózní dimenzi svého života, která jim takovou diferenciaci zajišťovala. Lidské „já“ (pro něž je tato diferenciaci předpokladem vlastní fixace) naráží na sebe sama a hledá svůj externí protějšek v něčem jiném. Obrací se ke společnosti. Tím se ale vytváří nové problémy, neboť tato orientace získává podobu diferenciaci mezi tím, co je (co společnost jedinci poskytuje), a tím, co by být mělo (co by mu měla poskytovat). Jedinec tímto způsobem identifikuje sebe sama prostřednictvím svých nároků. Moderní individualismus je podle Luhmanna z podstatné části individualismem těchto nároků. Ty tak vyvolávají nebezpečí, které lze označit jako „inflaci nároků“ [Schimank 2000: 132–135]. Důvodem zmíněné inflace je podle Luhmanna [1995: 140] fungování binárních kódů jednotlivých společenských subsystémů, kterým chybí to, co bychom mohli chápat jako „racionální kritérium správné míry“ nebo jako „stop“ pravidlo nařizující ukončení.

V důsledku toho dochází k situaci, kdy funkcionálně diferencovaná společnost nejenže u svých členů určité nároky indikuje, ale sama také přispívá k jejich ustavičné eskalaci a předbírání. Týká se to především šancí podílet se na konzumu (v ekonomickém systému), na péči státu o blaho lidu (politického systému), lékařské péči (zdravotního systému), vzdělání (výchovného systému), sportu (sportovního systému), na informacích a zábavě (masmédií). Roztáčení inflační spirály nároků navíc posiluje představa – podle Luhmanna značně nerealistická –, že všestranný růst umožní více blahobytu a lepší, spravedlivější rozdělování. Autor ukazuje, že tato představa se v realitě střetává s řadou problémů. Patří k nim skutečnost, že některé statky nelze rozmnožovat libovolně, neboť pak ztrácejí svou hodnotu (např. vysokoškolské vzdělání); ale také to, že některé možné výkony narážejí na určité růstové hranice, jež jsou dány enormní výší nákladů (např. ve zdravotnictví); zatímco jinde jsou takové hranice ze strachu před následky rozšířené nespokojenosti ignorovány (aby nebyl ohrožen standard spotřeby, přehlížejí se problémy životního prostředí).

Otázka nároků je ovšem navíc komplikována i faktem existující sociální nerovnosti, různými možnostmi participace na vyprodukovaném společenském bohatství, procesy inkluze a exkluze. Tak dochází k tomu, že funkcionálně diferencovaná společnost může vyvolávat nejen inflaci nároků, ale může též přispívat ke sřetení efektů exkluze, kdy jsou tyto efekty jakoby umocňovány nebo násobeny počtem systémů, ve kterých k nim dochází (příjmy, vzdělání, právní ochrana, lékařská péče atd.) [Schimank 2000: 135–136].

Formulací tohoto soudu ovšem Luhmann zároveň připouští, že funkční diferenciaci vyvolávající jednotlivé dílčí společenské systémy není jediným diferenciacním principem soudobých společností. Vedle něj se na jiné úrovni prosazuje další důležitá diferenciacní osa, která má jistý přesahující (metadiferenciacní) charakter, a to diference na základě opozice „inkludovaný – exkludovaný“, vztahující se na lidské jedince (resp. psychické / personální systémy). Důležité je nicméně i to, že v současnosti je tato diferenciaci výraznější v méně rozvinutých oblastech světového systému, tedy tam, kde je zároveň na nižší úrovni diferenciaci systémová.

Dodejme ještě, že soudobá sociologie věnuje pozornost nejen individuálním, ale i kolektivním aktérům. Jedním z těchto kolektivních aktérů, s nimiž jsou dnes spojovány

naděje těch, kteří touží po nápravě společenských nedostatků, jsou nová sociální hnutí (ekologická, mírová, ženská, občanské iniciativy atd.). Luhmann se sice tomuto tématu nikdy systematicky nevěnoval, dotkl se ho však v souvislosti s diskusemi o ekologii. Jeho hodnocení ekologických hnutí je značně ambivalentní. Rozhodně nepopírá, že tato hnutí právem upozorňují na existující problémy, které vyplývají z povahy soudobé funkcionálně diferencované společnosti. Pokud by taková hnutí neexistovala, nikdo by patrně – kromě expertů – o soudobých ekologických problémech nevěděl. Zároveň však Luhmann konstatuje, že novým sociálním hnutím chybí adekvátní koncepce popisu moderní funkcionálně diferencované společnosti (který – můžeme dodat – přináší právě systémová teorie). To, co je pro ně naopak charakteristické, je prostá fixace na určité postuláty a cíle, která je vázána na rozlišování příznivců a protivníků a spojena s odpovídajícím morálním hodnocením [Luhmann 1986: 234].

Jako předmět protestní komunikace se nejlépe hodí rozporuplná témata, z nichž zejména dvě nabyly díky svému povšechnému významu na intenzitě. Jedním z nich je otázka sociální rovnosti a nerovnosti, druhým otázka externí, společenské a ekologické rovnováhy. Sociální hnutí podle Luhmanna nedokážou v žádném z obou případů dosáhnout více než vyvolat pobouření či paniku, skandalizaci nebo šíření strachu („komunikaci strachu“). A jestliže pak společným jmenovatelem těchto tendencí není ve své podstatě nic jiného než protest proti funkcionální diferencii společenského systému, nezbyvá Luhmannovi, než aby tato hnutí odmítl, neboť z jeho pohledu tento systém žádné alternativy nemá – pokud ovšem nemá nastoupit regres a my se nemáme vrátit nazpět k nějakému evolučně překonanému stupni společenského vývoje, neboť výtoky moderny nelze uchovat, jestliže bychom se toho, co bylo funkcionální diferenciací dosaženo, vzdali [Luhmann 1994: 197]. Autor sice připouští, že v určitých dílčích záležitostech, jako např. v otázce energetických zdrojů, lze alternativy vymýšlet a předkládat k výběru, avšak to podle jeho soudu není nic nového nebo zvláštního, neboť takto se autopoietické sociální systémy chovají samy od sebe.

REZONANCE, MONITORING, FILTRACE

Z perspektivy Luhmannovy systémové teorie lze přírodu nahlížet jako fyzikální, chemické a biologické systémy a souvislosti, jejichž existence je předpokladem pro fungování společenského systému. To jak známo nijak nebrání tomu, aby společnost do přírody nejen zasahovala, ale také ji i narušovala. To, co se dnes označuje jako ekologické problémy, je z hlediska systémové teorie zkoumáno jako problém vztahu společenského systému a jeho přírodního okolí. Pro uvedený vztah je charakteristické, že mnoho společenských subsystémů operuje v přirozeném životním prostředí s indiferencí vůči následkům tohoto svého působení, což ve svém důsledku vede k ohrožení reprodukční schopnosti moderní společnosti. Nejedná se zde přitom jen o nějaké náhodné nehody, nýbrž o zásadní problémy fungování systémových struktur.

Způsob, jakým jsou jednotlivé společenské subsystémy schopny vnímat ekologické ohrožení a rizika, spojuje Luhmann s výrazem „rezonance“. Dospívá k závěru, že problémem soudobé funkcionální diferenciacie je příliš nízká rezonance toho, co se odehrává v okolních systémech. Jestliže je v hospodářském systému zpracování informací

vázáno na ceny, pak to znamená, že tímto jazykem je vše „filtrováno“; na poruchy, které v něm nelze vyjádřit, nemůže ekonomika reagovat. Toto omezení však nemusí být jen nevýhodou, neboť zaručuje, že bude-li problém v cenách vyjádřen, bude v systému zpracován [Luhmann 1986: 122an.]. Podobně jako ekonomika vnímají svůj okolní svět selektivně – prostřednictvím příslušných kódů a programů – i jiné dílčí systémy. V důsledku toho mohou vznikat mezi jednotlivými subsystémy nejrůznější interakční efekty, jež mohou rezonanci tlumit, ale mohou ji také nepřiměřeně vystupňovat, a tím způsobovat nejrůznější společenské poruchy. Ve společenském systému tak může být paradoxně vytvářeno rezonance nejen příliš málo, ale i příliš mnoho.

Luhmann ukazuje, že rozhodně nelze považovat za samozřejmé to, že stavy a změny životního prostředí naleznou ve společnosti adekvátní rezonanci. Naopak, sociokulturní evoluce byla zjevně založena na faktu, že společnost jako relativně uzavřený systém na své prostředí příliš nereagovala [Luhmann 1986: 42]. Změnit tuto situaci se přitom zdá být neřešitelné, neboť každé „zvýšené úsilí o kontrolu životního prostředí vede nutně k další diferenciaci systémové komunikace, a tudíž snižuje možnost centrálního řešení ekologických problémů, které by zároveň znamenalo snížení samostatného fungování společenských subsystémů, a tudíž i snížení úrovně již evolučně dosaženého systémového vývoje“ [Šrubař 2002: 275].

Ohrožení nebo ničení přírody je, jak Luhmann zdůrazňuje, společensky relevantním jedině tehdy, je-li komunikováno, tedy stalo-li se předmětem nějaké komunikační události. Živočiškové mohou umírat, lidé mohou trpět nemocemi, podmínky života se mohou zhoršovat, ale dokud se to nestane předmětem komunikace, nemá to „žádné společenské účinky“ [Luhmann 1986: 63]. Z povahy moderní společnosti zároveň vyplývá, že taková komunikace je vzhledem k množství médií a kódů stále problematičtější.

Lze samozřejmě uvažovat o tom, že účinky negativních dopadů na životní prostředí se mohou projevat latentně, „za zády“ komunikačního procesu, a že v určitých případech mohou dokonce nabýt apokalyptickou podobu ničivých ekologických katastrof. Luhmann nicméně trvá na tom, že společenské dopady ekologických problémů (externalit společenského operování) mohou být monitorovány a zpracovávány jen podle měřítek příslušných binárních kódů jednotlivých společenských subsystémů [Luhmann 1986: 218]. Ekonomika, jak jsme již naznačili, se stává vnímavou vůči svému přírodnímu prostředí pouze tehdy, jestliže ho dokáže zachytit v kódu orientovaném na finanční náklady a výnosy. Avšak to dlouhou dobu znamenalo a stále ještě často znamená, že z hlediska nákladů je pro ekonomiku výhodnější se o dlouhodobější přírodní a společenské požadavky nestarat. Pokud jde o subsystém vědy, ten má schopnost odhalovat poznatky a technologie, které mohou životní prostředí ničit, ale i monitorovat a chránit, avšak sám nemá potenciál k jejich uplatnění. Vědecké poznatky se mohou prosadit jedině prostřednictvím aplikací v jiných systémových oblastech.

Apely na morálku a morální citění, které bývají v diskusích o ekologických problémech často formulovány, považuje Luhmann za nic neřešící podvádění sebe sama. Rozšířený sklon vymáhat v této situaci morální odpovědnost je z jeho pohledu pouhým „gestem zoufalství“ [Luhmann 1986: 133], neboť vše nakonec obvykle končí u otázky, jaké nároky je schopen vnímat a zabezpečit ekonomický systém.

STRUKTURÁLNÍ VAZBY

Navzdory seberefereční komunikační uzavřenosti jednotlivých společenských subsystémů nelze říci, že tyto dílčí systémy operují pouze ve svém vlastním světě, nezávisle na sobě, nýbrž naopak platí, že mezi nimi existují nejrůznější strukturální vazby (*Kopplungen*). Zároveň však seberefereční uzavřenost také znamená, že moderní polykontextuální společnost už nemůže pro systémovou analýzu představovat substanciálně uchopitelnou jednotu, že tedy v jejím případě už nelze uvažovat o subsystémových funkcích z perspektivy celku (tak jak je tomu např. ještě u Parsonse).

Strukturální vazby mezi jednotlivými systémy jsou kontingentními produkty subsystémové koevoluce; příkladem provázanosti politiky a ekonomiky je financování politiky z daňových příjmů; vazbu ekonomiky na výzkum představuje například financování určitých výzkumných projektů. Na druhém z obou příkladů lze rovněž dokumentovat, jak taková vzájemná evoluční adaptace dvou systémů může vypadat: Hospodářská oblast registruje, že investice založené na technologiích vycházejících z nejnovějších vědeckých poznatků se velmi dobře zhodnocují, a proto poskytuje vědě prostředky na takto cílené výzkumné programy. Takto se stává, že v oblasti vědeckého výzkumu jsou preferována určitá témata, která tímto způsobem dostávají zvláštní šanci pro komunikaci (kódovaná v této oblasti prostřednictvím binární opozice pravda – nepravda). Ve svém důsledku nakonec dochází k tomu, že ekonomické konjunkturální zájmy konjunkturálně ovlivňují i volbu vědeckých témat a oba subsystémy vcházejí prostřednictvím modu financování vědy do trvalé synchronizace. Uvedený modus tedy zajišťuje, aby se obě oblasti komunikace – jakkoli jsou sebereferečně uzavřené – vzájemně zásobovaly iritacemi, jež směřují k dlouhodobějšímu, nikoli jen epizodickému zohlednění zájmů příslušných subsystémů [Schimank 2000: 130].

Vytváření takových strukturálních vazeb mezi jednotlivými subsystémy je však nestále provázeno tím, co lze označit jako indiferenci jednoho systému vůči sebereferenci druhého systému. Jestliže se tedy např. politika snaží pomocí určitých nástrojů řídit jiné systémy, lze to z hlediska Luhmannovy systémové teorie chápat jako snahu o cílené ovlivňování s úmyslem posílit určité funkční projevy v jiných systémech. Z hlediska komunikace uvnitř samotného politického systému však jde vždy o specifické komunikační souvislosti, které mají na zřeteli sobě vlastní politický kód, jenž je orientován na nárůst legitimní moci. Důsledkem je mj. to, že politika přijímá svá rozhodnutí vždy ze zřetelem na očekávanou odezvu voličů, přičemž nepopulární (byť by mohla být pro jiný systém velmi prospěšná) opatření se snaží v co možná největší míře eliminovat; tím jsou její možnosti limitovány. Obecně tedy platí, že účinky, které přináší operování jednoho systému, se mohou nějakým způsobem projevit i u jiných systémech.

Charakter soudobé společnosti je tedy podle Luhmanna vytvářen jednoduše tím, že vedle sebe existuje řada různých subsystémů, mezi kterými vznikají nejrůznější strukturální vazby; uvažovat však o nějaké (celo)systémové integraci (celo)sociálního systému ve smyslu koordinace nebo řízení této spletité sítě z nějakého řídicího centra považuje tento autor za bezpředmětné a neopodstatněné.

Žádný problém se v daném kontextu nejvíce jeví zejména skutečnost, že operace jednoho systému mohou stavět jiné systémy před obtížně řešitelné, nebo dokonce neřešitelné

problémy. Tak tomu je zejména tehdy, jestliže jeden subsystém nedokáže produkovat výkony – v určité kvantitě či kvalitě –, na nichž je závislý druhý subsystém (např. výchovný systém nedodává dostatek kvalifikovaných jedinců ekonomice či vědě). Druhým případem je situace, v níž jeden systém vytváří externality, které mají negativní dopad na druhé (např. vojenský systém může odčerpávat finanční prostředky, které pak chybí ve školství, kultuře nebo zdravotnictví). Oba typy problémů jsou ve své podstatě chronickými slabinami sebereference založené na binárním kódování a soudobá společnost může za úspěch považovat nanejvýš to, že žádný z uvedených dvou případů nezajde za únosnou mez. Mechanismus, který by zabránil tomu, že k něčemu takovému v budoucnu nedojde, však podle Luhmanna neexistuje. A z faktu, že dosavadní vývoj probíhal celkem příznivě, nelze žádné garance pro budoucnost vyvozovat.

PROBLEMATICKÝ ŘÁD

Luhmannova analýza ukazuje soudobou společnost jako celek rozdiferencovaný na funkcionálně závislé, zároveň však autonomní dílčí systémy, které jsou pro sebe navzájem okolními světy. Tím je logicky nastolena otázka existence či neexistence možných sjednocujících sil či integračních mechanismů.

Řada sociálních vědců předpokládá, že společnost je ovládána určitým dílčím společenským systémem. Pro některé z nich je tímto systémem ekonomika, pro jiné politika nebo náboženství. Luhmann takový způsob myšlení zavrhuje, neboť se domnívá, že je možné ho uplatňovat pouze na historicky předchozí, překonaný stratifikovaný typ společnosti (ve středověké společnosti je např. dominantní šlechta jako nositelka rozhodující – ozbrojené – moci), avšak nikoli na soudobou moderní společnost (podle autora je tomu vlastně naopak: největší tlaky v soudobé společnosti nevyvolávají silné subsystémy, nýbrž systémy slabé, problematicky fungující či „churavé“).

V historii systémového přístupu, sahající od Emila Durkheima k Talcottu Parsonsovi, převládalo jako dominantní hledisko dělby práce. Podle něj spolu různé oblasti společnosti navzájem kooperují na společném celku, podobně jako se tomu děje v případě jednotlivých oddělení v rámci podniku. Dojde-li při tom v některé z kooperujících částí k nějakému výkyvu nebo poruše, snaží se centrální regulační mechanismy (ať už vědomě, nebo spíše živelně) tento nedostatek odstranit a nastolit mezi jednotlivými částmi znovu vzájemnou proporcionální spolupráci.

Luhmann však vidí tento problém poněkud jinak. Dospívá k závěru, že každý dílčí systém má sklon k sebeabsolutizaci spojené s určitou „lhostejností“ k tomu, co se odehrává v okolních systémech (např. ekonomický systém je orientován na ekonomické zřetěle bez ohledu na to, zda to, co je pro něj cenné, je či není přínosné i po stránce umělecké, zdravotní nebo rodinné). Tato sebeabsolutizace by nepřinášela problémy jedině v případě, že by jednotlivé systémy fungovaly zcela nezávisle na sobě, protože tomu ale tak není, stává se zdrojem nejrůznějších napětí (politické mocenské zásahy mohou např. mařit určité ekonomické investiční záměry).

Logicky zde vyvstává otázka, jak je možný sociální řád za podmínek, kdy nelze spoléhat na žádnou společenskou „pospolitost“, žádný společný cíl jednání ani žádný intersystémový konsenzus. Němečtí sociologové Georg Kneer a Armin Nassehi [1993]

interpretují Luhmannovo stanovisko jednoduše jako předpoklad, že řád vzniká spontánně tím, jak sociální systémy operují v hranicích, které si vytvořily. Jednotlivé operace jednotlivých systémů se zkrátka řadí vedle sebe, a tím dochází k samovolné výstavbě řadu, aniž by k tomu byly nutné nějaké společné perspektivy nebo dorozumění o společných cílech, normách či hodnotách. To, že se řád vytváří spontánně, však neznamená, že je bezproblémový. Funkcionální diferenciací neznamená, že jednotlivé části společnosti už spolu nemají vzájemně co dělat, ale spíše to, že se nacházejí v napjatém vztahu [Pongs 2000: 172].

Nassehi zdůrazňuje, že diferenciací v Luhmannově pojetí neznamená dělení ve smyslu rozdělování nějakého hotového celku na části, nýbrž proces, který probíhá evoluční cestou „odspodu“, přičemž současnou sestavu dílčích systémů nelze rozhodně chápat ani jako vyjádření nějaké transcendentální potřeby společenského systému, ani jako historickou nutnost. Proces tvorby systémů je kontingentní a není určován žádným mechanismem působícím nad tímto procesem nebo v jeho pozadí. Pro lepší chápání těchto otázek proto autor navrhuje opustit zcela pojem „dílčí systém“ (*Teilsystem*), který příliš sugeruje starou, překonanou představu o celku a jeho částech, a navrhuje hovořit místo toho jen o „funkčních systémech“ (*Funktionssysteme*) [Nassehi 1999: 20].

SUPERVIZE, ANEBY ORGANIZOVANÁ NEZODPOVĚDNOST

Do diskusí, které se po Luhmannově smrti rozvinuly kolem systémového přístupu k problematice řádu a integrace, zasahuje řada autorů. Jedním z nich je systémový teoretik Helmut Willke [1997], který se pokouší výrazným způsobem modifikovat představy o roli politického systému.

Soudobá společnost je pro Helmuta Willka především „společností vědění“ [Pongs 2000: 243–262] a procesů globalizace. V souladu se závěry Luhmannovy analýzy Willke konstatuje, že běžnou formu jednoty tato společnost ztratila a stala se společností „polycentrickou“, a proto nevyžaduje integraci, nýbrž „supervizi“. Vyhlídky na možnosti takové supervize jsou dány šancemi, které přináší „společnost vědění“; jde nyní o to tyto šance objevovat a rozvíjet je. Své vlastní pojetí supervize vytváří Willke v kritické konfrontaci s tím, jak je tento pojem chápán a užíván v současnosti. Konstatuje, že supervizi nelze zužovat na kontrolu, revizi, dohled či poradenství, i když všechny tyto prvky jsou v ní obsaženy. Pojem supervize má být vymezen „netriviálně“, jako označení pro seberefrenční, sebeřídící proces.

Supervize se, jak říká Willke, vztahuje na procesy řízení a ve své podstatě spočívá v jejich reflexi prostřednictvím supervizora. Není to však jen prosté opakování nebo zesílení těchto řídicích procesů a není to ani pouhý reflexivní náhled na ně. Willke spojuje supervizi s tím, co označuje jako řízení kontextu; soudí, že supervize předpokládá supervizora, který disponuje „dodatečnými perspektivami druhého řádu“ [Willke 1997: 42]. Supervizor musí být schopen zaujmout pozici pozorovatele druhého stupně (pozorovatele pozorovatele), z níž lze vidět, podle jakých kritérií pozorované systémy pozorují samy sebe, a zároveň musí umět zviditelnit i to, co systémy v důsledku toho, jakým způsobem selektují své informace, vidět ne snad že nechtějí, nýbrž nemohou. Předpokladem supervize je tedy nový přístup ke zpracování informací.

Wilke se domnívá, že supervize jako určitý režim řízení odpovídá současné historické epoše vytváření společnosti vědění. Supervize není nějakou náhražkou kontroly ani dohledem, nýbrž samostatnou formou kooperativního a kongeniálního hledání řešení problémů [Willke 1997: 70]. Úlohu supervize přisuzuje autor politice a roli supervizora státu jako politickému systému. Nejde však o nic automatického a samozřejmého, stát by se měl do role supervizora postupně vyvinout a politika se musí naučit, jak v soudobé polycentrické a decentralizované společnosti operovat. Supervize státu nemůže být, jak říká Willke, vůči svému okolí ničím „násilným“, nýbrž musí vnitřní struktury okolních systémů respektovat.

Reflexe problémů, na které upozorňuje analýza funkcionální diferenciaci soudobé společnosti, se stává inspirací sociologického myšlení i mimo rámec systémového paradigmatu. Dokladem toho je Ulrich Beck, který toto téma klade do kontextu koncepce rizikové společnosti. Jedním z problémů, na které se Beck orientuje, je to, co označuje výrazem „organizovaná nezodpovědnost“ (*organisierte Unverantwortlichkeit*) [Beck 1988: 96–112]. Kořeny tohoto jevu spočívají právě v rozdílení společenského systému na relativně autonomní dílčí společenské systémy s vlastní uzavřenou komunikací. Fatální je podle Becka především to, že tři klíčové dílčí systémy – věda, hospodářství a politika – jsou takto vzájemně komunikačně odděleny a nedokážou navzájem efektivně kooperovat. Aktéři, kteří myslí, rozhodují a jednají pouze v intencích jednoho určitého systému, nejsou schopni a ani nemohou a nechtějí přijmout zodpovědnost za důsledky svých jednání a rozhodnutí mimo tento „svůj“ dílčí systém.

A tak dělba práce, která byla považována za rozhodující evoluční přednost, odkrývá svou odvrácenou tvář a stává se v podmínkách rizikové společnosti nevýhodou, jež vyvolává otázku po smysluplnosti tohoto typu funkcionální diferenciaci. Pokud jednotlivé dílčí systémy respektují pouze svoji vnitřní logiku, pak je za rizika zodpovědný „každý a zároveň nikdo“. Přes racionalitu a organizovanost, která je těmto jednotlivým systémům vlastní, se navzdory veškerému úsilí dospívá k tomu, že narůstá pocit nejistoty a nekontrolovatelnosti.

Rizika modernizace nelze přiřadit ani pouze k vědě, ani k ekonomice či politice; patří ke všem těmto dílčím systémům zároveň, jsou „koprodukcí“ jejich nedostatečné komunikace a koordinace. Beck soudí, že systémová krize a její řešení vyžadují, aby dílčí sociální systémy dokázaly zároveň fungovat jako autonomní i jako koordinované subsystémy. Jde o to umět vidět a řešit problémy z perspektivy přesahující jednotlivé dílčí systémy a tím překonat stav organizované nezodpovědnosti. Aby toho bylo možné docílit, je zapotřebí nové orientace, kterou Beck charakterizuje jako „specializaci na souvislosti“ [Beck 2004: 295–297]. Této nové orientace lze dosáhnout pouze překonáním zúženého sebepojetí vědy, ekonomiky a politiky.

Problém kooperace a komunikace se však netýká pouze vztahů mezi dílčími společenskými systémy; na něco obdobného narážíme i uvnitř samého, vnitřně velice členitého systému vědy. Bádání v oblasti rizik bývá často spojeno s konkurenčními střety mezi jednotlivými vědeckými profesemi. Vzniká tak napětí, které brání kooperaci, ačkoli situace naopak interdisciplinární spolupráci vyžaduje. Vědy proto podle Becka musí pojmout otázku rizik jako výzvu ke společné práci na jejím řešení. Jednou z kva-

lit, které je v jejich rámci nutné pěstovat, je schopnost sebekritiky, umění přiznat omyl. Především však jde o to, aby „roztříštěné“ vědní disciplíny dokázaly používat své poznatky interdisciplinárně a aby byly schopny je vidět v perspektivě přesahující optiku jednotlivých dílčích specializací.

Druhý problém, kterého si Beck všímá, je diferenciaci vědy, tedy její „hyperkomplexita“. S postupným rozdiferencováním jednotlivých vědních disciplín roste nepřehledné množství specializovaných poznatků, které mnohdy věda není schopna navzájem pospojovat a pochopit rizika jako polykauzální, multifaktorový fenomén. Zvláště pro rizika modernizace totiž platí, že je nelze převést zpět na jednotlivé izolovatelné příčiny: Rizika vykazují přesahující vztah a sítím nadměrné specializace propadávají, jsou tím, co leží mezi specializacemi.

Navíc spolu s touto vnitřní diferenciací vědy vzniká jakýsi pluralismus nabídek v interpretaci zkoumaných problémů, díky kterému lze pak ke každému stanovisku nebo posudku formulovat stanovisko nebo posudek protikladný. V důsledku toho jsou uživatelé vědeckých informací nakonec odkázáni sami na sebe; musí se sami rozhodnout, které variantě vědeckých „pravd“ budou věřit, a které ne. Systém vědy zatím není podle Becka schopen na rizika modernizace adekvátně reagovat. Má-li se změnit, musí se především naučit vidět a chápat souvislosti – musí se „specializovat na souvislosti“.

STAČÍ EVOLUCE?

Představy o supervizi [Willke 1997] a o specializaci na souvislosti [Beck 2004] naznačují určité východisko z problémů, do kterých se současná funkcionálně diferencovaná společnost dostala. Pro ortodoxní následovníky Luhmannova myšlenkového odkazu však nejsou takové představy teoreticky přijatelné, což mj. dokládají i názory Georga Kneera a Armina Nassehi. Možnost pozorovat něco jako jednotu společnosti je podle těchto autorů vyloučena, neboť pro takovéto pozorování v současné funkcionálně diferencované společnosti chybí pozorovatelské stanoviště. V této společnosti neexistuje žádná ústřední instance s celospolečenským dosahem, která by dokázala všechny diference systému a prostředí transcendovat a propojit je prostřednictvím smyslu. Moderní společnost už nenabízí žádné privilegované místo pro jednotící pohled na svět. Pozorování různých pozorovatelů jsou jen pozorováními mezi mnoha jinými pozorováními. Neexistuje dílčí systém, struktura a symbolika, které by ve svém vztahu k okolí odkazovaly na celek. A chybí ke všemu i vysvětlení pro svět v celku [Kneer 1993: 142].

Nassehi hovoří o krizi funkcionálně diferencované světové společnosti, která představuje významné riziko a nebezpečí. Soudí, že rizikový potenciál funkcionální diferenciaci spočívá právě v jejím úspěchu. S prosazováním funkcionální diferenciaci „se stává stále nemyslitelnější představit si společenské místo, ze kterého nebo ke kterému by se mohly koordinovat funkcionální dílčí systémy společnosti“ [Pongs 2000: 173]. Proto se dezintegrace stává normálním případem moderního zespolečnění.

Integrace jako „funkcionální provázanost diferencovaných částí“ by, jak soudí Nassehi [1999: 16], vyžadovala něco, co z hlediska systémověteoretické perspektivy není možné: vyžadovala by lokalizovat zdroje této propojenosti někam mimo tyto jednotlivé

funkční (dílčí) systémy, a to do jakési „celosti“ celku samého. Tak jako dnes nelze takový zdroj lokalizovat, nelze ani společnost chápat jako nějakou ontickou jednotu. Společnost je zkrátka souhrnné označení pro všechno, co operuje prostřednictvím komunikace [tamtéž]. V důsledku své diferenciací formy však nedisponuje žádným společným a sjednocujícím diferenciací schématem.

Systémová diferenciací tedy, obecně vzato, představuje úspěšně se prosazující strategii moderny, jež přinesla četné komunikační vymoženosti, má však i své problematické důsledky. Patří k nim nejen značně omezené možnosti kontroly jednotlivých (ve své existenci na sobě závislých) funkčních systémů mezi sebou navzájem či otázka vztahu těchto systémů k životnímu prostředí, ale především a právě diskutovaná absence integračních mechanismů. Tomu, aby společnost mohla na tyto problémy zareagovat „jako společnost“, brání principy funkcionální diferenciací; společnost reagovat může, ale vždy jen dílčí, systémově specifickým způsobem.

I když mezi sociálními vědci stále přetrvává názor, že zvládnout problémy tohoto typu je především problémem politického řízení společnosti, Luhmann takové stanovisko odmítá. Z jeho pohledu se politické řízení společnosti ve smyslu cílené intervence do ostatních společenských subsystémů jeví jako něco nemožného. Podobně jako ostatní společenské subsystémy je i politika sebereferenčně uzavřeným komunikačním okruhem a to, co je deklarováno jako politické řízení společnosti, není ničím jiným než odpovídajícím způsobem profilované sebemonitorování politiky. Chápe-li politika sebe sama jako instanci řídící jiné společenské systémy, pak se vlastně dopouští sebeklamu, který sama nejen vytvořila, ale také mu i podléhá, přestože musí často registrovat, jak její snahy ztroskotávají. Operace politického systému mají nesporně i řadu prokazatelných účinků. Protože však jde o operace odehrávající se na principu rezonance a strukturálních vazeb probíhajících přes „systémové rozhraní“, dochází vždy k určitému komunikačnímu posunu a zkreslení. Snaží-li se tedy např. politika ovlivnit vědu, stane se, že pro vědecký systém představuje taková intervence cosi klamného, co nevychází z jeho imanentního kódu vědecké pravdy a nepravdy; zatímco politika přináší zdeformovaný efekt v té podobě, že její záměr musí být upraven tak, aby se hodil do komunikačních souvislostí vědy (a tím se vzdaluje původní intenci).

Ostatně i kdyby se ze systémové perspektivy jevílo politické řízení celkového společenského systému jako reálné, přesto by je bylo možné označit za nepotřebné a patrně i škodlivé, neboť Luhmann [1984: 645] v jednom ze svých typických lapidárních tvrzení konstatuje, že „pro přežití stačí evoluce“. Přežití, které má na mysli, znamená trvalou reprodukční schopnost moderní společnosti i s její hyperkomplexitou, která je dána velkým počtem paralelně existujících subsystémů a jejich nejrozmanitějších vzájemných strukturálních vazeb. Každé „chytrácké“ úsilí, které se snaží do této nepřehledné komplexity zasahovat, je podle Luhmanna nutně velmi problematické (protože obvykle není dostatečně komplexní) a musí počítat s nezdarem. Dokladem toho jsou podle Luhmanna [1981] problémy, se kterými se potýká moderní sociální stát, který přičítá své politice odpovědnost za celou společnost, a v důsledku této ambice, tedy zejména pro nadměrné sebezpětěžování politického systému, pak v tomto úsilí pravidelně ztroskotává. Luhmann naproti tomu doporučuje odstoupit od expanzivního chápání politiky, jež by měla učinit restriktivní obrat směrem k regulaci vzniklých společenských

čenských konfliktů kolektivně závaznými rozhodnutími, aniž by si tím nárokovala pozici společensky řídicího subsystému.

Takto vedená argumentace ve svých důsledcích logicky směřuje k otázce, zda máme skutečně uvěřit tomu, že funkcionálně diferencovaná společnost – jako *de facto* jediná myslitelná forma (bez alternativy) soudobé společnosti – je sama schopna pustit se do svých vlastních problémů a řešit je. Luhmann sám však takovou otázku explicitně neformuluje, natož aby na ni hledal systematickou odpověď. Budoucnost zůstává v jeho pojetí principiálně otevřená nejružnějším možnostem a neexistují žádné zákonitosti, které by evoluční vývoj směřovaly k určitému cíli. Jedna z teoretických možností, o které lze v intencích systémové teorie uvažovat, je např. „vydiferencování“ nových (sekundárních) společenských subsystémů, jejichž posláním by bylo zabývat se odstraňováním negativních následků funkcionální diferenciace. Někteří z Luhmannových komentátorů [Schimank 2000: 141] soudí, že ve vztahu společenského systému k jeho přírodnímu prostředí by zárodkem takového budoucího systému mohly být existující ekologické organizace, zatímco kód by byl orientován ve smyslu dichotomie udržitelného a neudržitelného. To je ovšem zatím pouze jakási hypotéza, která ještě nevyovídá nic o tom, jakou by mohl mít takový postup reálnou šanci na prosazení a na úspěšnost.

Literatura

- BARALDI, C. – CORSI, G. – ESPOSITO, E. 1997. *GLU: Glossar zur Niklas Luhmanns Theorie sozialer Systeme*. Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- BAUMAN, Z. 1995. *Úvahy o postmoderní době*. Praha: SLON.
- BECK, U. 1988. *Gegengifte: Die organisierte Unverantwortlichkeit*. Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- 2004. *Riziková společnost: Na cestě k jiné moderně*. Praha: SLON.
- KISS, G. 1986. *Grundzüge und Entwicklung der Luhmannschen Systemtheorie*. Stuttgart: Ferdinand Enke Verlag.
- KNEER, G. – NASSEHI, A. 1993. *Niklas Luhmanns Theorie sozialer Systeme: Eine Einführung*. München: Wilhelm Fink Verlag.
- LUHMANN, N. 1981. *Politische Theorie im Wohlfahrtsstaat*. München: Olzog.
- 1984. *Soziale Systeme: Grundriß einer allgemeinen Theorie*. Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- 1986. *Ökologische Kommunikation: Kann die moderne Gesellschaft sich auf ökologische Gefährungen einstellen?* Opladen: Westdeutscher Verlag.
- 1988. *Die Wirtschaft der Gesellschaft*. Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- 1994. *Protest: Systemtheorie und soziale Bewegungen*. Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- 1995. *Soziologische Aufklärung 6. Die Soziologie und der Mensch*. Opladen: Westdeutscher Verlag.
- 1997. *Die Gesellschaft der Gesellschaft*. Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- 2002. *Láska jako vášeň. Paradigm lost*. Praha: Prostor.
- LYOTARD, J. F. 1993. *O postmodernismu*. Praha: Filosofický ústav AV ČR.
- NASSEHI, A. 1999. *Differenzierungsfolgen: Beiträge zur Soziologie der Moderne*. Opladen: Westdeutscher Verlag.
- PONGS, A. 2000a. *V jaké společnosti vlastně žijeme? Společenské koncepce – srovnání. Svazek 1*. Praha: ISV nakladatelství.
- SCHIMANK, U. 2000. „Ökologische Gefährungen, Anspruchsinflationen und Exklusionsverkettungen – Niklas Luhmanns Beobachtung der Folgeprobleme funktionaler Differenzierung“. In: Schimank, U. – Volkmann, U. (eds.). *Soziologische Gegenwartsdiagnosen 1*. Opladen: Leske + Budrich.
- ŠRUBAŘ, I. 2002. Doslov: „K architektuře Luhmannovy teorie autopoietických systémů“. In: Luhmann, N. *Láska jako vášeň. Paradigm lost*. Praha: Prostor, s. 263–278.
- WILLKE, H. 1997. *Supervision des Staates*. Frankfurt am Main: Suhrkamp.

Systems Differentiation – the Risk Potential of Contemporary Society

Summary

This paper is based on the ideas of systems theory as formulated by Niklas Luhmann. Unlike his predecessor Talcott Parsons, Luhmann foregrounds the question not of systems integration, but differentiation. For Luhmann modern society is a functionally differentiated society, i.e. it is composed of heterogeneous but equal parts which are relatively independent and are defined as social subsystems. Luhmann's analysis presents contemporary society as a whole differentiated into functionally dependent yet autonomous sub-systems that constitute neighbouring worlds for each other. This raises the question of the existence or non-existence of potential unifying forces or integration mechanisms. In Luhmann's view the main problem is the non-existence of means of "metacommunication". The development of specialised media and codes in the individual sub-systems increases the overall complexity of the social system, but does not entail the metacommunication that would make possible the self-observation and self-reference of the social system as a whole.

ONDŘEJ SVATŮN**SPOLEČNOST PRÁCE A „ŠŤASTNÍ NEZAMĚŠTNANÍ“****ZÁNİK SPOLEČNOSTI PRÁCE**

Termín „společnost práce“ se u nás ještě přednedávnm pojil hlavně s ideologií třídního boje a dnes mimoděk stále vzbuzuje představy prvomájových průvodů, budování staveb mládeže a oslav budovatelských úspěchů doprovázených zpěvem ošátkovaných souborů. Dnešní rostoucí automatizace, neustálé zvyšování produktivity práce, rozšiřování nových informačních a komunikačních technologií, ale i demografický vývoj a migrace obyvatelstva vedou k tomu, že zabývat se dnes čímkoli, co souvisí s budoucností trhu práce, se jeví jako volba značně neveselého tématu. Placená práce se stává vzácným statkem, je stále častěji privilegiem vyvolených, jde o mizející výsadu lidí dosud ještě zaměstnaných [Mareš 2004]. Označení „šťastní nezaměstnaní“ z názvu této úvahy je vypůjčeno z manifestu německého hnutí za práva na nezaměstnanost, který byl (bez uvedení autorů) přetištěn v seriózním sociologickém sborníku [*Die Glücklichen Arbeitslosen* 2000].¹ Toto sympatické slovní spojení má odlehčit zdánlivou pochmurnost tématu, kterým je konec společnosti práce, tedy konec navyklého běhu naší současné společnosti.

Změny, které dnes postihují placenou práci a které se projevují ve všeobecném a nezvratném snižování zaměstnanosti, nejsou cyklickými výkyvy nabídky a poptávky na trhu práce, které by bylo možné chápat jen jako ekonomický problém.² Vývoj týka-

¹ Autoři textu nechali do sborníku vložit erratum, kde sdělují, že text byl zveřejněn bez jejich souhlasu a nepatřičně označen jako „originální příspěvek“. V manifestu je pak uvedena poznámka, že v roce 1973 vydal Peter-Paul Zahl v Západním Berlíně časopis *Der glückliche Arbeitslose* („Šťastný nezaměstnaný“) propagující motto „Zákaz práce pro všechny“.

² Lze se setkat s námitkou, že současné změny ve vývoji poptávky po práci mohou být jen cyklickým ekonomickým jevem a nikoli nezvratným trendem, který je podložen nasazením nových technologií ve výrobě (a už i ve službách). Technologický vývoj postihující produkci zboží dnes ale nespočívá v pouhém nahrazování lidské práce automaty. Nelze už po vzoru ludditů ničit moderní výrobní prostředky s cílem získat zpět prostor pro námezdnou práci. Moderní technologie se vyznačují tím, že je lidskou práci nelze nahradit. Lakování automobilů by jistě ještě bylo možné provádět ručně a nikoli roboty, moderní mikroprocesor nebo paměťový obvod ovšem člověk v žádném případě nevyrobí. Ve výrobcích se stále častěji setkáváme se součástkami, které při nejlepší vůli a snaze člověk už prostě zhotovit nedokáže. Důkazem toho, že lidská práce neodvratně ztrácí význam, který měla v období první i druhé průmyslové revoluce, je

jící se dostupnosti placené práce má zásadní důsledky pro proměnu celé společnosti [Maier 2000] a lze opravdu hovořit o konci éry, která slibovala řešit společenské problémy ekonomickými prostředky: „Končí jedna epocha, kterou zahájily Bismarckovy sociální zákony a která nakonec vzbudila zdání, že skutečně byla vyřešena velká úloha zajistit většině lidí život ve svobodě a jistotě na základě jejich účasti na výdělečné práci“ [Beck 2000a: 15]. Snižování celkového objemu nabízené placené práce můžeme dát jednoznačně do souvislosti s technologickým rozvojem a s automatizací výroby, které jsou doprovázeny organizačními a strukturálními změnami v globálním měřítku. Pokud se technologický rozvoj zásadním způsobem dotýká struktury moderních hospodářských organizací (v primárním, sekundárním i terciárním sektoru), nedá se očekávat, že se změny budou omezovat jen na způsob vytváření bohatství a ne už na principy jeho přerozdělování. Zasaženy budou jistě oblasti politiky, kultury, vzdělávání, a to opět v globálním měřítku, v jakém probíhají změny hospodářské.

Závěrečná fáze, kterou prožívá dosluhující společnost práce, je reflektována různým způsobem: od převažujících pocitů chlípsu po optimističtější očekávání nástupu nové civilizace. Zdá se, že autoři názorově zakořenění v marxismu (André Gorz) konec společnosti placené práce vnímají s mnohem většími obavami než ti, kdo se smiřují i se změnami tradičních hodnot a principů – např. se změnami ve vnímání soukromého vlastnictví, kreativní činnosti, demokracie (Toffler). Technologická nezaměstnanost plynoucí z vývoje ke stále dokonalejším výrobním postupům je neoddiskutovatelná. „Všichni víme, že nezaměstnanost se odstranit nedá. Když se podniku nevede, tak se propouští, když se mu daří, tak se investuje do automatizace – a zase se propouští. Kdysi se hledaly pracovní síly, protože byla práce. Dnes se zoufale hledá práce, protože tu jsou pracovní síly, a nikdo neví, kam s nimi, když stroje pracují rychleji, lépe a laciněji“ [*Die Glücklichen Arbeitslosen* 2000: 109]. Tato formulace vystihuje stejnou myšlenku Wassily Leontiefa,³ který předpovídal, že „člověk zmizí jako významný výrobní faktor, stejně jako kdysi zmizel kůň ze zemědělské výroby, když jej nahradil traktor“ [podle Beck 2000a: 57]. Obdobně vřele se rozloučil Jacques Atalli (poradce francouzského prezidenta Mitteranda) s dělnickou třídou, když pracujícím vzkázal: „Stroje jsou nový proletariát, dělnická třída si může dojít pro propouštěcí papíry“ [podle Beck 2000a: 58]. Autor manifestu *Šiastných nezaměstnaných* nezapomněl připomenout, že automatizace přitom vždy byla snem lidstva. Před 2300 lety Aristoteles prohlásil, že kdyby každý nástroj mohl sám plnit svou funkci, kdyby tkalcovský člunek sám běhal v osnově, potom by mistr nepotřeboval žádné pomocníky

každý mobilní telefon, který máme po ruce, každý MP3 přehrávač, každá mikrovlnná trouba nebo pračka či lednička řízená mikroprocesorem. Integrovaný obvod je tak složitý výrobek, že jej sebezručnější člověk s kleštěmi a kladivem zhotovit nesvede, je mimo jeho produkční možnosti. Objevují se další technologie (např. nanotechnologie, biotechnologie), které také mění výrobu zcela zásadním způsobem. Současné formy automatizované výroby nespočívají v substituci lidské práce, ale jsou technologicky novým způsobem produkce zboží. Je proto obtížné představit si reálný, ne katastrofický vývoj moderních technologicky vyspělých společností, který by zvrátil trend vytěsňování lidské placené práce z výroby. Stejně jako nelze očekávat, že se vrátí stav, kdy se produkcí potravin zabývala naprostá většina populace, jako tomu bývalo v dávnověku (v ČR je dnes v primární sféře, tj. včetně těžby surovin, zaměstnáno necelých 5 % obyvatelstva), není také myslitelná možnost, že by se v globální, technologicky determinované ekonomice zvyšoval podíl lidské práce ve výrobě, a diskutabilní je v tomto ohledu i vývoj ve službách.

³ Wassily Leontief (1906–1999), ekonom, působil na Harvardské univerzitě, v roce 1973 získal Nobelovu cenu za ekonomii.

a pán žádné otroky. „Nyní se tento sen splnil a všichni to považují za noční můru, protože se sociální podmínky nezměnily tak rychle jako technika“ [*Die Glücklichen Arbeitslosen* 2000: 109].

Je obtížné smířit se s agónií společnosti práce i na intelektuální úrovni. Protichůdné trendy, kterých jsme svědky, představují neřešitelný paradox pro naše navyklé ekonomické uvažování: západní společnosti objektivně bohatnou jako nikdy předtím, životní úroveň dosahuje historicky nevídané výše,⁴ a přitom nezaměstnanost zachvacuje už jen nekvalifikovanou pracovní sílu, jak tomu bylo na počátku technologické nezaměstnanosti. Profesor Mareš [2004: 43] upozorňuje na to, že jsou ohroženy i profese vyžadující vysokou kvalifikaci a že „nezaměstnanost začala ohrožovat i střední třídy“. Ubývání množství placené práce tak někdy vyvolává obecný dojem, že společenská krize plynoucí z jejího ubývání by se dala vyřešit ještě důkladnějším přerozdělováním bohatství. André Gorz je pobouřen tím, že manažeři velkých firem si vyplácejí podle něj nesmyslně velké odměny: „Dá se vysvětlit mezinárodní konkurencí, že čtrnáct amerických členů správní rady za rok inkasuje částku, která odpovídá mzdám 18 000 filipínských zaměstnanců firmy?“ [Gorz 2000: 29]. Stejně tak se podivuje nad tím, že by se firmám s miliardovými obraty doopravdy vyplácelo uspořít pár haléřů na pracovním úkonu vykonaném kdesi daleko v Asii. Nepopiratelné rozvíření příjmových nůžek je sílící trend, sotva ale dnes dosáhneme toho, aby hodně vzácné profese nebyly odměňovány vysoce nad průměr. Špičkový manažer patrně bude i v nejbližších letech vydělávat tolik jako špičkový sportovec nebo jako hvězda populární hudby či filmu. Je také otázkou, zda by 18 000 filipínských zaměstnanců oné americké firmy mělo vůbec nějakou práci z domácích zdrojů. Rozdíl v postavení nekvalifikovaného a kvalifikovaného pracovníka zmiňoval už před více než čtyřiceti lety Jean Fourastié, jehož nelze z přehnaných sympatií k liberalismu a volnému trhu podezřívat: „Práci pomocného dělníka zhodnocuje inženýr, vedoucí pracovník, štáb techniků, kteří jeho práci připravují, řídí a kontrolují. Technik se může v nejhorším případě obejít bez pomocného dělníka, ale pomocný dělník bez technika je odsouzen k hladu, protože nezná vědecké metody“ [Fourastié 1969: 110].

Globalizovaná ekonomika, často považovaná za příčinu všeho společenského zla, se sice opravdu vyznačuje mimořádně rychlými přesuny kapitálu po celém světě, o nichž se zmiňuje i Gorz, ale krize společnosti práce, o které se dnes hovoří, je způsobena hlavně ztrátou pracovních příležitostí v zemích, kde jsou náklady na práci vysoké (z hlediska investora) a kde se nasazení nových technologií rychle vyplácí. Uzavřít a oddělit jednotlivé regiony globálního světa dost dobře nelze (tedy alespoň ne mírovými prostředky) – „globální vesnice“ se stala skutečností právě díky novým technologiím. Vysoké zdanění práce ve vyspělých zemích je nešťastným opatřením politiků naslouchajících některým národohospodářským poradcům: zdanění práce má údajně přinést prostředky na podpory v nezaměstnanosti. Docela logický se přitom zdá návrh německých Zelených, který zmiňuje Beck [2000a], podle něhož by zdanována měla být hlavně spotřeba přírodních zdrojů a daňově zvýhodněna lidská práce. Beck připo-

⁴ Stále častěji se však objevují obavy, že současný blahobyt západní společnosti je neudržitelný hlavně vzhledem k ekonomickému nástupu Číny. Podle GABORA STEINGARTA [2006] jsou oříšeny ekonomické i mocenské základy USA právě globálním vývojem, na němž dosud jejich ekonomika vydělávala.

míná, že dosavadní evropské daňové systémy zaměstnavatele kupodivu trestají právě za činnost, kterou jinde a z vlastních rozpočtových prostředků nákladně podporují: vytvoření pracovních příležitostí je následně zatíženo vysokými odvody, zatímco automatizace a rušení pracovních míst jsou daňově výhodné. Rozhodnutí, zda je výhodnější investovat do technologií, nebo do nových pracovních míst, je vinou současných daňových systémů jednoznačné.

Perspektivy dalšího vývoje zaměstnanosti v „kapitalismu bez práce“ jsou podle Ulricha Becka málo povzbudivé: „Krutá pravda zní, že velká část obyvatelstva přijde o své pracovní místo. Bude se to týkat zvláště těch, kdo nestačí vysokým výkonnostním standardům této společnosti“ [Beck 2000b: 54]. Nutnost, aby člověk pracoval neustále na samé hranici svých schopností a hájil tak bez přestání svou pracovní pozici, je přitom již delší dobu pro současnou společnost práce typická. Jakmile schopnosti pracovníka ochabují nebo nejsou na výši doby, musí postižený počítat s tím, že sestoupí na nižší místo, nebo bude muset odejít [Fourastié 1969: 152].

ŘÁD A CHAOS

Technologické změny, které proměňují lidskou práci a zbavují člověka pocitu tvůrce hodnot, mají vliv i na porozumění lidí tomu, v jaké společnosti žijí. Antické pojetí řádu vycházelo z toho, že právě to, co je trvalé a zákonité, představuje i dobré a krásné. Žádoucí nebyla změna, ale trvání. Poznávat zákonitosti světa a odhalovat vyšší řád věcí bylo nejdůležitější činností svobodného člověka, od níž ho neměla odvádět nízká práce a honba za ziskem. Svobodný člověk, který měl ovšem k ruce alespoň jednoho nebo dva otroky, nemusel ztrácet čas žádnou výdělečnou činností. Podle Aristotela byl občanského stavu zbaven člověk námezdně pracující a někdy i svobodný řemeslník [Nippel 2000: 57]. Antické pojetí řádu tak bylo naprosto statické, nebylo v něm místo pro pokrok ani společenský, ani technologický. Práce představovala podřadnou činnost svěřenou otrokům a rozhodně nebyla mobilním kanálem. Společenský vzestup jedince byl možný výhradně díky politickým nebo vojenským výkonům, ale nikdy nebyly oceňovány a uznávány výkony pracovní [Maier 2000: 70]. Takováto společnost nemohla dojít k názoru, že sledovat osobní (hmotný) prospěch slouží celku [Maier 2000: 71]. Za zdroj blahobytu byla až do středověku považována příroda (nebo boží prozřetelnost), ale ne vlastní pracovní činnost člověka. Majetek zdědíme, dostaneme darem, vyženíme nebo vyvdáme, získáme od panovníka nebo při dobovačném tažení, ale těžko si majetek a s ním spojené společenské postavení a třeba i moc „vyděláme“ vlastní prací.

Moderní společnosti jsou založeny na myšlence pokroku. Věci je možné změnit, lze je i změnit k lepšímu, to se dokonce velmi často děje. Původcem změny je člověk a činnost, kterou člověk přetváří své okolí (k lepšímu), nazveme prací. Práci jako ústřední produkční princip na její až dodnes výsostné postavení vyzdvihl Hegel a práce také tvoří základ Marxových teorií měnících společnost [Liessmann 2000: 97; Sobotka 1964]. Teprve tehdy, když je uznán princip tvůrčí lidské práce jako součást společenského řádu, může vzniknout nový způsob uvažování o společnosti, který nazýváme ekonomickou vědou. Ekonomické uvažování, jak je známe dnes, je založeno na uznání

principu směny, výroba a směna lidmi vyrobených produktů tedy tvoří řád moderní společnosti.

Nelze jednoznačně rozhodnout, zda duch kapitalismu byl opravdu produktem protestantské etiky (Weber), nebo spíš následkem technického rozvoje (Mumford). Změna ve vnímání společenského řádu ale jistě souvisí s rozšířením masové námezdní práce, která do značné míry s technologickým rozvojem souvisí (manufaktura, pohon strojů pomocí transmise, koncentrace pracovní síly blízko pracoviště). Vysvětlování nového, kapitalistického společenského řádu pak vychází z kategorií dobra a zla, které jsou definovány vztahem k výrobním prostředkům, a práce je ústřední hodnotou, od níž se odvozují hodnoty další. „Jedinou ekonomickou hodnotou je lidská práce, leč tato hodnota je vzácná,“ tvrdí Fourastié [1969: 73], v marxistickém pojetí se od práce odvozují také všechny další hodnoty – např. i estetické nebo kulturní.

Jakkoli byl vývoj kapitalistické společnosti neboli společnosti práce v některých svých fázích nehumánní, vytvořil pevnou a obecně přijatou představu o tom, kde žijeme, jak svět funguje. Mohly se vést spory, jaký způsob rozdělování vytvořeného bohatství je spravedlivější, spory o formách vykořisťování a o možnostech nastolení nových pořádků, kde by moc byla rozdělena jiným způsobem. „Velké revoluce a rozsáhlé procesy změn té doby byly určovány tím, že zde byly nové síly, které se je pokoušely prosadit. Tyto síly, opírajíce se o nové nauky o společnosti, usilovaly o nový řád ve státě, společnosti i v hospodářství. [...] Alternativy nahrazující už překonané se uskutečňovaly na základě tlaku zespoda; tlaku liberálního měšťanstva (opřené o Locka, Adama Smitha a celou tradici osvícenství) a pak i tlaku proletariátu, který se ozbrojil také třeba myšlenkami Marxe a Engelse“ [Meier 2000: 77–78]. Svět byl pro vnímání svých občanů polarizovaný a poměrně čitelný, stálo tu proti sobě staré a nové, levice proti pravici, dobré proti špatnému. Dnes nic podobného nevidíme. Jsou zde sice protiklady, ale spíš „taktické“. „Jsou tu nové síly, nový průmysl, nové hospodářské formy, ‘globální hráči’ – ale žádný etablovaný, obsáhlý společenský koncept, k němuž by se vztahovaly, žádná představa řádu, k němuž by ... dospívaly. A žádné skupiny, od nichž nebo v jejichž zájmu by se odvíjely politické debaty“ [Meier 2000: 78].

Kapitalismus bez práce, jak o dnešku hovoří Ulrich Beck, je společnost bez jasného řádu. Společnost bez řádu dnes z praktických důvodů označujeme jako společnost postmoderní, toto slovo ale může být také pouze pojmenováním pro období přechodu, tak postmodernu vidí Martin Albrow [Albrow 2000: 33]. Modernu tedy chápeme jako společnost založenou na řádu, zatímco pro postmoderní společnost je typický chaos. Beckova reflexivita, kdy společnost bere sebe samu jako problém [Beck 2000b: 46], je do značné míry jiné pojmenování tohoto pocitu ztráty přehledné struktury, která pomáhá členům společnosti problémy odstraňovat, nikoli dávat jim vznikat. Dezintegraci společnosti dává do souvislosti se změnami v chápání práce Wilhelm Heitmeyer: „Až dosud integrace probíhala ve spojitosti s trhem práce, a uznání bylo formulováno vzhledem k potřebám společnosti a k sociální prestiži. Co se však stane nyní, když tento mechanismus pro nezanedbatelný počet skupin již neplatí?“ [Heitmeyer 2000: 132]. V antice by bylo radou, aby člověk hledal uznání na válečném poli nebo v bádání o věcech veřejných, hodnotové struktury dnešní společnost práce jsou ale vinou rostoucí technologické nezaměstnanosti odsouzeny k rozpadu a zásadní transformaci.

Proměny práce a proměny hodnotových struktur se bezprostředně dotýkají i politického systému moderních demokracií a rozhodně jej budou ovlivňovat. Alvin Toffler předpokládá, že nastane změna ústavy USA a přechod k politickému systému, který nazývá „polopřímá demokracie“ [Toffler 2001: 89–100].

Dojem chaotičnosti a zmatečnosti dnešního světa může opravdu vznikat z nesouladu mezi hospodářskými a politickými systémy dnešní společnosti. Ekonomický řád, kterému rozumíme, patří do období Tofflerovy „druhé vlny“. Demokracie a sociální stát evropského střihu si stále méně dokážou poradit s chaosem vznikajícím z trouchnivění základní ekonomické pravdy moderní průmyslové společnosti, kterou bylo: lidská práce je směňována na trhu práce a za svůj pracovní výkon je člověk (někdy i spravedlivě) odměňován.

Beck rozlišuje tři skupiny lidí podle jejich úspěchu na globálním trhu: vítězové, výkonná elita pracující pro vítěze globalizace a rostoucí skupina poražených, tj. lidí, kterých už není zapotřebí [Beck 2000b: 53]. Sociální stát je nastaven jako stát průměrného občana, výrobce a konzumenta, který se chová podle ekonomických pouček. Toto uspořádání však nerespektuje mocenské posuny, jimiž se globalizovaný svět vyznačuje – průměrný občan už není základem společnosti.

Ulrich Beck pro označení nynější civilizační fáze razí termín „riziková společnost“ [Beck 2004]. Tento termín rovněž vyjadřuje obtížnost nalézt srozumitelný řád ve společnosti, ve které nemůžeme s přijatelnou pravděpodobností už ani předpovídat možná rizika. Riziková, reflexivní, postmoderní společnost – všechny tyto názvy se snaží vyjádřit absenci pochopitelných společenských pravidel, která by nám dovozovala zkonstruovat přehledný obraz společnosti, jemuž bychom mohli rozumět. Problémem je, že pro příslušníky jiných civilizačních okruhů, které nejsou součástí „třetí vlny“ vysoce technické společnosti, je nepřítomnost jednoduchého společenského řádu vyjádřeného ve srozumitelné ideologii nejen nepochopitelná, ale i provokující. Nemožnost nalézt centra zla, protože globalizovaná ekonomika není z principu vázána na konkrétní lokality, vede nepřátele „nové civilizace“ (Tofflerův termín) k tomu, že se snaží zlikvidovat cokoli, co je její součástí. Pokud nedokážou useknout hlavu naší společnosti, která jim připomíná bájnou hydru, musí ji zničit celou.

SYMBOLICKÁ PRÁCE

Pro odlišení kvalitativně různých fází vývoje lidské společnosti používají Alvin a Heidi Tofflerovi označení „vlny“. První vlna označuje společnost zemědělskou, která trvala tisíce let, druhá vlna je termín pro společnost průmyslovou, jež obsáhla pouze tři stovky let. Třetí vlna – období, v němž se nacházíme my – je charakterizována nástupem nových technologií, automatizací výroby a změnou společenských vztahů (postihuje například i instituci rodiny) [Toffler 2001]. Nástup třetí vlny znamená i přechod „nové civilizace“, která s sebou přináší kromě jiného také zásadní proměny práce: „Transformuje se i práce. Fyzická práce, k níž stačila nízká úroveň dovednosti a která byla v zásadě zaměnitelná, byla hnací silou druhé vlny. Masové vzdělání v továrenském stylu připravovalo dělníky na rutinní práci založenou na opakování jednoduchých úkonů“ [Toffler 2001: 40]. Toffler hovoří o „supersymbolických činnostech“, kterými označuje nově definovanou práci, a navazuje tak na terminologii Jeana

Fourastiého, který nový typ práce označoval za práci symbolickou: „(Práce) sestává stále více z ovládní symbolů v prostředí, jež vyžaduje intenzivní pozornost“ [Fourastié 1969: 34].

V Tofflerově supersymbolické ekonomice zastarává nejen tradiční pojetí zaměstnanosti, ale i pojetí práce – tj. obsahu vykonávaného zaměstnání. Nelze už jednoduše oddělovat práci manuální a práci symbolickou, protože nové technologie pronikají do všech oblastí produkce i služeb. Moderní farmář musí pracovat s počítačovými programy, které optimalizují např. krmné dávky nebo postup polních prací v závislosti na vnějších proměnných. Dnešní automobil od opraváře vyžaduje značnou míru porozumění moderním diagnostickým postupům. Nárůst „symbolických forem“ práce ovšem může v pracovníkovi vyvolávat novou formu odcizení, která nepramení z odnímání jakési jím vyprodukované nadhodnoty ani z toho, že by neviděl celý výsledek své práce, jak tomu může být v práci „rozdrobené“ [Friedmann 1970]. Pracovník se v poslední době stává spíše téměř odosobněným prostředníkem mezi různými technologiemi. Jeho úloha ve výrobním procesu začíná být zanedbatelná. Přestože do jisté míry rozumí používaným technologiím, nechápe jasně svou roli – pokud o krmných dávkách rozhoduje počítačový program, pokud poruchu motoru diagnostikuje počítačový program, co se vlastně očekává od lidského pracovníka? Celá produkce se stává do sebe zacykleným tajemstvím, kterému průměrný pracovník nerozumí. „Švec nebo truhlář ctili své řemeslo. A dělníci v docích ještě mohli být pyšní, když viděli sjíždět do vody nádhernou loď. Tento pocit užitečnosti už v 95 procentech všech zaměstnání není“ [Die Glücklichen Arbeitslosen 2000: 111–112].

Je vhodné zdůraznit, že za symbolickou práci není považována práce virtuální. Ani Fourastié, ani Tofflerovi si pod symbolickou prací nepředstavují práci předstíranou, ne opravdovou, ale vyjadřují její nový obsah: posun od zpracování hmoty, materiálních výrobků ke zpracování informací, symbolů. O symbolické práci nebudeme hovořit tam, kde jde o práci v ekonomice černé nebo šedé, kde chybějí přesně vedené statistické přehledy, přestože není vyloučeno, že by se část z celkového množství uvolněných pracovních sil mohla nakonec uplatnit právě tam. Symbolická práce se ze své podstaty vzdaluje jednodušším úkonům s nástroji a materiálem, je nutně součástí nebývale komplexních a složitých procesů, které jsou pro většinu pracovníků úplně nečitelné a neproniknutelné. Řízení hospodářství formou státních ingerencí nebývá úspěšné právě proto, že se odehrává na jiných úrovních, než na jakých probíhá skutečný vývoj. Omezuje je perioda volebního období politiků, je omezeno regionálně a také redukcí složitosti problémů na předvolební programy stran. Nebezpečí plynoucí z podcenění složitosti hospodářského systému si uvědomoval Fourastié: „Je totiž iluzorní chtít napravovat nedokonalost, aniž zacházíme správně se složitostí“ [Fourastié 1969: 115].

Dlouhodobě budované povědomí společnosti o důležitosti práce a přetrvávající představa o tom, co dnes vlastně práce je, vede k neustálým pokusům vytvářet nové „tradiční“ pracovní příležitosti nebo přeškolené nezaměstnané na „novou“ práci, která je ovšem definována úřednický. Rekvalifikační kurzy mohou jistě produkovat absolventy připravené vykonávat „symbolickou práci“, avšak tato práce často neexistuje nikde jinde než v plánech těchto ministerských odborů a byla vymyšlena různými experty a poradci specializujícími se na oblast rekvalifikací, na rozvoj lidských zdrojů, na celo-

životní vzdělávání. Přínos takových programů je alespoň v tom, že poskytují dobré pracovní příležitosti těm, kdo je vymýšlejí, řídí a organizují. „Přepočítejme si jednou, kolik peněz získaných od daňových poplatníků a podniků se celkem vydává na ‘nezaměstnanost’, a vydělme tuto částku počtem nezaměstnaných: no, je tam rozhodně více nul, než kolik jich najdeme na našich kontech [tj. na kontech nezaměstnaných – O. S.]. Neplatí se v první řadě za prospěch nezaměstnaných, ale za šikanující kontrolu, za neúčelné schůzky, za takzvané ‘přeškolovací, vyškolovací a doškolovací programy’, které přicházejí odnikud a nikam nevedou, platí se za zdánlivá zaměstnání se zdánlivou mzdou, a to jen proto, aby se uměle snížily statistiky. Tedy jen proto, aby se udržel klamný obraz o ekonomice“ [Die Glücklichen Arbeitslosen 2000: 113]. (Zde je zapotřebí zmínit také Becka [2000a: 9]: „Žijeme v době statistické konstrukce reality, a tak alespoň při mezinárodních srovnáních je nedůvěra nejdůležitější občanskou povinností.“)

Je celkem jedno, zda se politikové řídí radami svých neoliberalních nebo keynesiánských (či přímo marxistických) poradců. V oblasti práce a zaměstnanosti hrají politikové svou hru téměř mimo hrací plochu – vzhledem k zásadnímu odklonu od práce tradiční k práci symbolické. Věrní staré představě, podle níž je člověk zakořeněn ve výdělečné práci, nesledují možnost, že pro člověka nemusí být tak nutné pracovat, jako je pro něj nutné získávat prostředky na obživu – a to jsou dvě různé věci, jak je často vidět na přístupech celých společenských skupin k práci a k sociálním podporám. Na tento rozpor upozorňuje Ralf Dahrendorf [podle Mareš 2004: 43]: „Moderní společnosti jsou společnostmi práce budované kolem pracovní etiky a profesních rolí, ale jsou také ovlivňovány vizí a dnes i zřetelně rostoucí reálnou perspektivou světa bez práce. [...] Ve skutečnosti se stává z břemene privilegiem.“ Ať klasické nebo symbolické, produktivní práce bude stále méně. Marketingoví odborníci dnešní politiky by si měli ujasnit, zda nakonec nenabízejí produkt, o který třeba velký zájem ani není. „Jestliže je nezaměstnaný nešťastný, není to kvůli tomu, že nemá práci, ale že nemá peníze“ [Die Glücklichen Arbeitslosen 2000: 112].

PRÁCE A BOHATSTVÍ

Číslovka „40 000“ v názvu knihy Jeana Fourastiého *40 000 hodin* [Fourastié 1969] znamená celkovou dobu, kterou průměrný pracující člověk 21. století stráví výdělečnou prací. Fourastié přitom nepopisuje radostnou utopii budoucí společnosti volného času, ale kriticky se zabývá otázkami práce a její transformace, přičemž neponechává stranou očekávané dopady na možné formy budoucí společnosti. V roce 1965, kdy vyšel francouzský originál knihy, by „již známá technika mohla uživit 50 až 80 miliard lidí“ [Fourastié 1969: 12]. Už v polovině 20. století byla produktivita práce v USA tak vysoká, že se další zvyšování výroby mohlo zdát samoučelné: „Méně než desetina obyvatelstva Spojených států stačí k tomu, aby vyrobila podstatnou část továrního zboží a obstarala zmechanizované služby“ [Mumford 1947: 253]. Nový ekonomický člověk je však naštěstí obdařen vlastností, která dovoluje jakékoli zvyšování produkce nade všechny meze: „Již lze charakterizovat jeho [rozumí se ‘nový homo oeconomicus’ – O. S.] hlavní vlastnost: je to *nenasytnost*“ [Fourastié 1969: 28]. Na tento fakt

později upozorňuje Beck [2000a: 75]: „Společnost práce znamená zároveň a stále více společnost konzumní.“⁵

Změnami procházejí kromě pojmu práce i pojmy vlastnictví a bohatství. Posloužíme-li si periodizací dějin lidské společnosti, jak ji nabízí Toffler⁶ [2001], potom pro období první vlny (pro období zemědělské) jsou tím, co můžeme považovat za charakteristický majetek, přisvojené *přírodní zdroje*. Za bohatého je považován ten, kdo disponuje půdou, nalezišti surovin, zvířaty, ale i lidmi, kteří pro něj vykonávají práci. Vlastnit otroky je pro boháče zemědělského období nutnost, pokud má účelně využívat pozemky, které mu patří. Bohatství může samozřejmě druhému odejmout ten, kdo má fyzickou nebo vojenskou převahu. Se svým bohatstvím může člověk té doby zacházet volně – nutnost odvádět nějaké dávky nebo služby je znakem poddanství a podřízenosti.

V období druhé vlny, pro něž je příznačné využívání strojů a jehož začátek můžeme časově řadit do období průmyslové revoluce (přestože základy této epochy sahají ještě do doby před polovinou 18. století, kam bývá začátek průmyslové revoluce umístován ve spojení s vynálezem parního stroje), se vytváří nový typ vlastnictví: je jím vlastnictví *výrobních prostředků*. Jako pohodlnější (a humánnější) forma disponování s lidmi, kteří jsou stále nutní pro produkci nového bohatství, se ukazuje námezdní práce. Člověka už není nutné přímo vlastnit jako otroka, protože si ho lze na určitou dobu najmout. Odpadá tím také dřívější nutnost nějakým způsobem se o vlastněného, a tedy zcela závislého člověka starat. Nastupují směnné vztahy a vyvstává možnost i nezbytnost tyto vztahy kvantifikovat a racionalizovat.

Nakládání s bohatstvím je v období druhé vlny komplikovanější. Bohatství je reprezentováno kapitálem, který je kvalitativně jinou formou bohatství než bohatství odvozené pouze na ovládnutí přírodních zdrojů. Objevují se jiné formy vlastnictví, než které představovalo vlastnictví individuální. Možnost disponovat majetkem bývá omezoována zákonnými pravidly. Stále větší mírou se do výkonu vlastnických práv vkládá nový kolektivní „supermajitel“ – stát. Legální ekonomika je regulována hlavně daňovými opatřeními a řadou dalších povinností, jejichž neplnění může být opět hlavně finančně postihováno.

Rozšiřování moderních informačních a komunikačních technologií a jejich dopad na nástup masové automatizace jsou příznačné pro období, v němž žijeme my. Počátek této éry spadá do poloviny minulého století; Toffler ji nazývá třetí vlnou a ukazuje její zásadní odlišnosti od epoch předcházejících. Pro produkci bohatství už není výhradně nutné ani vlastnit, ani na trhu práce najímat lidskou pracovní sílu. Významnou formou bohatství je bohatství nehmotné – know-how, duševní vlastnictví vůbec (ochranné známky, patenty, průmyslové vzory). Zvláštní vlastnost této nové formy

⁵ Úvahy o nenasytosti a neukojitelnosti lidské spotřeby mají však ještě mnohem hlubší historické kořeny – např. v tomistickém rozlišování bohatství na „přirozené“ (jídlo, pití, oblečení) a „umělé“ (jako jsou peníze) a v nemožnosti dosáhnout uspokojení pomocí umělého bohatství (Tomáš Akvinský se tímto problémem zabývá v *Summa Theologica*, Pojednání o štěstí, ale kořeny této dichotomie sahají k Aristotelovi).

⁶ Volbu způsobu produkce a technickou úroveň společnosti jako kritérium periodizace dějin lidské společnosti najdeme ovšem už dříve – Lewis Mumford používá označení *eotechnická*, *paleotechnická* a *neotechnická* fáze ve vlastní periodizaci, Werner Sombart podobně periodizuje historickou éru charakterizovanou rozvojem tovární produkce, akumulací kapitálu a budováním tržních vztahů na raný, rozvinutý a pozdní kapitalismus – toto členění používá pak i např. Lenin.

bohatství vyzdvihuje Toffler, jde vlastně o oddělování bohatství od vlastnictví:⁷ „To, co činí ekonomiku třetí vlny revoluční, je skutečnost, že zatímco půda, práce, suroviny a dokonce i kapitál můžeme chápat jakožto vyčerpateľné, poznání je prakticky nevyčerpateľné. Na rozdíl od jedné vysoké pece nebo výrobní linky mohou jednoho a téhož poznatku využít dvě společnosti zároveň. Mohou jej dokonce využít k tomu, že budou vytvářet ještě více poznání – a proto se ekonomické teorie druhé vlny, které se zakládají na konečných a vyčerpateľných vstupech, nedají aplikovat na ekonomiky třetí vlny“ [Toffler 2001: 38]. Vlastnictví nabývá složitých podob a kolektivizuje se pomocí investičních fondů. Ve Spojených státech tak k největším vlastníkům patří penzijní fondy. Kapitál se mění v investice, kapitalista v investora. Majetky jsou spravovány manažersky a zásadní rozhodnutí, která se týkají strategického užití bohatství, provádějí lidé, kteří nejsou přímými vlastníky svěřených prostředků. Práce těchto lidí je potom honorována v historicky nebývalé výši. Vlastnická práva jsou vlastně delegována profesionálním manažerům, na výnosech se pak podílí stát nebývalým daňovým zatížením ve všech formách. K „vítězům globalizace“ patří i vysoce kvalifikovaní odborníci, kteří jsou nezbytní pro strategické rozhodování, a „topmanažeri a investoři se s nimi musejí dělit o moc, protože jejich znalosti a nápady jsou pohonnou hmotou naší informační společnosti“ [Rifkin 2005: 159].

Jakmile se bohatství proměnilo v „duševní vlastnictví“, v informace, je těžké je nějakým způsobem lokalizovat – jedním z rysů globalizované ekonomiky je enormní mobilita bohatství. Supersymbolická práce, jak zní Tofflerův termín, není vázána na konkrétní místo. Ostrovy hi-tech, nejmodernější technologie, se budují i v rozvojových zemích, např. v Indii. Rifkin zmiňuje rozhovor s Paulem Saffem, ředitelem *Institute for the Future*, který si všimá vzniku obdobných enkláv i v USA. Lidé v takovýchto enklávách pracují za platy obvyklé ve velkých firmách v New Yorku, zatímco vedle nich žijí sousedi vydělávající si smažením hamburgerů v místní restauraci rychlého občerstvení [Rifkin 2005: 161]. Další proměnou prochází i vztah k lidem: není zapotřebí je vlastnit a už není zapotřebí ani jich tolik zaměstnávat. Velké množství lidí je jako pracovní síla, jak byla chápána v období druhé vlny, pro zaměstnavatele prostě naprosto zbytečných. Lidé jsou přitom stále potřební jako spotřebitelé a jako voliči.

JAK ZAMĚSTNAT NEZAMĚSTNANÉ

Kvůli uchování společenského smíru usilují dnešní vyspělé státy o nalezení možných řešení jak vytvořit další „náhražková“ pracovní místa, která by nahradila ta, která zanikla vinou technologického vývoje. Nepotvrdila se očekávání Daniela Bella [1973], který doufal ve velkou schopnost terciární sféry absorbovat pracovní sílu uvolněnou ze sféry sekundární. Technologický rozvoj postihuje i terciární sféru tak, že v ní stagnuje, nebo dokonce klesá počet zaměstnaných lidí. Rifkin [2005: 121] uvádí příklad americké internetové banky NetBank, která spravovala 2,4 miliard dolarů vkladů. Klasická banka této velikosti by měla mít přibližně dva tisíce zaměstnanců, NetBank si vystačila

⁷ Bohatství a vlastnictví nebyly totožné pojmy; např. už u Marxe: komunismus měl být bohatou společností, kde by neexistovalo soukromé vlastnictví, jedinec by tedy byl bohatý, protože by uspokojoval do sytosti všechny své potřeby, aniž by výrazněji něco vlastnil.

se sto osmdesáti spolupracovníky. Do fáze komerčního využití se dostávají systémy pro hlasovou komunikaci, tj. včetně schopnosti rozpoznávání lidského hlasu.

V USA a ve Velké Británii se hodně očekává od tzv. „třetího sektoru“ (jako třetí je nazýván zřejmě proto, aby se odlišil od sektoru privátního a sektoru státního). Jde o práci v organizacích, které se starají o obecné blaho (péče o znevýhodněné spoluobčany, zapojování členů menšin do většinové společnosti, práce s drogově závislými atd.). Tato práce bývá často dobrovolnická, ale neustále roste počet lidí, kteří v takovýchto organizacích získali práci placenou. Za rozvoj tohoto sektoru se přimlouvá Rifkin [2005: 201–203]. Ulrich Beck propracovává obdobný koncept „občanské práce“ a domnívá se, že i za práci pro společnost by měl být poskytován plat. Výdělečná práce by podle něj neměla být nutností a fenomén masové nezaměstnanosti nemusí být vždy interpretován jako katastrofa, ale jako možná šance vývoje. „Naše společnost by neměla být vymezována výlučně výdělečnou prací. [...] Před industrializací se kvalita života neodvíjela od práce“ [Beck 2000b: 55]. Novost Beckovy koncepce „občanské práce“ ovšem zpochybňuje další německý sociolog Peter Gross, podle něhož jsou podobná řešení stará téměř sto let: „Záhy po 1. světové válce proběhla diskuse o dobrovolné a povinné sociální a pracovní službě, která se dnes euforicky nazývá občanskou prací“ [Gross 2000: 112]. Ve fungování modelu občanské práce příliš nevěří ani Claus Offe, který navrhuje řešení založené na „svobodě volby“: „... každý občan má nárok na omezenou dobu vystoupit z výdělečného života, aniž by tak byl okamžitě bez jakéhokoli příjmu“ [Offe 2000: 202]. Určitou realizovanou formu „občanské práce“ přitom už představuje americký *Workfare* uvedený do praxe během funkčního období prezidenta Clintona v červenci 1996. Nárok na základní finanční výpomoc (*welfare*) je vázán na povinnost odpracovat pro obec nebo pro oficiálně uznanou organizaci třetího sektoru určitou dobu bezplatně nebo jen za symbolickou odměnu [Gorz 2000: 114].

Důslednější než snaha vytvářet nějaké zdánlivé činnosti pro nezaměstnané se zdá návrh rovnou vyplácet určitou finanční částku každému člověku ve formě „existenčního příjmu“. O tuto možnost se zasazuje také autor manifestu *Šiastných nezaměstnaných* (viz výše) a koneckonců v dnešních bohatých státech beztak existuje nárok na existenční minimum, které svého příjemce ovšem spíše stigmatizuje. André Gorz se přimlouvá za výplatu zaručeného, dostatečně vysokého základního příjmu, který by naopak příjemce neutil k přijetí jakékoli práce za jakýkoli plat, ale osvobodil by ho od tlaků trhu práce a „každému jedinci by dovolil kdykoli se rozhodnout mezi užitnou hodnotou svého času a jeho směnnou hodnotou“ [Gorz 2000: 115–116]. Podobné myšlenky opět nejsou úplně nové: Fourastie připomíná, že společnost se dnes zavazuje žít i neproduktivní síly – sirotky, nemocné apod., a „je tedy správné, je-li těmto lidem umožněna spotřeba již jen z důvodu jejich existence, aniž by byli dotazováni na svůj podíl na výrobě“ [Fourastie 1969: 81]. Mumford se pak přímo ptá: „Dáváme alespoň minimum potravy, přístřeší a lékařského ošetření zločincům, kteří se zjevně provinili proti zájmům společnosti; proč bychom to tedy měli odpírat těm, kdo jsou leniví a tvrdohlaví?“ [Mumford 1947: 433]. Tito autoři se tak přímo staví za právo jednotlivce ne být cejchován za to, že se nezařadí do společnosti práce. Některým nezaměstnaným je dokonce příjemné vymánit se z tlaků, které na své zaměstnance vyvíjí jejich zaměstnavatel, nechtějí se podřídit moci manažerů a neimponuje jim ani způsob jejich života. Nechuť k tomu, aby byl pro-

střednictvím práce začleňován do společnosti, o jejíž životní styl vůbec nestojí, opět pregnantně a bez servítků vyjadřuje „šťastný nezaměstnaný“: „Před třemi sty lety rolníci závistivě okukovali knížecí zámek. Právem se cítili vyřazení z bohatství knížete, z jeho ušlechtilé zahálky, z kontaktů s jeho dvorními umělci a kurtizánami. Kdo by chtěl dnes žít jako vystresovaný manažer, kdo si chce cpát hlavu nesmyslnými řadami čísel, kdo by chtěl spát s jeho odbarvenou sekretářkou, pít jeho pančované bordeaux a zdechnout na jeho infarkt?“ [Die Glücklichen Arbeitslosen 2000: 118].

Článek profesora Mareše [2004] je zakončen přehledem scénářů, které nabízejí alternativu k placené práci: Giddensův stát sociálních investic [Giddens 2001], Beckův koncept občanské práce [Beck 2000b] nebo koncept „základního příjmu“ nevázaného na placenou práci, který navrhuje Offe [1996]. Není vyloučen vývoj k přijetí nezaměstnanosti jako daného stavu, který nelze změnit – Ralf Dahrendorf odhaduje, že v běžném pracovním poměru nebude zaměstnáno ani více, ani méně než 50 % práce-schopné populace [Dahrendorf 2000: 92]. Individuální identita nebyla a ani v budoucnosti nemusí být odvíjena od placené práce a mohla by se odvíjet od jiných aktivit. Představu budoucí plně zaměstnanosti v globální ekonomice je nutné bez velkého žalu opustit, přestože se dnes taková úvaha ještě zdá příliš buřičská.

ROZDĚLENÍ MOCI VE SPOLEČNOSTI BEZ PRÁCE

Pro efektivní uplatňování moci je rozhodující kontrolovat ty vzácné zdroje, po nichž panuje vysoká poptávka. Prvořadý je tedy samozřejmě základní existenční zájem – být naživu. Možnost rozhodovat o životě druhých je projevem moci absolutní. V úvahách o proměnách práce je zapotřebí omezit se na poněkud méně zásadní projevy moci, které o životě jednotlivce rozhodují už přece jen zprostředkovaně. Rozhodně významným znakem faktické moci je možnost kontrolovat zdroje nutné k životu, nebo přímo ovlivňovat produkci těchto zdrojů. Zde bude vhodné podržet se dříve používané Tofflerovy periodizace dějin lidské civilizace. Tato periodizace dovoluje přiřadit určitému dominantnímu způsobu produkce odpovídající typ „bohatství“, tj. jeho rozhodujícího zdroje. Každý typ bohatství pak přináší jemu odpovídající formy uplatňování moci.

Pro první vlnu, kterou Toffler označuje jako období zemědělské civilizace, byly určující zdroje přírodní (pole, rybník, les, důl) a nejefektivnějším uplatněním moci bylo fyzické ovládnutí lidí. Bylo zapotřebí donutit jiné lidi k práci na polích, starat se o domácí zvířata, těžít suroviny, přepravovat je, uskladňovat věci atd. Moc ve společnosti držel ten, kdo dokázal nejlépe využívat maxima těchto přírodních zdrojů. Prostředkem pro využívání těchto zdrojů byla lidská práce, mocní tedy dokázali přinutit fyzickou silou méně mocné k tomu, aby pro ně pracovali.

Průmyslová produkce, typická pro druhou vlnu, využívá pro uplatnění moci novou instituci, jíž je trh práce. Jednotlivci relativně svobodně nabízejí svou práci za finanční odměnu. Typickou formou bohatství je kapitál. Mocenský konflikt tohoto období je reprezentován třídním bojem, přičemž mocní disponují kapitálem a mohou řídit a využívat práci jiných tím, že tuto práci nakupují, směňují ji za peníze potřebné k nákupu životních potřeb. Proletariát se učí využívat své moci majitele nejdůležitější pracovní síly (lidské), kterou může organizovaně odnímat (stávka).

Technologický pokrok charakterizující období třetí vlny přetváří v cenný zdroj znalosti a informace. Zatímco potřeba lidské práce se neustále snižuje, narůstá význam špičkového know-how, expertních znalostí a vědy. Významným projevem moci je kontrola produkce znalostí a jejich šíření. Trh práce ztrácí na významu, protože už nelze kupovat měřitelnou dobu jakési abstraktní „společensky nutné práce“, která patří k ústředním pojmům ekonomické pracovní teorie hodnoty. Začíná se hovořit o symbolické práci (Fourastié) a i klasický pojem kapitálu, jak s ním pracuje Marx, je nutné rozšiřovat. Objevují se nové formy „kapitálu“ – kulturní, sociální (Bourdieu). Tyto nové termíny mají pomoci doplnit mezery v analýzách společnosti, které už nedokáže vyplnit „klasická“ ekonomická teorie. Nové teorie o fungování hospodářství se obohacují o pojmy vyhrazené dříve sociologii: Gery Becker, nositel Nobelovy ceny za ekonomii, do svých teorií zapracovává lidský a společenský kapitál [Becker 1997]. „V začátcích průmyslového věku o hospodářství rozhodovali výhradně vlastníci kapitálu a výrobních prostředků. V polovině našeho století [myšleno 20. století – O. S.] pak nějaký čas svou moc museli sdílet s dělníky, jejichž rozhodující role ve výrobě jim zajišťovala určitý vliv na podnikové rozhodování a na rozdělování zisku. Nyní, když se postavení dělníků zřetelně zhoršilo, se významným faktorem stávají experti. [...] Proto nemůže překvapit, že v některých průmyslových odvětvích je dnes duševní vlastnictví důležitější než kapitál“ [Rifkin 2005: 159].

Pokud kontrola lidské práce už není nutnou podmínkou výkonu moci, není ani nutné ovládat dělníky násilím a používat je k otrocké nebo nevolnické práci. Ztrácí se i potřeba směřovat rutinní práci za plat, protože jednoduchá práce přestává být potřebná a nenahraditelná. Bezproblémový chod globální ekonomiky předpokládá nerušený tok investic a vyžaduje hlavně pověstný „klid na práci“. Mocenské prostředky se posunuly od fyzické nadřazenosti přes nadřazenost ekonomickou k platbě výkupného za klid. Obrovské transfery finančních prostředků na pomoc chudým zemím a na podpory v nezaměstnanosti v zemích bohatých mohou být chápány jako takovéto výkupné. Změny ve významu placené práce se nakonec zřejmě dotknou i fungování politických systémů. Toffler [1999: 92–109] předpokládá konec diktatury většiny a nástup vlády menšin, rozšiřování prvků polopřímé demokracie a dělbu decize – zmenšení prostoru pro centrální rozhodování. „Mizející práce“ [Mareš 2004] je budoucnost velmi pravděpodobná, pokud se vyhneme katastrofickému vývoji. Jistotu o konečném úspěchu nové civilizace ale mít nemůžeme: „Víme [...], že instinktivní a vegetativní lidstvo dokázalo přetrvat, avšak dosud nemáme potvrzeno experimentálně, že obstojí i lidstvo racionální a vědecké“ [Fourastié 1969: 148].

Literatura

- ALBROW, Martin 2000. „Vítejte do globálních časů“. In: *V jaké společnosti vlastně žijeme? Společenské koncepce – srovnání. Svazek 1.* Armin Pongs (ed.). Praha: ISV nakladatelství, s. 21–40.
- BECK, Ulrich 2000a. „Wohin führt der Weg, der mit dem Ende der Vollbeschäftigungsgesellschaft beginnt?“. In: *Die Zukunft von Arbeit und Demokratie*, Ulrich Beck (ed.). Frankfurt a. M.: Suhrkamp, s. 7–66.
- 2000b. „Na cestě do jiné moderní doby“. In: *V jaké společnosti vlastně žijeme? Společenské koncepce – srovnání. Svazek 1.* Armin Pongs (ed.). Praha: ISV nakladatelství, s. 41–60.
- 2004. *Riziková společnost: na cestě k jiné moderně*. Praha: SLON.

- BECKER, Gary S. 1997. *Teorie preferencí*. Praha: Grada Publishing.
- DAHRENDORF, Ralf 2000. „Nejspolehlivější záruka svobody“. In: *V jaké společnosti vlastně žijeme? Společenské koncepce – srovnání. Svazek 1*. Armin Pongs (ed.). Praha: ISV nakladatelství, s. 79–96.
- Die Glücklichen Arbeitslosen 2000. „... und was machen Sie so im Leben?“. In: *Die Zukunft von Arbeit und Demokratie*. Ulrich Beck (ed.). Frankfurt a. M.: Suhrkamp, s. 108–121.
- FOURASTIÉ, Jean 1969. *40 000 hodin*. Praha: Mladá fronta.
- FRIEDMAN, Georges 1970. *Rozdrobená práce*. Praha: Práce.
- GIDDENS, Anthony 2001. *Třetí cesta. Obnova sociální demokracie*. Praha: Mladá fronta.
- GORZ, André 2000. *Arbeit zwischen Misere und Utopie*. Frankfurt a. M.: Suhrkamp.
- GROSS, Peter 2000. „Všechno je možné“. In: *V jaké společnosti vlastně žijeme? Společenské koncepce – srovnání. Svazek 1*. Armin Pongs (ed.). Praha: ISV nakladatelství, s. 97–116.
- HEITMEYER, Wilhelm 2000. „Nedostatek uznání“. In: *V jaké společnosti vlastně žijeme? Společenské koncepce – srovnání. Svazek 1*. Armin Pongs (ed.). Praha: ISV nakladatelství, s. 117–136.
- LIESSMANN, Konrad P. 2000. „Im Schweiß deines Angesichtes“. In: *Die Zukunft von Arbeit und Demokratie*. Ulrich Beck (ed.). Frankfurt a. M.: Suhrkamp, s. 85–107.
- MAIER, Christian 2000. „Das Problem der Arbeit in seinen Zusammenhängen“. In: *Die Zukunft von Arbeit und Demokratie*. Ulrich Beck (ed.). Frankfurt a. M.: Suhrkamp, s. 67–84.
- MAREŠ, Petr 2004. „Od práce emancipující k práci mizející“. *Sociologický časopis* 2004, vol. 40, No. 1–2.
- MUMFORD, Lewis 1947. *Technika a civilizace*. Praha: Práce.
- NIPPEL, Wilfried 2000. „Erwerbsarbeit in der Antike“. In: *Geschichte und Zukunft der Arbeit*. Kocka, Jürgen – Offe, Claus (eds.). Frankfurt/New York: Campus, s. 54–66.
- OFFE, Claus 1996. *Modernity and the State. East, West*. Cambridge: Polity Press.
- 2000. „Společnost práce“. In: *V jaké společnosti vlastně žijeme? Společenské koncepce – srovnání. Svazek 1*. Armin Pongs (ed.). Praha: ISV nakladatelství, s. 193–203.
- RIFKIN, Jeremy 2005. *Das Ende der Arbeit und ihre Zukunft*. Frankfurt a. M.: Fischer Taschenbuch Verlag.
- SOBOTKA, Milan 1964. *Člověk a práce v německé klasické filosofii*. Praha: Nakladatelství politické literatury.
- TOFFLER, Alvin – TOFFLEROVÁ, Heidi 2001. *Nová civilizace. Třetí vlna a její důsledky*. Praha: Dokořán.

The Work Society and the “Happy Unemployed”

Summary

Wage labour is being eroded by the development of new technologies and is losing the significance that it had earlier in the “work society”. Technological unemployment does not simply mean the replacement of human labour, but is also caused by the development of highly automated production procedures and the growth in products that can be made only by modern technologies and not by hand. The diminution in the proportion of routine human wage work in the production of goods and now even in the provision of services cannot be conceptualised within the explanatory frameworks provided by economic concepts of a social order founded on the principle of rationality of production and consumption. In the current concept of production the traditional notion of the principle of “deserving” is starting to be challenged – or at least the notion of what “deserving” means is being interpreted in new ways in current developed society. Especially in German sociology, ideas are appearing on the need to secure basic material security for people regardless of “productive” labour performed. Changes in the perception of productive work are also manifest in the definition of wealth, which is today conceived in different terms than in agricultural and traditional industrial societies.

NATAŠA ŠALGOVIČOVÁ

ZMENY NA TRHU PRÁCE Z POHLADU DUÁLNEHO PRÍSTUPU

Už niekoľko desaťročí sa v odbornej literatúre z oblasti organizácie práce, ekonomických teórií a teórií sociálnej stratifikácie uplatňuje duálny prístup k štúdiu zamestnanosti a trhu práce. Základným rozdelením na centrálnu oblasť hospodárstva a periférnu oblasť sa výskumníci a teoretici duálneho ekonomického prístupu pokúšajú porozumieť existujúcim rozdielom v jednotlivých typoch pracovných miest, ako aj súčasným rýchlo sa odohrávajúcim zmenám v organizácii práce. Prístup duálnej ekonomiky sa zaujíma aj o otázky vývoja a udržiavania nerovných pozícií rôznych sociálnych skupín na trhu práce a zaoberá sa tiež oblasťou sociálnej stratifikácie.

Po druhej svetovej vojne zažívali veľký rozkvet najrôznejšie formy organizácií a združení záujmových skupín, avšak najväčší rozvoj nastal v organizovaní pracovnej sily. Odborové organizácie dokázali maximalizovať svoju silu a uplatňovať ju pri kolektívnych vyjednávaniach s vládou a zväzmi zamestnávateľov. Stratégiou odborových vyjednávačov v kolektívnych vyjednávaniach bolo obhájiť záujmy vždy čo najširšie definovanej pracujúcej triedy. Odohral sa značný posun v rozšírení občianskych práv do hospodárskej sféry. Udialo sa tak vo forme zamestnaneckých práv, hlavne v oblasti prepúšťania, pracovného postupu, a taktiež práva na participáciu v rozhodovaní o pracovných podmienkach, pracovnom prostredí a perspektívy zamestnania. Silnejší vplyv organizovanej pracovnej sily dokázal zásadným spôsobom posunúť pôsobnosť občianskych práv do oblasti, v ktorej sa s pracovnou silou zaobchádza ako s komoditou, čím narušili celú logiku fungovania kapitalistického usporiadania. Rozšírenie občianskych práv do organizácie práce je možné chápať aj ako nový a rušivý moment v uplatňovaní manažérskej autority, výsadných práv a zodpovednosti vo vnútri firmy. Posilnenie vyjednávanej sily odborových organizácií a ich vplyv na zmenšenie pôsobnosti trhových síl zároveň viedol k duálnemu smerovaniu ekonomiky. V národnej ekonomike sa zväčšil priestor, v ktorom je umožnené trhovým silám a s nimi spojeným vzťahom autority a kontroly voľne pôsobiť a vyhýbať sa nastolenej nepružnosti pracovných vzťahov. Tento priestor vykryla pracovná sila, ktorej záujmy odborové organizácie nehájili. Nastolenie duálneho trendu v západných ekonomikách je najviac rozoznateľné v súvislosti s pretrvávajúcim využívaním pracovnej sily prístaho-

valcov z menej ekonomicky silných regiónov či bývalých kolónií. Migranti nepredstavujú pre západné krajiny len náhradu za chýbajúcu pracovnú silu, ale ich hlavná úloha je v tom, že sú flexibilnou pracovnou silou. V moci manažérov je táto *sekundárna* pracovná sila tvárnou a ohybnou, čím zodpovedá potrebám trhových síl, tak ako to kapitalistický systém očakáva a čomu sa *primárna* pracovná sila pokúsila uniknúť [Goldthorpe 1984].

VÝCHODISKO DUÁLNEJ TEÓRIE ORGANIZÁCIÍ

Jednoduché modely výkonných organizácií, ktoré vytvorili Weber a Fayol, predstavovali ideálne typy, ktoré tvorí niekoľko spoločných základných prvkov, akými sú hierarchicky usporiadaná organizačná štruktúra, rozdelenie práce a formálne pravidlá. Klasická fáza manažérskej teórie reprezentovaná Taylorom, tak ako aj kritická reakcia na túto školu reprezentovaná obidvoma vlnami smeru *human relations*, sa snažili dospieť k formulácii pravidiel univerzálnych a vhodných pre akýkoľvek typ komplexných organizácií. No keď vedci na začiatku päťdesiatych rokov skúmali vtedajšie organizácie, narazili skôr na množstvo organizačných druhov, v ktorých sa jednotlivé prvky vyskytovali v rôznych kombináciách, než na jednoduché unifikované typy. Určitá časť výskumov, ktoré je možné označiť ako kontingenčná teória, sa tradične pokúša porozumieť a zdôvodniť tieto variácie. Postupne sa zlepšili koncepcie a postupy merania organizačných štruktúr. Pohľad kontingenčnej teórie na organizáciu ako na racionálny systém vychádza z toho, že vysvetľuje organizačnú štruktúru a organizačné procesy na základe efektívnej adaptácie organizácie na dané špecifické okolnosti. Od klasickej tradície sa odklonila v poznaní, že neexistuje jeden najlepší spôsob usporiadania platný za každých okolností [Handel 2003].

Aj keď kontingenčná teória už dlhšiu dobu nepokračuje vo svojej pôvodnej forme, jej pohľady sú pretavené do súčasných výskumov organizačných štruktúr a do teórii, ktoré sa označujú buď ako post-byrokratické, postindustriálne, alebo post-fordistické teórie [Handel, 2003]. Existuje veľa druhov organizácií, najväčšia pozornosť sa v štúdiu organizačného usporiadania venuje obchodným organizáciám.

Nové výrobné stratégie obchodných spoločností sa nazývajú flexibilnými špecializáciami, alebo sa hovorí o post-fordizme ako odklone od masovej výroby, tak ako ju charakterizoval fordistický model [Handel 2003]. Koncepciu post-fordistického nového modelu obchodných organizácií nepovažujú napríklad Bennett Harrison a Barry Bluestone za úplný zlom s predchádzajúcim vývojom v usporiadaní veľkých obchodných organizácií. Ekonom Bennett Harrison je teoretikom súčasného vývoja obchodných organizácií. Zaoberá sa procesom revitalizácie a transformácie veľkých hierarchických organizácií a ich výrobných sietí. Svojimi analýzami procesov vytvárania sieťových foriem veľkých organizácií vyvracia tvrdenia o kolapse veľkých firiem a o nastolení trendu malých firiem ako novom motore ekonomického rastu a hlavných tvorcov pracovných miest. Veľké organizácie stále vytvárajú väčšinu zamestnaní, či už priamo alebo nepriamo riadením sietí zmluvných dodávateľov. Pre svoje stanovisko hľadá dôkazy o rozdieloch v distribúcii práce, miezd a benefitov medzi veľkými a malými firmami [Handel 2003]. Harrison je predstaviteľom novej koncepcie súčasného vývoja

obchodných organizácií, ktorá je označovaná ako neofordistická teória. Vychádza z názoru, že od krízy sedemdesiatych rokov sa začala stupňovať ofenzíva zo strany obchodných organizácií proti vládnym zásahom a reguláciám v oblasti práce, čím sa snažili dosiahnuť zníženie nákladov a znovu nadobudnúť počas úpadku americkej ekonomiky stratené pozície na trhu. Nový tlak, ktorý začali pociťovať veľké obchodné organizácie zo strany globalizujúceho sa trhu, ich donútil podniknúť aj vnútorné reštrukturačné opatrenia v rámci ich interných činností. Firmy začali využívať prácu na skrátenej úväzok a dočasnú zmluvnú prácu k tomu, aby znížili svoje fixné náklady spojené so stálou pracovnou silou na plný úväzok, ako sú napríklad mimoplatové benefity, odvodové povinnosti apod. Firmy taktiež zmenšili svoje vlastné činnosti a prácu previedli na malých subdodávateľov, ktorými sú firmy bez odborových organizácií v regiónoch s nízkymi mzdami. Z tohto pohľadu znamená *flexibilita* väčšiu ochotu znižovať počty pracovných miest, rovnako ako redukovať byrokratické pravidlá a štruktúru. Spoločnosti už nezaručujú svojim zamestnancom postup v rámci organizačnej hierarchie, ale práve naopak správajú sa k nim ako k nezávislým zmluvným pracovníkom, ktorých pozícia a práca je neustále prehodnocovaná. Harrison neverí, že tento vývoj znamená základnú zmenu princípov činností obchodných organizácií, podľa neho došlo len k ich ostrejšiemu a tvrdsiemu uplatňovaniu. Veľké organizácie neposkytujú viac kreativity v práci, ani nie sú zárukou stabilného, bezpečného zamestnania na plný úväzok, na druhej strane väčšina malých firiem sú technologicky zaostalé, majú príliš malý zisk na inovatívne investície a ponúkajú dokonca nižšie mzdy a menšiu istotu zamestnania než veľké firmy. Harrison [1997] tvrdí, že koncentrovaná ekonomická moc a podriadenosť pracovnej sily nezaničujú, len menia svoj charakter. Podľa neofordistickej teórie je zmena obchodných organizácií viac prostá v rozsahu a menej vytúžená vo svojom charaktere, než ako tvrdili obhájcovia modelov voľného trhu alebo post-fordistického modelu debyrokratizácie [Handel 2003].

DUÁLNY PRÍSTUP

V USA sa od sedemdesiatych rokov dvadsiateho storočia zdvihla vlna záujmu o ekonomickú štruktúru priemyselného kapitalizmu, o čom svedčí aj vznik prístupu duálnej ekonomie zameraného na ekonomickú organizáciu národného hospodárstva. Duálny prístup vyšiel z problémov v oblasti sociálnej politiky v šesťdesiatych rokoch. Jeho hlavnou motiváciou bolo porozumieť príčinám pretrvávania chudoby a pokračovania veľkých rasových a gendrových nerovností v dobe rapidnej expanzie vzdelania a implementácie tréningových programov. Záujem sa sústredil aj na úpadok pracovnej etiky a na pokračovanie veľkej miery pracovnej nespokojnosti medzi továrenskými robotníkmi ako aj medzi ostatnými pracujúcimi. O rozvoj duálneho prístupu sa zaslúžili aj štúdie týkajúce sa úlohy monopolov, vzdelania a tréningových certifikátov [Hodson a Kaufman 1982]. Tento záujem o ekonomickú štruktúru je odpoveďou na tradíciu individualistického výskumu v sociálnej stratifikácii. Na konci dekády medzi rokmi 1965 a 1975 sa v Amerike začala formovať škola politických ekonómov, ktorí sa zaoberali skúmaním vývoja organizácie práce v priebehu dvadsiateho storočia. Študovali na popredných školách, neskôr sa ako mladí absolventi angažovali v činnostiach

pre hnutie za občianske práva a v rozvoji pre miestnu komunitu. Mladí ekonómovia časom vypracovali základy teórie o *duálnych* alebo segmentovaných trhoch práce. Jedným z hlavných diel je kniha Roberta Averitta *The Dual Economy: The Dynamics of American Industrial Structure* z roku 1968. Ďalšími významnými dielami z oblasti segmentácie trhu práce sú diela Barry Bluestone a Mary Huff Stevenson *Industrial Transformation and the Evolution of Dual Labor Markets* z roku 1981, taktiež Peter B. Doeringer a Michael J. Piore napísali v roku 1971 *Internal Labor Markets and Manpower Analysis*. Bennett Harrison napísal spolu s Andrew Sum štúdiu v roku 1972 s názvom *The Theory of Dual or Segmented Labor Markets*. Ukázalo sa, že myšlienky duálneho prístupu dokážu obecné reagovať aj na problematiku nových foriem flexibilnej produkcie a predovšetkým sú uplatniteľné pri otázkach nárastu nerovností [Harrison 1997].

Neoklasický model nerovnosti, ako je napríklad teória ľudského kapitálu v ekonomike a funkcionalistická teória stratifikácie v sociológii, zdôrazňuje individuálne schopnosti a charakteristiky pracovnej sily ako primárne determinanty mzdového ohodnotenia pracovníkov. Rozdiely medzi mzdami mužov a žien, medzi rasovými skupinami, medzi mladými a starými sú pripisované rozdielom vo vzdelaní, schopnostiach, skúsenostiach, školeniach a vo vzťahoch k pracovnému trhu. Bluestone, Harrison [1982], Hodson [1978] a ďalší noví štrukturalisti sa pokúšajú o dokázanie dôležitosti ekonomickej segmentácie. Nový štrukturalizmus tvrdí, že ekonomika je rozdelená pozdĺž štruktúrnych hraníc do rozdielnych sektorov, ktoré poskytujú odlišné príležitosti a možnosti zisku [Leann M. Tigges 1971]. Zatiaľ čo neoklasickí ekonómovia a sociológovia sa uspokojili s postavením ich teórií na predstave o čistej trhovej súťaži, tradícia duálnej ekonomiky je postavená na otázkach týkajúcich sa uplatniteľnosti tohto súťaživého modelu v tej časti ekonomiky, ktorá je charakterizovaná pôsobením monopolných alebo oligopolných foriem organizácií. Duálni ekonómovia sa pokúšajú uplatniť toto rozlíšenie medzi časťou ekonomiky, ktorá je charakterizovaná konkurenciou schopnosťou a časťou ekonomiky charakterizovanou oligopolnou organizáciou [Tolbert, Horan a Beck 1980]. Toto rozlíšenie považujú za základ pre oddelenie jednotlivých ekonomických sektorov. Averit [1968] definuje duálnu ekonomiku na základe dvoch nezlučiteľných typov obchodnej organizácie, ktoré nazýva centrálnymi firmami a periférnymi firmami. Centrálna firma sa odlišuje od periférnych firiem veľkosťou, organizačnou štruktúrou, priemyselnou lokáciou, faktorom dotácie, časovej perspektívy a trhovej koncentrácie [Tolbert, Horan a Beck 1980].

Štiepenie robotníckej triedy podnietil nárast rozdielov medzi jednotlivými robotníckymi povolaniami. Tieto rozdiely sa odvíjajú od existencie dvoch rozdielnych oblastí hospodárstva. Bluestone [1973] opisuje dvojsektorový model ekonomickej segmentácie, pričom hovorí o centrálnej ekonomike a periférnych priemyselných odvetviach. Centrálna ekonomika zahŕňa tie hospodárske odvetvia, ktoré tvoria základ americkej ekonomickej a politickej moci. Firmy v jadre alebo centre ekonomiky sa vyznačujú vysokou produktivitou, vysokým ziskom, intenzívnym hromadením kapitálu, silne disponujú znakmi monopolu a majú vysoký stupeň odborovej organizovanosti. Pracovníci, ktorí sú schopní zabezpečiť si zamestnanie v týchto odvetviach, zväčša majú istotu relatívne vysokých zárobkov a nadpriemerne lepších pracovných podmienok

a zamestnaneckých benefitov. Za hranicami centrálnej ekonomiky sa nachádzajú odvetvia, ktoré trpia nedostatkom všetkých týchto výhod, tak bežných vo firmách centrálnej ekonomiky. Periférne hospodárske odvetvia sa vyznačujú nevelkými firmami, vysokým pracovným tempom, nízkym ziskom, nízkou produktivitou práce, intenzívnou súťažou na trhu s výrobkami, neexistenciou odborových organizácií a nízkymi mzdami. Hospodársky sektor periférie nedisponuje majetkovými či peňažnými prostriedkami, veľkosťou ani silou potrebnou pre získanie ekonomických výhod potrebných pre získanie prostriedkov na výskum a rozvoj [Bluestone 1973].

Zmeny v usporiadaní moderných priemyselných spoločností sú predmetom bádania teoretikov a výskumníkov z oblasti sociálnej stratifikácie. V rámci štúdia sociálnej stratifikácie a triednej štruktúry mala nesmierny prínos štúdia oxfordského sociológa Johna Goldthorpa, ktorý v šesťdesiatych rokoch skúmal so svojimi spolupracovníkmi fenomén bohatnúcej robotníckej triedy, konkrétne zmeny v príjmoch manuálne pracujúcich robotníkov v automobilovom a chemickom priemysle a ich vzťah a postoje k práci [Giddens 1999]. Pojem duálnej ekonomiky začali používať výskumníci sociálnej stratifikácie pri skúmaní výsledného dopadu organizačných obmedzení na pracovníkov. Podľa Benneta Harrisona je nárast mzdovej polarizácie v organizáciách jasne spojený so znovu nastolením dualizmu trhu práce. John Goldthorpe už začiatkom osemdesiatych rokov upozorňoval na to, že firemné hľadanie flexibility môže v skutočnosti viesť k zvýšeniu duality trhu práce, ako aj k sociálnej dualite. Vývoj západných krajín, ktorý sa predikoval v päťdesiatych a šesťdesiatych rokoch, nepočítal so žiadnymi z problémov, ktoré sa začali objavovať v sedemdesiatych rokoch dvadsiateho storočia. Opätovne nastolené problémy inflácie a stagnácie, s ktorými doposiaľ západné ekonomiky zápasia, sa začali vytvárať už v povojnovom období, ale naplno sa začali prejavovať až v sedemdesiatych rokoch.

Základné prvky duálneho modelu

Začiatky toho, čo sa dnes označuje ako teória duálnej ekonomiky, je možné vystopovať v štúdiách lokálneho mestského trhu práce, ktoré sa realizovali koncom šesťdesiatych rokov dvadsiateho storočia [Baron a Hymer 1968; Wachtel 1970; Vietorisz a Harrison 1970; Harrison 1972]. David M. Gordon v roku 1972 vo svojej práci *Theories of Poverty and Underemployment* medzi iným uvádza relatívnu separáciu dvoch historicky stanovených pracovných trhov, ktoré on popisuje ako *primárny* a *sekundárny*.

Hodson a Kaufman rozčleňujú duálny model do štyroch základných prvkov. A to:

- duálnej ekonomiky, ktorá reprezentuje organizačnú štruktúru kapitálu;
- duálneho trhu práce, ktorý reprezentuje organizáciu práce v kapitálových štruktúrach;
- dopady trhu práce na pracovníkov;
- rozčlenenie pracovných pozícií na základe rasových, gendrových a etnických skupín.

Napriek rôznorodosti základnej literatúry, z ktorej duálna teória vychádza, Charles Tolbert, Patrick M. Horan a E. M. Beck [1980] vo svojej štúdii zastávajú názor, že existuje dostačujúci konsenzus ohľadne empirických indikátorov, ktoré poskytujú základ k empirickému vyšpecifikovaniu ekonomických sektorov, tak ako sú navrhnuté v tejto teórii.

Ohľadne ekonomickej segmentácie existuje základný rozpor. Zrejma je táto rozdielnosť aj v konceptualizácii. Výskumníci zaoberajúci sa konceptom duálneho trhu práce sa zameriavajú na také charakteristiky, akými sú mzdy, pracovné podmienky, možnosti kariérneho vzostupu, stabilita zamestnania, na základe ktorých je možné rozlíšiť jednotlivé sektory. Odlišný je koncept bádateľov v oblasti duálnej ekonomiky, ktorí sa zameriavajú na štruktúru priemyslu a hospodársku organizáciu výroby, čo považujú za základ rozdielov medzi jednotlivými sektormi. Z určitého pohľadu je možné tieto rozdiely chápať len ako rozlične kladený dôraz či ťažisko. Koncept duálneho trhu práce sa zameriava na popis segmentácie trhu práce, pričom dáva len malý dôraz na pôvod tohto rozčlenenia. Koncept duálnej ekonomiky berie na vedomie rozdelenie trhu práce, ale zachádza s ním ako s dôsledkom podstatnejšieho procesu segmentácie, akým je hospodársky systém riadenia výroby [Tolbert, Horan a Beck 1980].

DUÁLNY MODEL EKONOMIKY

Keď duálni teoretici vystúpili s problematikou segmentácie hospodárskych sektorov, vychádzali predovšetkým z Marxovej koncepcie dynamiky koncentrácie a centralizácie kapitálu. Táto dynamika postupne vedie k vytvoreniu dvoch kvalitatívne odlišných sektorov. Centrálny sektor vychádza z tých firiem, ktoré dokážu neustále zvyšovať koncentráciu kapitálu a centralizujú ho, zatiaľ čo periféria pozostáva z malých firiem, ktoré sú si navzájom konkurentmi.

Ekonomický dualizmus definoval Averitt [1968] na základe rozlíšenia na centrum a perifériu ekonomiky. Tvrdí, že novú ekonomiku utvára rozsah veľkosti a vplyvu firiem. Sieť firiem, ktoré pôsobia na národných a medzinárodných trhoch nazýva centrom. Periférnu ekonomiku tvoria relatívne malé firmy. Týchto podnikateľov tvoria zvyčajne jednotlivci alebo rodinné podniky. Firemné obchody sa uskutočňujú na vymedzených trhoch, využíva sa zastaralá technika predaja. Rozlíšenie na jadro a perifériu sa uskutočňuje aj na základe trhovej sily. Firmy pôsobiace v centre sú monopolmi alebo oligopolmi v predaji svojich produktov, zatiaľ čo firmy z periférie sú konkurentmi. Rozlíšenie je možné, aj na základe schopnosti ovplyvňovať svoje ekonomické ako aj nekomerčné prostredie.

Model duálnej ekonomiky má za cieľ predovšetkým špecifikovať vzťah závislosti týchto dvoch sektorov ekonomiky. Firmy z centra využívajú periférne firmy mnohými spôsobmi. Mnohé periférne firmy existujú ako satelity firiem z centra, ktoré sú ich jedinými alebo hlavnými zákazníkmi.

Trh práce

Model duálnej ekonomiky vyrástol z rozlíšenia medzi režimom organizácie kapitálu a režimom organizácie trhu práce, a to tým, že spája duálne ekonomické sektory so sektormi duálnych trhov práce. Argumentuje sa tým, že tak ako existujú ekonomické sektory jadra a periférie jednotlivo, existujú takto aj trhy práce. V centrálnom sektore ekonomiky je relatívne stabilné a chránené zamestnanie, ktoré poskytujú centrálné firmy na svojom internom trhu práce, zatiaľ čo firmy z periférie operujú na externom trhu

práce, pre ktorý je charakteristická vysoká fluktuácia na jednotlivých pracovných pozíciách. Pre duálny trh práce je existencia bariér medzi jednotlivými trhmi práce kľúčovým faktorom podmieňujúcim jeho činnosť.

K tomu, že vznikli rôzne štruktúry trhu práce, prispel aj vývoj kontroly práce. Priama kontrola realizovaná supervíziou nadriadeného je charakteristická pre perifériu. Technická kontrola sa vybuďovala v rámci organizácie pracovných úloh, taktiež byrokratická kontrola sa vybuďovala na systéme pracovných smerníc a pravidiel práce. Obidve charakterizujú firmy centrálneho sektoru ekonomiky a trhu práce. Vývoj rôznych štruktúr kontroly podnietila nie len zmena veľkosti organizácií a zjednotenie technológií, ale vznikli taktiež ako reakcia na štrajky a združovanie sa pracovníkov do odborov. Takže popri svojej funkcii koordinovania práce a delegovania autority, technická a byrokratická kontrola umožňujú rozklad robotníckej triedy vo vnútri firiem, ako aj medzi firmami. A to tým, že vytvárajú umelé rozčlenenie a odstupňovanie medzi rôznymi skupinami robotníckej triedy.

Peter B. Doeringer a Michael Piore [1971] uvádzajú, že centrálny sektor ekonomiky sa skladá z firiem, ktoré majú veľký rozsah a vysoko štruktúrovaný trh práce, teda konkrétne sa skladajú zo sústavy zamestnaní, ktoré tvoria vnútorný trh práce. Doeringer a Piore [1971] tvrdia, že konceptom vnútorného trhu práce sa poukazuje na to, že firmy a odborové únie sú hlavnými inštitúciami, ktoré rozčleňujú pracovný trh, zatiaľ čo koncept duálneho pracovného trhu mal byť len alegóriou upozornenia, zvýraznenia otázok týkajúcich sa chudoby a diskriminácie. Avšak bol to dualizmus pracovného trhu, ktorý naďalej upútal väčšiu pozornosť.

Pôvodne štúdie o vnútornom pracovnom trhu vyšli z mnohých rozhovorov so zamestnávateľmi a odborármi. Poskytovali vysvetlenie pre mzdovú nepružnosť, celoživotné zamestnanie a ďalšie stanovené mzdové zabezpečenia, ktoré sú súčasťou pracovného trhu. Základy vnútorného trhu práce sú ekonomické ako aj sociálne. Teórie vnútorného trhu práce sa sústreďujú výlučne na procesy investícií do ľudského kapitálu, cenové stimuly a výkonnosť.

Podobne Thurow [1975] vo svojej koncepcii určuje trhy práce vo vnútri firiem ako teoretické jednotky analýzy. Mnoho empirických analýz sa pokúša nasledovať tento postup. Napríklad Stolzenberg [1978] a Baron a Bielby [1980] používajú výpovede respondentov o charakteristikách svojich zamestnávateľov ako empirickú bázu pre štúdium ekonomickej segmentácie.

Prvenstvo firiem nad priemyselnými odvetviami v pozícii ekonomickej jednotky sa často zdôvodňuje vzrastom dôležitosti konglomerátov, ktoré vznikajú cez hranice priemyselných odvetví. Bluestone a jeho spoluautori [1973] naopak tvrdia, že zábrany mobility kapitálu a pracovnej sily vytvorili rozdiely medzi jadrom a perifériou ekonomiky, ktoré sú definované popri hraniciach tradičných premyslených odvetví. Ross a Goldner [1950] uvádzajú, že hospodárske rozdiely v produktivite, ekonomickej koncentrácii, odborová organizovanosť a veľkosť miezd ako časť celkových nákladov sú pre priemyselné odvetvia nesmierne dôležité v určovaní ich mzdovej štruktúry. Rees [1962] ďalej tiež uvádza, že hospodárske charakteristiky sú závažné pre rast alebo pokles odborových zväzov, a tvrdí, že odborová organizovanosť prepadá alebo má úspech na základe príslušnosti k odvetviu.

Podľa Hodsona [1984] aj sociológovia sú si vedomí dôležitosti hospodárskych odvetví ako sociálnych jednotiek, ktoré definujú dôležité ekonomické vzťahy. Napríklad Wallace a Kalleberg [1982] študovali úpadok odborných profesií v tlačiarenskom priemysle. Aj Bluestone [1970], Gordon [1972] a Sullivan [1978] sa rôznym spôsobom v analýzach špecifických odvetví sústredili na nedostatočne rozvinuté sektory ekonomiky [Hodson, 1984].

No nie len firmy a hospodárske odvetvia, ale aj podniky, závody a obchody slúžia ako jednotky merania pri štúdiu ekonomickej segmentácie. Napríklad Blau a jeho spoluautori [1976] použili vzorku 110 výrobných závodov vo svojej štúdii o technológii a organizačnej štruktúre. Podobne Hrebiniak [1974] dal do vzťahu technológiu a pracovné skupiny v rôznych oddeleniach tej istej organizácie. V týchto konceptualizáciách je úroveň závodu alebo obchodu považovaná za základnú, pretože len na tejto úrovni existuje prierez charakteristík organizácie a proces hospodárskej výroby sa určuje podľa jasných foriem organizácie práce.

Tradičný ekonómovia hľadali meradlá oligopolu na základe koncentrácie moci na trhu v rámci odvetvia. Koncentrácia viedla ku kontrole určitej časti trhu malou skupinou firiem. Konvenčne sa považovala za oligopol napríklad časť aktivity kontrolovaná štyrmi veľkými firmami. Tento jednofaktorový model moci na trhu už nie je dostatočujúci. Shepherd [1970] prišiel s multifaktorovým prístupom k definovaniu monopolu. Štruktúra monopolu sa skladá z množstva častí, formálnych aj neformálnych, interných aj externých. Pravdepodobne do nej spadajú:

- podiely na trhu a trhová asymetria,
- prekážky pre vstup a celý rad dohôd o spolupráci na úrovni neformálnej spolupráce,
- relatívna veľkosť, diverzifikácia a vertikálne vzorce medzi vonkajšími prvkami.

Podľa Shepherd [1970] nie je možné na základe jedinej charakteristiky dodatočne zmerať stupeň mocenskej sily oligopolu na trhu v určitej hospodárskej oblasti. Shepherd [1979] uvádza, že schopnosť oligopolného správania sa na trhu ešte nevyhnutne nemusí viesť k vzniku oligopolu v rámci konkrétnych hospodárskych odvetví. Tolbert, Horan a Beck [1980] využívajú pre svoju analýzu ako indikátor oligopolného správania sa na trhu mieru byrokratickej štruktúry, mzdy, pracovnú stabilitu v danom priemyslovom odvetví. Analýza spája tieto mnohonásobné indikátory ekonomického monopolu za účelom konštrukcie a merania ekonomickej segmentácie.

Doposiaľ výskumníci zaoberajúci sa rozlíšením na jadro a perifériu ekonomických sektorov ľubovoľne zoskupovali hospodárske odvetvia podľa popisu v literatúre. Bibb a Fromm [1977] podľa Averittových kritérií [1968] rozdeľujú priemyselné odvetvia do jadra a periférie hospodárskych sektorov. Podľa Tolberta, Horana a Becka síce táto operacionalizácia na koncept jadra a periférie poskytla zaujímavé výsledky, nie je však úplne uspokojujúca. Podľa nich spracovanie teórie duálnej ekonomie Averittom [1968] a Bluestoneom et al. [1973] nie vždy odpovedalo rozdeleniu priemyselných odvetví do sektorov jadra a periférie. Keď skúmali premenné veličiny rozdelenia sektorov, ktoré používali Bibb a Fromm [1977] a Beck [1978], odhalili niektoré podstatné nezhody v umiestnení konkrétnych priemyselných odvetví. Napríklad posun z periférie do jadra, ktorý sa odohral u veľkoobchodného predaja, financií a odvetví využívajúcich duševnú prácu.

Dalším nedostatkom tejto operacionalizácie je, že neodráža žiadnu sadu konzistentných empirických kritérií použiteľných na okruh priemyselných odvetví. Averitt [1969] uviedol množstvo deskriptívnych informácií pre určitú časť priemyselných odvetví, predovšetkým pre výrobu. Bluestone et al. [1973] pracoval s množstvom priemyselných odvetví, ale sústredil sa prevažne len na údaje o mzdách. Preto podľa Tolberta, Horana a Becka [1980] je nutné sústrediť sa na empirické údaje, ktoré by vypovedali o celej rade priemyselných odvetví, a tiež je potrebné získať celý rozsah meradiel požadovaných konceptom duálnej ekonomie.

Duálny ekonómovia používajú koncept rozlíšenia na ekonomické sektory k tomu, aby zdôraznili vplyv ekonomického systému na socioekonomické procesy. Avšak uplatňovanie polarizovaných typov, ako sú konkurenčné prostredie na jednej strane a oligopolný kapitál na strane druhej, znemožňuje zobrať do úvahy existenciu postupných zmien v priemyselnej súťaži. Tak napríklad priemyselné odvetvia, ktoré majú vysokú trhovú koncentráciu, sa nemusia nevyhnutne správať ako oligopoly [Tolbert, Horan a Beck 1980].

Tolbert, Horan a Beck [1980] sa pokúšajú o analýzu, ktorá by poskytla meradlo ekonomickej segmentácie, ktoré by vychádzalo z konceptu duálnej ekonomiky a zakladalo by sa na empirických údajoch. Vo svojej analýze sa určitým spôsobom pokúšajú o test duálnej ekonomiky. Nejedná sa však o test existencie bimodálneho rozdelenia alebo „sektorových hraníc“ na jednom alebo viacerých indikátoroch, ide skôr o testovanie existencie základných dimenzií, ktoré sú spoločné všetkým indikátorom a ktoré vyjadrujú vzorce vzťahov, ktoré predpokladá teória duálnej ekonomiky.

Teória duálnej ekonomiky nemá síce úplne jednotnú terminológiu, ale existuje významná jednota vo voľbe priemyselného odvetvia ako vhodnej analytickej jednotky. Bluestone et al. [1973] hovorí o sektorovom rozlíšení na základe priemyselného odvetvia, zatiaľ čo Averitt [1978] sa sústreďuje na firmy, ktoré definuje ako podnikateľskú štruktúru priemyselného odvetvia. Shepherd [1970] uvádza, že trhovú silu majú firmy, ale tá sa uskutočňuje len na trhu. Zatiaľ čo Spilerman [1977] konštatuje, že podobnosti v technológiách, organizácii práce a v dopyte robia priemyselnú jednotku vhodnou pre analýzu vnútorných pracovných trhov. Rozlíšenie medzi oligopolným a konkurenčným správaním sa na trhu nie je zodpovedné za charakteristiky jednotlivých firiem, ale zodpovedá charakteristikám situácie na priemyselnom trhu.

KRITIKA DUÁLNEJ EKONOMIKY

Najpodstatnejšou kritikou prístupu duálnej ekonomiky je fakt, že nikdy nebol vypracovaný systematický model. Kľúčové zložky tohto modelu, akými sú centrálny sektor, hlavné zamestnanie, sú nejasne definované a tieto koncepty nie sú ani spojené s ďalšími časťami celého modelu.

Súčasnou kritikou je aj námietka, že duálny prístup je vo svojej podstate primárne deskriptívny skôr než teoretický. Popisuje ekonomiku ako duálnu štruktúru, čo je založené hlavne na existencii rôznej miery mocenskej pozície na trhu. Dopĺňa a spája sa s popisom pracovného trhu ako duálnej štruktúry, čo vychádza z analýzy zamestnaní s rôznou stabilitou a mzdovou úrovňou [Hodson a Kaufman 1982]. Práve deskriptívna

podstata duálneho prístupu je dôvodom nedostatočne jasne špecifikovaného previazania hlavných komponentov modelu. Vychádza sa zo základného argumentu, že sektor monopolov je prostredníctvom využívania či vykorisťovania vo vzťahu so sektorom konkurenčných firiem. Pokiaľ je pravdou, že vykorisťovanie je dôležitým prvkom v medzifirmových vzťahoch, neznamená to nevyhnutne, že to musí viesť k existencii duálnej štruktúry trhu práce, ktorú tvoria používatelia a používané firmy.

Silnejšia kritika modelu duálnej ekonomiky sa sústreďuje na problematiku súdržnosti zoskupenia rôznych dimenzií ekonomickej štruktúry. To, čo by malo byť záležitosťou empirie, je brané ako predpoklad, či domnienka [Hodson a Kaufman 1982]. Duálny prístup vychádza z predpokladu, že jednotlivé dimenzie sa spolu zhlukujú dostatočne na to, aby boli pojmovo uchopené v rámci jedného faktora, alebo jednej dimenzie ekonomickej štruktúry [Hodson a Kaufman 1982].

Niektorí výskumníci prejavujú empirickú podporu ohľadne existencie blízko zoradených duálnych priemyselných štruktúr, ale podľa Hodsona a Kaufmana [1982] objavujú sa závažné otázky ohľadne validity ich výsledkov či zistení. Operacionalizácia duálnej ekonomiky je podľa Hodsona a Kaufmana [1982] často nebezpečne zacyklená v pojmosloví. Priemyselné charakteristiky sa kombinujú s charakteristikami pracovnej sily a s výslednými premennými a z toho sa vytiahnu zhrňujúce miery. Takéto operacionalizácie sú pre vedecké šetrenie nezvyčajné, nakoľko kombinujú príčinu a dôsledok v meradle veľkého vysvetľujúceho konceptu.

Čo sa týka koncepcie duálneho trhu práce, tu vidia Hodson a Kaufman [1982] problémy s teoretickým prepojením medzi duálnym trhom práce a duálnou ekonomikou. Príde im ako nepresvedčivý argument teoretického spájania dobrého pracovného miesta s firmami v centre. Podľa Hodsona a Kaufmana [1982] Braverman presvedčivo argumentuje, že vlastná dynamika monopolného kapitalizmu smeruje k zmechanizovaniu práce a nie k vytvoreniu nových odborných pozícií. Obidvaja autori tvrdia, že existujúce empirické fakty indikujúce ekonomické sektory silne naznačujú, že jadro a periféria nemajú tak súrodé charakteristiky trhov práce. Ako príklad uvádzajú odvetvie vysokej technológie elektronických komponentov, ktoré sa radí medzi centrálny sektor ekonomiky, no mzdy sú pri nástupe na minimálnej úrovni, kariérny rebríček je extrémne krátky a v zamestnaneckej štruktúre prevládajú ženy a emigranti. Autori uvádzajú, že takáto istá situácia je aj v známom *Silicon Valley* v Californii.

Hodson a Kaufman [1982] považujú za veľmi slabé zistenia vyplývajúce z rozporuplného predpokladu rovnobežnosti či obdobnosti duálnej ekonomiky a duálneho trhu práce. V závere svojej kritiky autori konštatujú, že zatiaľ čo prístup duálnej ekonomiky a duálneho trhu práce nastolil dôležitú kritiku predpokladu homogénosti trhu práce, ktorý prevláda v názoroch neoklasických ekonómov a v charaktere znalostí v tejto oblasti, nedokázal poskytnúť argumentačne schopnú teoretickú alternatívu. Za najväčšiu slabosť duálneho prístupu považujú jeho predpoklad podobnosti medzi duálnou ekonomikou a duálnym trhom práce. Považujú za lepšie špecifikované zložky duálnej ekonomiky než jednotlivé časti duálneho trhu práce. Duálny trh práce ostáva čisto deskriptívnou schémou s minimálnou teoretickou koncepciou [Hodson a Kaufman 1982].

Hodson a Kaufman [1982] však považujú za potrebné posunúť sa vo výskume segmentácie ďalej, a to za využitia poznatkov, ktoré priniesla duálna teória. Duálny prístup

považujú za prínosný oproti predchádzajúcemu zacieleniu sa na individualistické činitele v stratifikačných štúdiách. Podľa ich názoru prispel tiež k zviditeľneniu dôležitej dimenzie nerovnosti medzi sociálnymi kategóriami pracovnej sily. Napriek týmto príspevkom, predpoklad duality a paralelných štruktúr, z ktorých vychádza tento prístup, podľa Hodsona a Kaufmana [1982] brzdí teoretický a výskumný progres tohto myšlienkového rámca. Používanie sumárnych kategórií namiesto jednotlivých dimenzií ekonomických štruktúr vedie podľa Hodsona a Kaufmana [1982] k tomu, že je zložitú hodnotiť jednotlivé faktory. Teoreticky nanútená štruktúra trhu práce ako priamo paralelná štruktúra duálnej ekonomiky takto zamedzuje skúmať vzťah medzi ekonomickou štruktúrou a štruktúrou trhu práce a hodnotiť ich možný protichodný vplyv na pracovné podmienky. V rámci duálneho prístupu sa na štruktúru kapitálu nazeralo len ako na zdroj využiteľný len kapitalistickou triedou, čím sa odкрýva len jedna strana problému. Veľké monopolné trhové pozície umožňujú držiteľom kapitálu v centrálnych firmách manipulovať pracovníkmi tak, že redukujú náklady a rozptyľujú nespokojnosť [Hodson a Kaufman 1982]. Takéto ekonomické štruktúry sú utvárané v interakcii s pracovnou silou. Pracovná sila zohráva v tomto procese vzájomnej výmeny úlohu aktívneho subjektu, čo duálna teória podľa Hodsona a Kaufmana [1982] nereflektuje.

Hodson a Kaufman [1982] sa snažia nahradiť dualizmus novou teoretickou koncepciou, ktorá by nebola tak obmedzujúcou koncepciou skúmania ekonomickej segmentácie ako aj rozčlenenia trhu práce. Vypracovali nový prístup, ktorý postavili na perspektíve zdrojov. Takýto prístup podľa ich názoru umožňuje pochopiť kapitálovú štruktúru. Argumentujú tým, že tento prístup umožňuje nazeráť na rôzne dimenzie štruktúry kapitálu ako na zdroje vlastníkov a manažérov a zároveň ako potencionálne zdroje pre pracovníkov. Trh práce má byť podľa nich chápaný ako priamy odraz štruktúry kapitálu. Prístup vystavaný na báze zdrojov obracia pozornosť na pracovníkov rovnako ako na firmy, ako na aktívnych účastníkov v určovaní záverov pre pracovisko. Duálny prístup je predovšetkým vystavaný na ekonomickom výklade síl, ktoré sú v hre na pracovisku. Kľúčové faktory sú sprostredkované trhovým mechanizmom a ziskovosťou korporácií. Dôsledky, ktoré to má pre zamestnancov, od vysokých miezd až po diskrimináciu minoritných skupín pracovníkov, sú chápané ako dôsledky systémov kontroly vedených trhovými motívmi.

Tento prístup podľa Hodsona a Kaufmana [1982] vysvetľuje len jednu stránku toho, čo sa odohráva na strane zamestnania. Ignoruje sa predovšetkým dôležitý prvok sociálnych vzťahov a taktiež vzájomne pôsobiaca podstata síl. V prístupe zdrojov sa na prácu nazerá skôr z pohľadu problematiky síl a sociálnych vzťahov než z pohľadu analýzy nákladov a výhod. Netvrdia pritom však, že ekonomická interpretácia je nekorrektná, ale že ukazuje len jeden aspekt pôsobiacich činiteľov trhu práce a hospodárskej segmentácie.

Nový dualizmus interného pracovného trhu

Keď charakterizujeme nový typ súčasnej obchodnej organizácie, v ktorej prebieha vertikálny rozklad, vyčleňovanie činností a formovanie sietí spoločností operujúcich medzinárodne a medzisektorovo, ako štíhle a flexibilné organizácie ponorené v sieťach

utvorených dodávateľmi a subkontraktérmi, tým podľa Harrisona [1997] implicitne rozoznávame, že pracovná sila v novej ekonomike je – preukázateľne manažérskym zámerom – systematicky rozdeľovaná na interných zamestnancov a externých pracovníkov. Niektorí ľudia sú zamestnaní na plný úväzok, s pokrytím zdravotného poistenia, širokou škálou poskytovaných zamestnaneckých výhod a pracovnú kariéru si vylepšujú pracovnými školeniami. Pre vyvolených je ešte stále, aj v dobe flexibilnej sietevej výroby, možnosť viac či menej si plánovať pracovné príležitosti a vzostup v kariére. No postup vyššie je už častejšie spojený s prechodom z jednej spoločnosti do druhej než pohyb po vertikálnej línii organizácie. Avšak pre väčšinu pracovníkov znamená súčasný meniaci sa systém pracovné príležitosti, ktoré sú stále vo väčšej miere obmedzené na nedobrovoľnú prácu na kratšiu dobu, s nízkymi mzdami, malé benefity a časté zmeny práce, ktoré znemožňujú nárast životného štandardu. Harrison tvrdí, že v zhode s postupným nárastom nedobrovoľnej práce na kratší pracovný čas, ktorý je súčasťou reinštitucionalizácie dualizovaného pracovného trhu, ide aj zvyšujúca sa polarizácia miezd.

Pojem *flexibilná firma* ako prvý zaviedol John Atkinson (1984) vo svojej štúdií *Manpower strategies for flexible organization*, Personnel Management, August, s. 28–31. Taktiež Atkinson [Harrison 1997] ako jeden z prvých rozoznal nárast divergencie interného pracovného trhu a s ním súvisiace utváranie sociálnej duality. Utváranie dualizmu spozoroval vo formovaní obchodných spoločností do jadrových prstencov a vytváraní periférnych sietí. Atkinson predpovedal, že najväčšie medzinárodné firmy sa pokúsia udržať si kontrolu nad globálnymi udalosťami vlastnou transformáciou, a to takým spôsobom, že vytvoria nové a ďaleko sofistikovanejšie súbory hierarchií a segmentov pracovného trhu. Vznikajú buď v centrále spoločnosti a zároveň na periférii, v jej sieti zmluvných dodávateľov výrobkov a práce. Utváranie takýchto dualít sa premietlo do interného trhu práce organizácií, na ktorom sa proces dualizmu odrazil vo zväčšení divergencie medzi skupinami pracovníkov. Atkinson vo flexibilnej firme rozlíšil tri základné skupiny pracovnej sily: centrálnych zamestnancov, periférnych zamestnancov a pracovníkov zamestnaných len na určitý druh dohody.

Periférnych zamestnancov Atkinson delí na primárnu a sekundárnu kategóriu. Primárna kategória tvorí časť firemného interného trhu práce. Prevažujú u nej zmluvy na plný pracovný úväzok, s určitým stupňom stáleho zamestnania, ale oproti zamestnancom z jadra majú nižšiu úroveň zručností, schopností a znalostí. Ich schopnosti a znalosti sú na externom trhu práce široko dostupné, preto prestali mať významný vplyv na úspech organizácie a znížila sa ich istota zamestnania. Sekundárna periférna skupina vykryva nárazovú prácu, prípadne krátkodobé absencie personálu. Pracovné zmluvy sú zväčša uzavreté na kratší pracovný úväzok alebo na dobu určitú. Poslednú skupinu v Atkinsonovom modeli tvoria ľudia, ktorí nie sú zamestnancami firmy, ale sú firmou najímaní na dohodu pre konkrétne úlohy. Jedná sa o profesionálov, vysoko kvalifikovaných odborníkov, ktorí pracujú ako podnikatelia, fyzické osoby – samostatne zárobkovo činné osoby, alebo sú najímaní prostredníctvom personálnych agentúr [Armstrong 2002].

O niekoľko rokov neskôr zavádza taliansky sociológ Marino Regini termín nový dualizmus. Charakterizuje ním spôsob, ktorým organizácie zlučujú také procesy, ako

je outsourcovanie činností (hovorí o *informalization*) a zavádzanie praktík japonského managementu (čo nazýva *japanization*), ako tímovej práce a just-in-time management v rámci pracovných procesov v centrálnej organizácii [Harrison 1997].

Nový dualizmus znamená predovšetkým stratu istoty zamestnania, a to dokonca aj v najvyšších pracovných pozíciách. Flexibilná produkcia núti aj tie najprosperujúcejšie firmy postupne prepúšťať a nezaväzovať sa k dlhodobým zmluvným vzťahom, ani s tými najslubnejšími zamestnancami. Úbytok v počte zaručených, stabilných a bezpečných zamestnaní ide ruka v ruke so zmršťovaním sa veľkých firiem [Harrison 1997]. Vplyvom týchto zmien a na základe súčasných procesov v zamestnanosti sa predpokladá, že počet zamestnancov v centre spoločnosti bude klesať a zamestnanci sa budú presúvať do periférnych pozícií pracovníkov. Zvýši sa podiel periférnych skupín, ktoré sú zoskupené okolo kmeňovej skupiny pracovníkov, ktorá vykonáva pre organizáciu kľúčové činnosti. Keď je na trhoch zvýšený dopyt, zvyšuje sa produktivita organizácie, okrajové skupiny pracovníkov narastajú. Keď sa rast organizácie spomaluje, znižuje sa aj periféria, zatiaľ čo u kmeňových pracovníkov len úlohy a zodpovednosť. Kmeňoví pracovníci nie sú ohrození v tak veľkej miere zmenami na trhoch, preto majú oveľa vyššiu istotu zamestnania než periférne skupiny pracovníkov, ktoré sú ako prvé zasiahnuté organizačným znižovaním nákladov [Armstrong 2002].

Harrison [1997] upozorňuje, že v USA narastá pracovná fluktuácia, čo dokumentuje na zvýšení nestálej práce, pod ktorou zahrňa prácu na kratší pracovný čas, zmluvnú prácu, dočasnú prácu a ďalšie formy. Harrison [1997] uvádza výsledky výskumu Heidi Hartmann a Polly Callaghan z Washingtonského Institute for Women's Policy Research, ktorý zistil, že od roku 1982 v USA dočasná forma zamestnania narastala trikrát rýchlejšie než celková zamestnanosť. Medzi rokmi 1976 a 1990 počet práce na kratší pracovný čas (práca v priemere menej než 35 hodín plateného zamestnania za odpracovaný týždeň) vzrástla o 7 %, zatiaľ čo nárast práce na plný pracovný úväzok (zvyčajne zamestnaný na 35 a viac hodín za týždeň) bol len dvojpercentný. Tento trend je charakteristický v tom, že sa zvyšuje *nedobrovoľná* práca na kratšiu pracovnú dobu a nie *dobrovoľná*. Harrison sa v tomto smere odvoláva na Ronalda Ehrenberga z Cornell University's School of Industrial and Labor Relations, ktorý vysvetlenie súčasného nárastu zamestnania na kratšiu pracovnú dobu v USA pripisuje požiadavke zo strany trhu práce. Dopyt na strane trhu práce zodpovedá rozhodnutiam manažérov. Takýto vývoj môže mať, ako usudzuje Harrison [1997], závažný dopad na osobné blaho zamestnancov. Ako príklad uvádza, že medzi rokmi 1979 a 1989 účasť súkromného sektoru na pokrytí príspevkov do fondov dôchodkového poistenia zamestnancov klesla z 50 % na 43 %. Podobne kleslo aj pokrytie zdravotného poistenia zamestnancom zamestnávateľmi z 69 % na 61 %. Harrison [1997] to považuje za veľmi podstatný pokles v tak krátkom období. Tento pokles krytia poistných príspevkov je spätý s prechodom na štíhlu výrobu a dočasnú prácu. V USA sa úrady začali až koncom osemdesiatich rokov vážnejšie zaoberať narastaním nestálej práce [Harrison 1997]. V roku 1989 vznikla v americkom *Bureau of Labor Statistics* polooficiálna definícia nestálej práce ako práce, v ktorej jedinec nemá ani explicitne, ani implicitne zmluvu na dlhodobé zamestnanie a kde sa minimálny počet odpracovaných hodín môže nesystematickým spôsobom meniť [Harrison 1997]. Pokladá za dôležité zodpovedať otázku, či manažéri

vedome vytvárajú dualizovaný trh práce tým, že cielavedome externalizujú a inými spôsobmi transformujú prácu. Tvrdí, že minimálne v USA tomu tak je. Čo generuje najnižšie mzdy v sektoroch služieb a výroby? Prečo dochádza k poklesu a polarizácii miezd? Bluestone a Harrison v štúdiu *The Growth of Low-Wage Employment* [1963] tvrdia, že to má dočinenie s faktormi, ako je pokles v odboroch, rozklad skutočnej hodnoty minimálnej mzdy, rozšírený výskyt ustupovania z vyjednávania o mzdách a inštitucionalizácia podvojných miezd v štruktúre mnohých veľkých priemyselných odvetví, narastajúce využívanie outsourcingu v obchodnej praxi, ktorého cieľom je znižovanie pracovných nákladov. Veľké firmy sa zbavujú vertikálnych poschodí, čím narúšajú doteraz chránený interný trh práce, ktorý predstavoval možnosť celoživotného zamestnania. Prechod k využívaniu siete externých zmluvných dodávateľov, ktorí sú v rôznej miere závislí od centra firmy, zostruje rozdelenie na interných a externých zamestnancov firmy. Harrison [1997] upozorňuje, že segmentácia pracovného trhu prispieva k ďalšiemu oslabeniu vyjednávanej sily odborov. Pre odbory je stále zložitejšie organizovať nových pracovníkov a vyvolávať tlak na spoločnosti, aby inovovali postupne, tak, aby sa aj zvyšovali mzdy. Systém dualizmu trhu práce umožňuje firmám, aby svoju konkurencieschopnosť a ziskovosť postavili na naborovaní lacnej pracovnej sily. To považuje Harrison [1997] za najväznejšie dôsledky odvrátenej strany flexibilnej produkcie a reorganizácie obchodných spoločností.

Zamestnanecké práva, ktoré presadili odborové organizácie pracujúcich, sa považovali za nespochybniteľné a navždy platné práva pracovníkov. V dnešnej dobe, kedy kontinuálne už niekoľko rokov klesá sila a legitimita odborových organizácií, je stále viac aktuálna otázka, ako sa bude vyvíjať postavenie pracovníka v zamestnaní a ako a kto bude hájiť jeho práva.

Literatúra

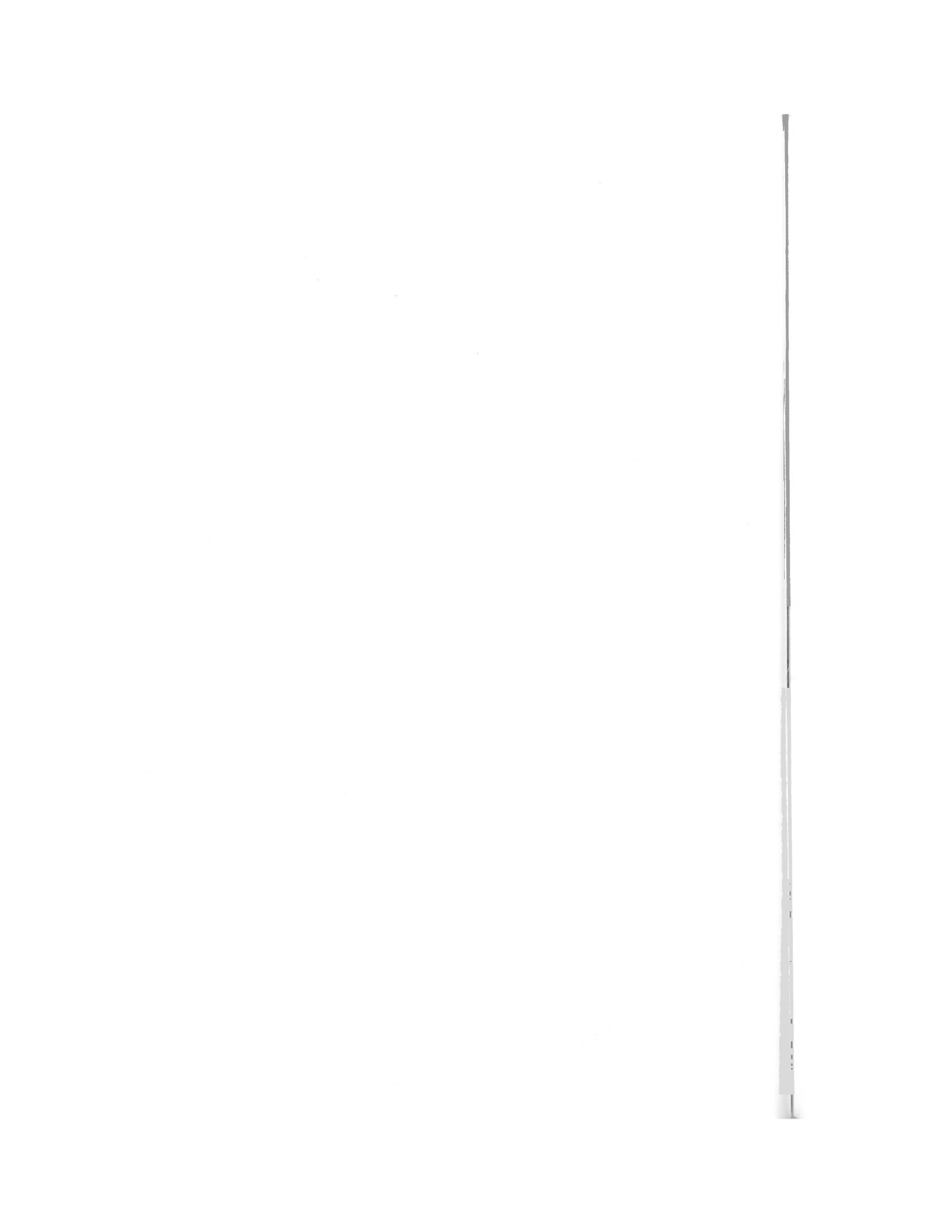
- ARMSTRONG, MICHAEL 2002. *Řízení lidských zdrojů*. Praha: Grada Publishing.
- BLUESTONE, B. – HARRISON, B. 1988. „The Growth of Low-Wage Employment: 1963-86“. In: *The American Economic Review*, Vol. 78, No. 2, s. 124–128.
- GIDDENS, A. 1999. *Sociologie*. Praha: Argo.
- GOLDTHORPE, John H. (ed.) 1984. „The End of Convergence: Corporatist and Dualist Tendencies in Modern Western Societies“. In: *Order and Conflict in Contemporary Capitalism*. Oxford: Clarendon Press.
- HANDEL, MICHAEL 2003. *The Sociology of Organizations: Classic, Contemporary, and Critical Readings*. Thousand Oaks: SAGE Publications.
- HARRISON, B. 1996. *The Importance of being complementary*. *Technology Review*, Vol. 99, Issue 7, článok č. 00401692.
- 1997. *Lean and Mean: The Changing Landscape of corporate power in the age of Flexibility*. New York: The Guilford Press.
- HODSON, R. 1984. „Companies, Industries, and the Measurement of Economic Segmentation“. In: *American Sociological Review*, Vol. 49, No. 3, s. 335–348.
- HODSON, R. – KAUFMAN, R. L. 1982. „Economic Dualism: A critical review“. In: *American Sociological Review*, Vol. 47, No. 6, s. 727–739.
- LEANN, M., Tigges 1988. „Age, Earnings, and Change within the Dual Economy“. In: *Social Forces*, Vol. 66, No. 3, s. 676–698.
- SMITHS, V. 1997. „New Forms of Work Organization“. In: *Annual Review of Sociology*, Vol. 23, s. 315–339.
- SPOONLEY, P. 2002. „Managing non-standard work arrangements“. *Journal of Sociology*, Vol. 38, Issue 4.

SENNETT, R. 1999. *The Corrosion of Character*. New York: W. W. Norton & Company.
TOLBERT, C. – HORAN, P. M. – BECK, E. M. 1980. „The Structure of Economic Segmentation: A Dual Economy Approach“. *AJS*, Vol. 85, Number 5.

Changes on the Employment Market from the Point of View of the Dual Approach

Summary

This text considers the dual economy approach, which conceives the economy and employment market as dual structures that are divided into the different segments of centre and periphery. The basic elements of the dual model are the dual economy, which represents the organisational structure of capital, the dual employment market, which represents the organisation of work in capital structures, the effects of the employment market on workers and the assignment of jobs on the basis of race, gender and ethnic groups. The article argues that the ideas of the dual approach are also applicable to the analysis of new forms of flexible production and work organisation. The concept of the new dualism of the employment market is focused on the effects of new forms of work organisation and changes in employment relations on workers in different flexible organisations. These include above all wage polarisation, work insecurity, the reduction of protection for employees and the weakening of the negotiating position of union organisations. As early as the beginning of the 1980s John Goldthorpe pointed out that the search for flexibility on the part of companies might actually lead to an increase in the duality of the employment market, and also to social duality.

JIŘÍ BURIÁNEK

VÝVOJ OBAV ZE ZLOČINU V ČESKÉ SPOLEČNOSTI

Obavy ze zločinu a vnímání bezpečnostních rizik zapadají do obrazu současné rizikové společnosti. Reprezentují svým způsobem její „definiční znak“ nebo přinejmenším důležitý prvek veřejného mínění, a to zřejmě proto, že:

- jsou nápadná a více ovlivněná aktuální situací,
- bývají častěji předmětem morálních panik a politického zneužívání.

Zatímco donedávna byl pojem rizika spojen obecně spíše s jednotlivou hrozbou (a měl tedy ráz ojedinělé „patologie“), v současnosti se již stává inherentní složkou systému a spoluurčuje jeho podstatu. I když se rizika stávají neodmyslitelnou součástí každodenního života, nepřestávají občany zneklidňovat. Jakmile začne být veřejné mínění masírováno vlnami „morálních panik“ [Cohen 1980], začne tím ochotněji projevovat nemalá očekávání, pokud jde o zvládnání, o „management“ rizik. Na šíření těchto nálad profitují společně politici i média. V některých zemích sílí punitivita postojů a silný tlak na represii [situaci u nás jsme mapovali in Costelloe et al. 2002]. Postoje někdy ztrácejí své reálné opodstatnění, neboť některé výzkumy potvrdily paradoxní charakter obav ze zločinu: nejvíce obav vykazují často ti respondenti, kteří nežijí na místech se zvýšenou kriminalitou a u kterých je riziko viktimizace pod hladinou průměru [srovnej Sessar 2001; dále např. Ferraro 1995; Boers et al. 1997].

Ač se o bezpečnosti vede racionální diskurz, přesto dominuje komplex subjektivních postojů [Crawford 2002: 7]. Inspirován koncepcemi Feeleyho a Simona [1994] uvádí Jock Young ve své Exkluzivní společnosti [Young 1999: 69–70] šest komponent rizika důležitých pro vývoj „aktuárních“ postojů:

1. reálný nárůst dokumentovaný statistikami,
2. široká publicita dříve latentních forem,
3. růst nároků a očekávání v souvislosti s otevíráním nových prostorů (civilizovanost pracovního prostředí, ale též veřejných prostor, hostinců, atd.),
4. odstup související s rozpadem komunity, nepředvídatelností reakce okolí,
5. reflexivita umocněné nejistoty – sama úroveň rizik je nejistá, ani experti se neshodnou,

6. refrakce – mediální zprávy chtějí zaujmout, šokovat, proto obavy ze zločinu neko-relují se skutečným rizikem.

Například Z. Bauman [2002: 62] nabízí v úvahách o „tekuté“ modernitě a o soudobé vyhraněně individualizované společnosti inspirativní metaforický obraz člověka na číhané (*proowler*) nebo stopaře (*stalker*): „Je to jejich výjimečná svoboda pohybu, libovůle objevovat se a zase mizet a vstupovat na místa, jež považujeme za chráněná před přečiny, což je činí obzvláště vhodnými k absorbování či kondenzaci našich obav (*fears*).“ Souvisí to údajně i s rostoucí péčí o zdraví a s obavami o vlastní tělo. Podle Baumana je „perfektní rovnováha mezi svobodou a bezpečností [...] zřejmě logicky inkongruentní a prakticky nemožná, avšak sama o sobě je nejmocnějším důvodem pro hledání stále lepší formule pro řešení“ [Bauman 2001: 72].

Nastupující reflexivní kriminologie [Nelken 1994] poukazuje na skutečnost, že vyhodnocování rizik a jejich veřejná kontrola mají usnadnit „kolonizaci budoucnosti“. Ve společnosti se normalizuje dozorování, testování či prohlížení lidí, zavádějí se procedury utajování [srovnej N. Reichmanová 1998: 151]. Podle Pat O'Malleyové nejde ani tak o postížení příčin jako o statistickou mapu rizikových faktorů a distribuce rizik [O'Malley 1998: xii]. Nakonec i policie se věnuje hlavně tomu, co s rizikem souvisí a co zajímá pojišťovny, také ona se stává expertem na riziko. V rizikové společnosti se tak snoubí tři prvky:

- budování solidarity na podkladě strachu, exkluze,
- „sekularizace“ rizik, jejich scientizace,
- kalkulovatelnost a pojistitelnost rizika [srv. Nelken 1994: 103].

1. OBAVY ZE ZLOČINU

Obavy ze zločinu se staly často předmětem empirického výzkumu ať už v běžných sociologických výzkumech veřejného mínění, anebo v rámci specializovaných viktimologických studií. Základní indikace odpovídají teoretické koncepci **obav ze zločinu** (*fear of crime*), jak ji reprezentují např. K. Ferraro [1995], W. Skogan [1986], K. Boers [1991] nebo K. Sessar [2001]. O bezpečnostních rizikách uvažujeme v poměrně úzkém kontextu kriminality a jejího bezprostředního předpolí, ovšem s akcentem na jejich subjektivní percepci, která nemusí odpovídat bezprostřední viktimitizační zkušenosti [Ferraro 1995: 3]. Můžeme připomenout závěr Hollowayové a Jeffersona [1997: 256], že pojem obav není dostatečně teoreticky rozpracován a že Ferraro sám je jedním z mála autorů, který se nevyhýbá určité souvislosti mezi obavou (*fear*) a strachem (*anxiety*). Sociologické měření těchto jevů samozřejmě vychází z principů metodologického individualismu, interakcionistické inspirace se objevují až v poslední době [Boers 2003]. S. Walklateová [1998: 550] přisuzuje významnou roli také komunitní složce a hodnotám důvěry v návaznosti na Giddensův koncept ontologického bezpečí.

K. Boers již v roce 1991 rozlišil tři možné pohledy na obavu ze zločinu:

- viktimitizační perspektivu na úrovni osobnosti,
- perspektivu sociální kontroly na sociální mezoúrovni (sousedství),
- perspektivu sociálního problému na makroúrovni.

V prvním případě jde o zkušenost viktimizace a o její statusové koreláty. Viktimizace však působí nepřímo, prostřednictvím vyhodnocování rizik, do něhož zase vstupují i odhady možností zvládnutí rizik, takže je zde těžké mluvit o míře racionality v jejich hodnocení [Garofalo 1981: 856–857; Boers 1991: 109–111; Ferraro 1995]. Platí však třeba i to, že oběti trestných činů nejsou ve svých postojích punitivnější než ostatní.

V makrosociologickém směru zkoumání vystupuje obava ze zločinu jako součást nebo symbol širších sociálních problémů. Může jít také o efekty působení masmédií. Jejich vliv ovšem není kauzální, projevuje se v nastolování agendy a posilování postojů. Výzkumy obvykle nepřinášejí výraznější korelace mezi sledováním médií a bezprostředními obavami [Chiricos et al. 1997; Skogan a Maxfield 1981; Reuband 1998]. Média však ovlivňují sociální a politické postoje.

Třetí směr analýzy vychází obvykle z konceptu sociální dezorganizace, z tradice nastartované prací Shawa a Mc Kaye [1942]. Projevy necivilizovanosti a sociální exkluze v nejbližším okolí mohou intervenovat do utváření postojů ke zločinnosti, explanační síla tohoto faktoru byla již několikrát empiricky ověřena jako výrazná.

K. Boers nedávno nabídl model (Obr. 1), který nechce zůstat u monokauzálních výkladů a postuluje interaktivní pojetí, propojení strukturních a procesuálních aspektů. Podle našeho názoru by bylo žádoucí uplatnit podobný přístup v dalších analýzách fenoménu obav ze zločinu a hodnocení rizik.

Předložený model pracuje s celou řadou známých pojmů. Například zranitelnost [Kilias a Clerici 2000] bývá často koncipována a studována v závislosti na statusových proměnných (věk, pohlaví, vzdělání). Je však ovlivněna také životním stylem, zaujímanou sociální rolí, tedy sociálním prostředím ve významu „milieu“, tj. aktuálních podmínek odpovídajících propojení různých faktorů v sociálním prostoru. Nejde tedy jen o vertikální diferenciaci společnosti, ale o odlišnosti v horizontálním směru: v hodnotových orientacích, v akceptovaném a vyjadřovaném životním stylu. Zde pak můžeme hledat kořeny některých paradoxů: např. život v dezorganizovaném prostředí berou někteří

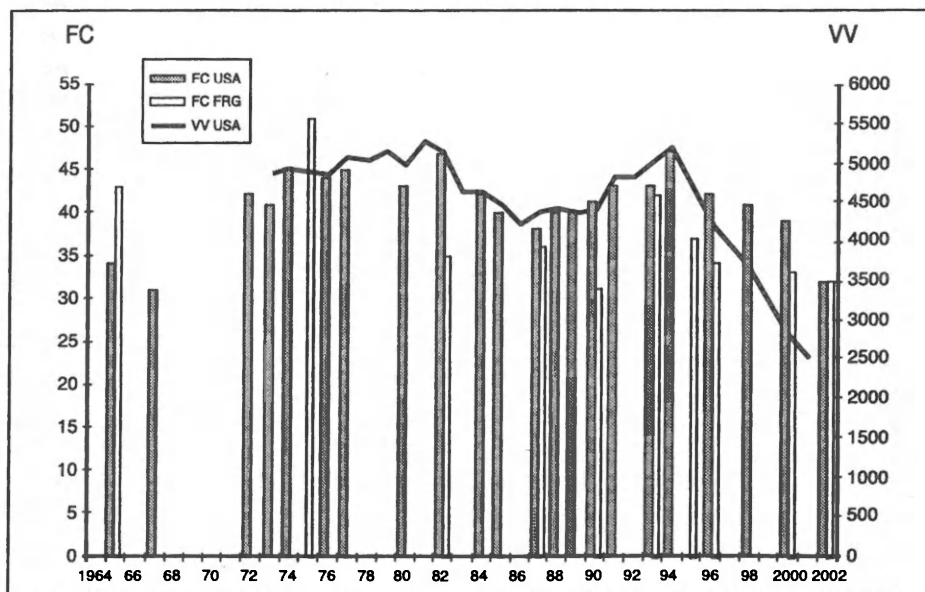

Obr. 1: Boersův model analýzy obav ze zločinu [Boers 2003: 13]

jedinci jako žádoucí a atraktivní životní styl, jiní ho berou s odstupem jako sice ne hrozbu, ale jako mrzutost, obtíž (*annoyance*). Tyto okolnosti mohou být popsány spíše pomocí kvalitativních studií socioprostorových aspektů a sociální konstrukce [Walklate 1998].

Obava ze zločinu je tedy jenom jednou z forem postojů ke kriminalitě, zahrnuje jak sociální, tak individuální dimenzi (přítom zneklidnění konkrétní osoby nemusí odpovídat názoru na celospolečenskou situaci). Jde o emoční reakci na riziko, které je vnímáno jako hrozba vůči jednotlivci. Zahrnuje komponenty kognitivní včetně vyhodnocení rizik (*risk assessment*) i behaviorální (vyhýbání se rizikovým situacím). I když různé postoje navzájem korelují, nejsou totožné [Ferraro 1995: 27–33]. V dosavadní operacionalizaci – jako deklarovaný pocit bezpečí na ulici po setmění – zahrnuje (implicitně nebo explicitně) jen některé formy násilné trestné činnosti, zatímco jiné spadají spíše pod kategorii „zneklidnění“ [podrobněji viz Farrall et al. 1997]. Také na našich datech můžeme prokázat, že obecné indikace ukazují vyšší hladinu strachu nežli specifické, přitom ještě nižší bývá odhad pravděpodobnosti postižení.

Z metodologického hlediska jsou zajímavé experimenty, které naznačují, že vyšší hladinu obav produkuje kvantitativní výzkum, kde při deklaraci obav může jít o vliv fenoménu „absence postoje“. Přes tyto obtíže máme k dispozici řadu srovnatelných údajů, například z Eurobarometru [1996, 2000, 2002]. V posledním šetření překročilo hranici 20% podílu odpovědi „velmi málo bezpečně“ pouze Řecko, mezi 15 a 20 % se umístily V. Británie a Itálie. Na konci žebříčku figuruje Rakousko s pouhými 2 % „very unsafe“. Z hlediska našich výsledků (Graf 5) by se ČR republika řadila mezi země velmi bezpečné. Tendence k redukci obav souvisí se stabilizací nebo poklesem úrovně kriminality a projevuje se v řadě zemí (Graf 1).

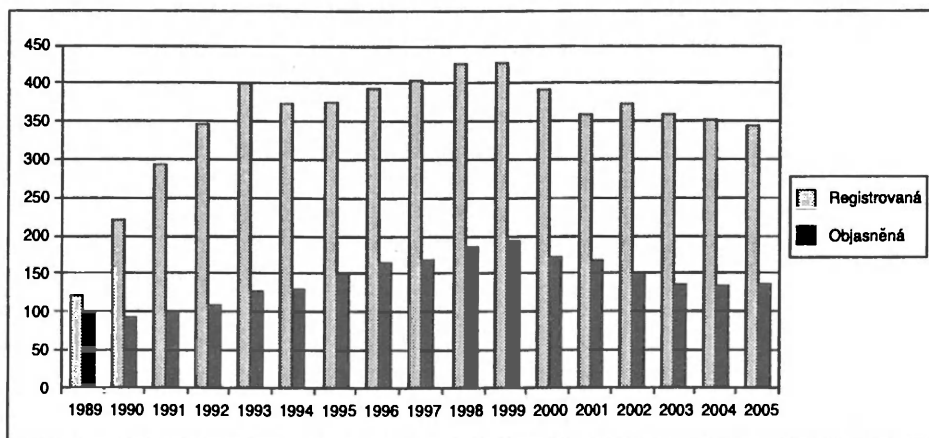

Graf 1: Obecná obava ze zločinu (FC, %) v USA a SRN 1965–2002 a viktimizace v USA (na 100 000 obyv. – VV) [Boers 2003]

Z hlediska komparace je pro nás zajímavá situace v Německu, které zažilo v 90. letech velký vzestup obav (zejména ve východní části), ačkoli kriminalita zde sotva dostihovala úroveň původních spolkových zemí. Šlo tedy spíše o reakci na změnu poměrů, přičemž vzestup obav byl silný i u dalších hrozeb [ekonomických, politických – srov. Boers 2003; Sessar 2001; Kury 1997]. Východní část Německa charakterizuje podobný vývojový trend jako v ČR, dokonce i v tom směru, že nejvyšší obavy se postupně přesouvají z velkých měst do středních. Na rozdíl od našich západních sousedů však zneklidnění plynoucí z ekonomických rizik stoupalo u nás jenom v určitých vývojových fázích. Boers na základě posledního vývoje preferuje hypotézu o **seberegulačních adaptačních procesech**, které umožňují zvládnout „mentální autodynamiku“ transformace, a to možná výrazněji nežli nějaká preventivní komunitní opatření [Boers 2003: 7].

Po roce 1989 došlo u nás k výraznému růstu kriminality (zachycené v policejní statistice evidovaných trestných činů) a v úrovni postižení občanů jsme se rychle přizpůsobili západní Evropě. Vývoj kriminality v ČR vykazuje po přechodném období stabilizace **tendenci k poklesu** (Graf 2). V dominující složce **majetkové kriminality** zaujímají největší podíl krádeže prosté, které současně snižují objasňenost trestné činnosti. Ta v této položce činí 28,5 %, zatímco celkově dosáhla v roce 2001 maxima, tj. 46,5 %. V posledních dvou letech klesala registrovaná kriminalita meziročně zhruba o 8 %. Průběžné výzkumy viktimizace nicméně ukazují spíše stabilní postižení občanů trestnou činností (zhruba 25 % za rok).

Paradox obav bývá nejčastěji demonstrován na situaci žen. Vyšší úroveň obav zřejmě souvisí s jejich vyšší zranitelností, a to nejen fyzickou, ale také psychickou. Výraznou roli zde hrají důsledky násilných činů, zejména sexuální povahy. Tyto hrozby údajně podporují i zvláštní typy patriarchální genderové seberegulace [Stanko 1997]. Úvahy o efektu „zastínění“ ovšem nejsou plně empiricky prokazatelné, obavy žen z jiných druhů kriminality jsou vyšší než obavy ze znásilnění, snad jen u mladých žen lze o specifickém vlivu sexuálních deliktů uvažovat. Nové světlo do těchto debat mohou vnést

Graf 2: Vývoj kriminality v ČR 1999–2005

výzkumy domácího násilí, které ukazují překvapivě vysokou míru zasažení žen tímto typem zkušenosti, který se zřejmě projevuje kumulativně a dlouhodobě.

Také u nás několik dílčích kvantitativních analýz [Pechačová 1998; Hřaba 2000] již celkem osvětlilo poměrně složité vztahy mezi sociálním postavením a zázemím, vlastní viktimitizační zkušeností a obavou ze zločinu, přičemž ke zprostředkujícím faktorům je třeba počítat důvěru v instituce (a možná dokonce i politickou orientaci) i otevřenost vůči vlivu médií. Tato komplikovaná struktura postojů vykazuje značnou provázanost a stabilitu. Jako trvale aktuální se proto ukazuje detailnější analýza jednotlivých rizik a zejména **sledování hlavních trendů**, byť v rovině převážně deskriptivní. Na pozadí statistik vývoje kriminality lze položit jedinou základní otázku: Dochází i u nás k adaptaci na novou situaci, k „normalizaci“ rizik, popřípadě také kde a ve kterých sociálních skupinách?

2. TRANSFORMACE ČESKÉ SPOLEČNOSTI JAKO ADAPTACE NA RIZIKA?

2.1 Výzkumy pocitu bezpečí

Od roku 1999 prováděla agentura UNIVERSITAS v rámci grantu MV ČR (řešitel doc. dr. J. Buriánek, CSc.) šetření „Bezpečnost občanů“, později pod názvem „Kontinuální výzkum viktimitizace a pocitu bezpečí občanů“ (2000–2002). Aktuální trendy vývoje můžeme analyzovat na datech z výzkumu *Aktér 2006* (byl realizován v rámci výzkumného záměru katedry sociologie FF UK): využíváme data sebraná v únoru 2006, a proto výzkum umožňuje mimo jiné také porovnání údajů z policejních statistik za rok 2005 se zkušenostmi občanů v tomtéž období.

Sociologické výzkumy *Bezpečnostní rizika* byly realizovány metodou standardizovaných rozhovorů na celém území České republiky. Dotázáno bylo celkem vždy cca **čtrnáct set respondentů** starších čtrnácti let (od patnácti let včetně), přičemž použité kvóty (věk, pohlaví, vzdělání, ekonomická aktivita) zajistily reprezentativitu výběrového souboru. Výzkum *Aktér 2006* byl proveden stejnou metodikou (byly přitom použity identické baterie otázek na základní aspekty pocitu bezpečí). S ohledem na zaměření výzkumu byl použit větší vzorek respondentů, velikost souboru činila nakonec **1 939 dotázaných**.

V tomto datovém souboru nacházíme vyrovnaný podíl mužů a žen (49,3 : 50,7 %). K české národnosti se přihlásilo 98 % dotázaných. Základní charakteristiky výběrových souborů ukazují, že používaná metodika garantuje jejich shodu. Drobnou odchylku představuje zastoupení velikostních skupin obcí (větší zastoupení Prahy v roce 2006 – 18 %), které bude třeba systematictěji kontrolovat v následující analýze. Přesto je zřejmé, že na tomto základě je možné pracovat s časovými řadami a pokoušet se o spolehlivé odhady trendů. Absenci údajů za roky 2004 a 2005 bohužel nejsme s to kompenzovat.

2.2 Viktimizace v období 1999–2005

V našich výzkumech se proti jiným (tzn. speciálním viktimologickým) projevuje příznivější obraz, protože neregistrujeme hrozbu nebo pouhý pokus o některý z trestných činů. **Od roku 1998 fakticky nepoklesl podíl občanů přímo postižených trestným činem**: údaje za uvažované období, kdy se respondenti vyjadřovali k právě uplynulému kalendářnímu

roku, ukázaly zasažení populace ze 24–25 %, v roce 2002 (tedy za rok 2001) 22,5 %, v roce 2003 (za rok 2002) 26 %, v roce 2006 (za rok 2005) **22,7 %**! Také údaje o postižení rodiny nebo přátel vykazují značnou stabilitu, v posledním roce (resp. třech letech) opětovný pokles. Otázky na postižení konkrétními činy rovněž přinášejí ustálený obraz.

Stal/a se v roce 2005 objektem některého z těchto činů:

<i>% alespoň jednou</i>	1999	2002	2005
1. Krádež věcí z auta nebo jeho úmyslné poškození	13	12	13
2. Přepadení na ulici s loupežným motivem, násilný fyzický útok s ublížením na zdraví	3,5	2	3
3. Krádež vloupáním, tj. věcí nebo majetku z bytu, chaty, sklepa	12	11	8
4. Prostá krádež věcí nebo peněz: na ulici, v zaměstnání, v dopravních prostředcích nebo veřejných prostorách	12	13	12
5. Jakýkoli jiný čin, který by mohl být stíhán jako trestný (od krádeže auta až třeba k sexuálnímu zneužití nebo znásilnění) ¹	6	6	6

Ohlásil/a některý z těchto činů na policii nebo někomu jinému:

	2000	2002	2003	2006
1. Ano, policii	53	56	56	52
2. Ano, zástupci jiné organizace (úřadu, lékaři, apod.)	2	3	2	3
3. Ne, jenom svým nejbližším	24	17	17	16
4. Ne, vůbec nikomu	20	25	26	29

Údaje o tom, kolik procent z postižených hlásí trestný čin, se v posledních letech stabilizovaly. Tento údaj zřejmě zatím nelze dávat do přímého vztahu k úředním statistikám kriminality, které vykazují její pokles. Dřívější výzkumy ukázaly podobnou tendenci hlásit zhruba polovinu událostí, i když pásmo kolísalo prakticky od maxima (hlášení krádeží aut) po hodnoty takřka minimální (sexuální násilí).

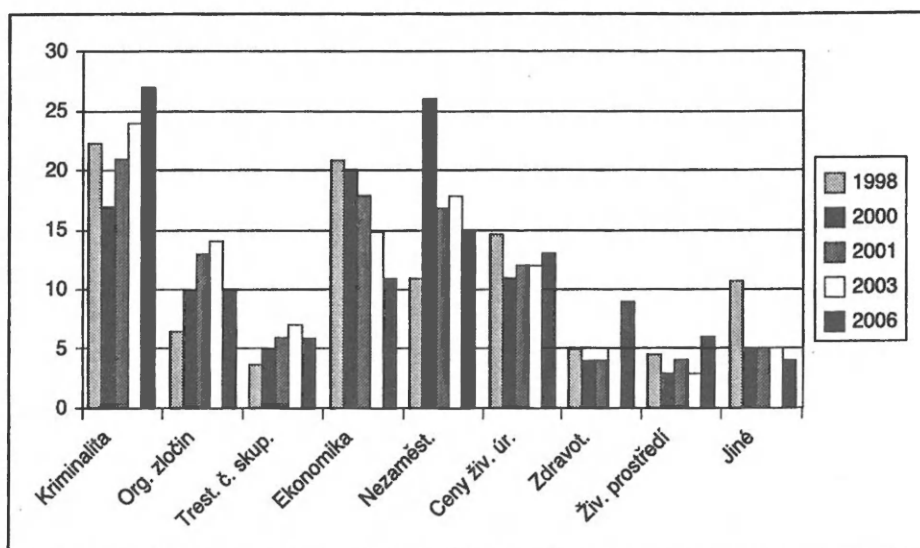
Z hlediska cílů naší studie je nutné uvést, že viktimizace je stále vyšší ve skupině mužů, i když rozdíl už přestává být statisticky významný. U mládeže je sice procento viktimizace nižší, ale jiné výzkumy ukázaly vyšší riziko násilného útoku. Podle nejnovějších údajů se zdá, že spíše stoupá postižení nejstarších občanů, avšak to by bylo třeba ještě ověřit.

	Oběť
15–20	14,2
21–25	22,3
26–35	27,2
36–45	20,9
46–55	23,6
56 a více	23,0
Celek 06	22,7
Muži	24
Ženy	22

¹ V roce 2005 tato kategorie rozdělena do dvou – sexuální delikty (1 %) a ostatní trestné činy (5 %).

2.3 Hodnocení bezpečnostní situace občany

Řada šetření veřejného mínění potvrzuje takřka neotřesitelnou pozici kriminality a jejích variant na různých žebříčcích aktuálních společenských problémů.

Graf 3: Vnímání společenských problémů v roce 1998–2006: Nejdůležitější problém

Výzkumy koncem 90. let však naznačily, že je třeba u části veřejnosti počítat s aktualizací problémů v oblasti ekonomické. Nejčerstvější údaje potvrzují trend jejich poklesu (Graf 3), platí tedy, že zlepšení ekonomické situace nachází svůj odraz ve veřejném mínění a že se kriminalita víceméně vrací na první místo žebříčku „hlavních problémů“. Zajímavý je mírný nárůst percepce problémů ve zdravotnictví. V artikulaci nejdůležitějšího problému se mírně zvýšil důraz na obecnou kriminalitu, ve skupině ekonomických problémů vystoupila do popředí nezaměstnanost.

V individuální rovině se ale pocit ohrožení kriminalitou nemění. V příslušné baterii otázek zůstala položka zjišťující nějaké osobní problémy v dané oblasti z hlediska rozložení odpovědí prakticky beze změny.

Pro subjektivní hodnocení bezpečnostní situace ve státě se stále hodí parafráze českého pořekadla „jinde hůře, doma nejlíp“. Většina dotázaných uvádí v posledních letech víceméně špatnou situaci ve státě (54 %): právě tady lze předpokládat silný vliv médií. Ostatně údaje odpovídají názoru lidí na to, co je největším problémem naší společnosti.

V roce 1995 hodnotilo situaci v okolí bydliště jako více či méně špatnou 37 %, v roce 1999 jenom 27 % respondentů, v roce 2000 31 %, v roce 2002 dokonce jen 21 %, v roce 2006 24 %. Struktura odpovědí však zůstává poměrně stabilní.

Poslední výzkum potvrzuje existující diskrepanci mezi pocitem bezpečí doma a na ulici (a to vždy večer). Naše údaje ukazují v těchto základních otázkách na pocit bezpečí **příznivý trend redukce obav**, který se ale v posledních letech zřejmě **zastavil**:

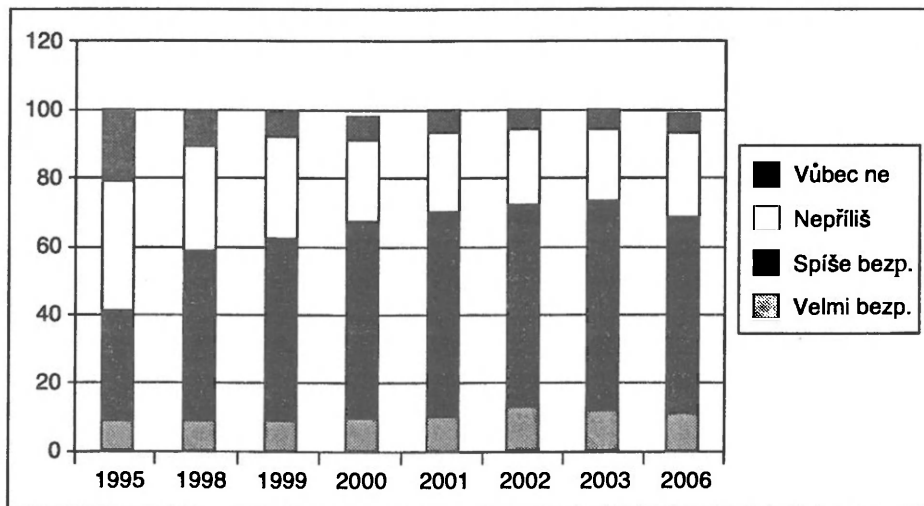
		1995	1998	1999	2000	2001	2002	2003	2006
Bezpečí večer doma	++	31	30	26	32	30	32	33	36
	+	37	52	60	56	58	57	56	54
	-	24	14	11	10	10	9	10	9
	--	7	4	3	2	2	2	2	1
	?	0	1	0	0	1	0	0	0
Bezpečí večer v okolí bydliště	++	9	9	9	10	10	13	11	11
	+	32	50	53	57	60	59	63	57
	-	38	30	30	24	23	22	20	25
	--	21	10	7	7	6	6	6	6
	?	0	1	2	1	1	1	1	1

++ = cítí se velmi bezpečně

-- = cítí se vůbec ne bezpečně

Pohyb za světla v místě bydliště přináší převažující pocit bezpečí u 92 % dotázaných (33 % „velmi bezpečně“).

Získaný celkový obraz vývoje ovšem poněkud zkresluje situaci. Příznivý trend se zastavil díky poklesu v Praze, zatímco v ostatních velikostních skupinách obcí došlo v průběhu posledních tří let k dalšímu zlepšení pocitu bezpečí (večer na ulici v okolí bydliště). Lze to ukázat na podrobném třídění dat (Tab. 1).

Graf 4: Vývoj pocitu bezpečí večer v okolí bydliště 1995–2006

Tab. 1: Závislost pocitu bezpečí na místě bydliště v roce 2001 a 2006

2001	Velmi	Spíše	Spíše ne	Vůbec ne	Neví		
do 2000	18,4	63,3	11,7	5,1	1,6	100	
do 10 000	9,4	65,2	20,6	3,0	1,8	100	
do 50 000	8,6	66,7	22,2	1,8	0,7	100	
50 000–100 000	9,4	47,2	33,9	8,9	0,6	100	
nad 100 000	6,6	56,3	27,3	9,3	0,5	100	
Praha	5,9	52,1	31,9	9,0	1,1	100	
CELKEM	10	60	23,4	5,5	1,1	100	
2006	Velmi	Spíše	Spíše ne	Vůbec ne	Neví		Obět (%)
do 2000	17	67	13	2	1	100	14,6
do 10 000	18	59	19	2	1	100	21,1
do 50 000	10	62	24	4	1	100	20,0
50 000–100 000	7	57	29	7	0	100	25,6
nad 100 000	9	59	25	6	1	100	20,4
Praha	8	43	34	15		100	31,7
CELKEM	11	57	25	6	1	100	

Tab. 2: Vztah mezi pocitem bezpečí, viktimizací, věkem a pohlavím

Obět 2005	Pocit bezpečí						
		Velmi bezp.	2	3	Vůbec ne	Neví	
1 ANO	Muži	9,9	59,2	23,8	7,2		100
	Ženy	3,9	45,6	32,5	17,0	0,5	100
	CELEK	7,0	52,7	28,0	11,9	0,2	100
2 NE	Muži	15,8	63,5	17,8	2,2	0,4	100
	Ženy	8,4	54,1	29,6	6,9	0,9	100
	CELEK	12,0	58,7	23,9	4,7	0,7	100
1 ANO	15–20	12,9	35,5	38,7	12,9		100
	21–25	8,6	54,3	31,4	5,7		100
	26–35	8,7	58,7	28,6	4,0		100
	36–45	5,5	53,4	26,0	15,1		100
	46–55	8,7	52,2	25,0	14,1		100
	56 a více	1,3	48,7	26,3	21,1	1,3	100
<i>alfa 0,09</i>		7,2	52,7	27,9	11,8	0,2	100
2 NE	15–20	16,0	59,9	19,8	3,2	1,1	100
	21–25	11,5	58,2	23,8	5,7	0,8	100
	26–35	14,6	58,9	23,2	3,0	0,3	100
	36–45	14,5	59,4	22,5	3,3		100
	46–55	9,1	61,4	24,8	4,7		100
	56 a více	6,7	53,1	28,7	9,1	2,4	100
<i>alfa 0,001</i>		12,0	58,6	24,0	4,7	0,7	100

V Praze tedy stoupl podíl větších či menších obav za pět let zhruba o 10 %, zatímco jinde spíše mírně klesl. I když se tedy situace až donedávna jevila jako paradoxní (jakkoli není vyloučeno, že větší města péčí o pocit bezpečí občanů skutečně podceňovala, nebo prostě jen nestačila zajistit), nyní již názor občanů více odpovídá očekávatelnému vlivu velikosti sídla. Přesto upozorňujeme na vyšší viktimizaci právě i ve městech s 50 až 100 tisíci obyvateli!

Pocit bezpečí je samozřejmě ovlivněn také pohlavím respondenta i vlastní zkušeností (viktimizací).

U žen zvyšuje negativní zkušenost podíl maximálního zneklidnění zhruba o 10 %. Podobný posun nacházíme u starších respondentů (nad 35 let), ale také u nejmladších. Na předchozí viktimizaci reagují méně výrazně muži (asi 5 % u největších obav) a zejména skupina od 21 do 35 let.

2.4 Percepce rizik – konkrétní obavy a pravděpodobnost postižení

Pokud se občané vyjadřují ke konkrétním rizikům, vzniká žebříček dosti podobný statistickému obrazu struktury trestné činnosti, i když celkem přirozeně se relativně vysoké obavy týkají i násilných trestných činů. U celé dotázané populace vychází následující pořadí podle průměru:

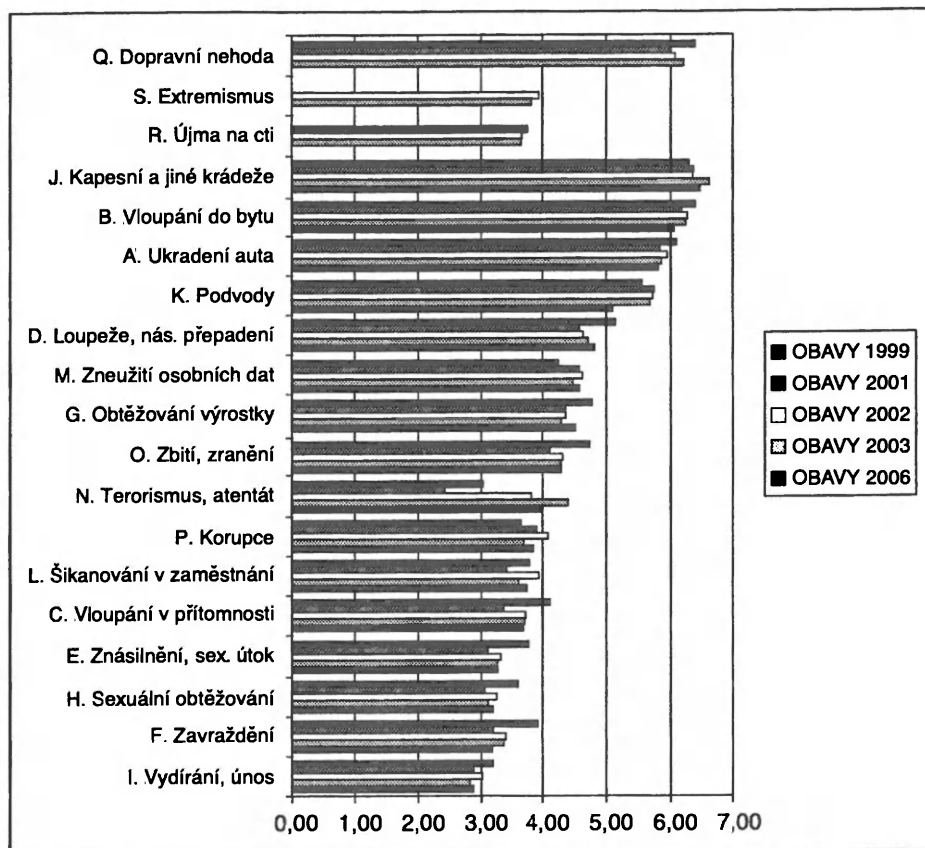
	2002	2003	2006
• kapesní krádeže	6,35	6,6	6,47
• vloupání do domu	6,29	6,3	6,05
• dopravní nehoda	6,07	6,1	–
• krádeže auta	5,95	5,9	5,81
• podvody	5,71	5,6	5,10

Jako relativně malá byla před zářím 2001 vnímána rizika teroristického útoku (2,46, pak 3,8, na počátku roku 2006 kolem 4,0!), stabilně nízké je hodnocení rizika vydírání, resp. znásilnění (ve skupině žen ovšem tato hrozba získává vyšší váhu – 4,5, sexuální obtěžování 4,2).

Ve většině srovnávaných položek registrujeme stabilizaci míry „velkých“ obav, nicméně pokles průměrných hodnot strachu. První tři položky zahrnuté do Grafu 5 nebyly v roce 2006 sledovány.

Reálné proporce jsou ovšem leckde posunuty: např. v roce 2003 zhruba tři čtvrtiny (78 %, nyní již 82 %) dotázaných vlastnilo automobil, ve skupině vlastníků dosáhl index obav 6,7 (u ostatních 3,0). O specifické fenoménu „obavy“ svědčí i to, že velké obavy z ukradení auta měli někteří z těch, kteří auto nevlastnili (může jít ovšem o majetek sousedů, příbuzných, o problém zájemců o koupi, apod.). U sexuálních trestných činů byl podíl obav u mužů zanedbatelný, zatímco skoro čtvrtina žen se tohoto typu postižení vážně obává.

O něco realističtější pohled nabízí odhad pravděpodobnosti postižení, ten bývá na stejné škále vždy posunut níže. Zajímavé však je, že se rozdíl mezi deklarovanou obavou a pravděpodobností v posledních letech snížil. Dříve přesahoval v některých polož-

Graf 5: Vývoj obav z bezpečnostních rizik

kách rozdíl jednoho bodu v indexu 1–10, v současné době činí rozdíl ca 0,5 bodu. To bychom mohli interpretovat jako další nárůst realismu ve veřejném mínění.

Pořadí rizik podle subjektivní **pravděpodobnosti** můžeme shrnout pro celý soubor na základě průměrů takto:

	2001	2002	2003	2006
• ukradení auta	5,42	5,43	5,64	5,52
• vloupaní (bez rozlišení dům – byt)	5,50	5,44	5,66	5,48
• přepadení (násilné, loupež)	3,96	3,95	4,17	4,32
• fyzický útok, zbití	3,71	3,60	3,69	3,84
• znásilnění	2,62	2,72	2,82	2,83

V indikátorech pravděpodobnosti se situace ukazuje jako poměrně stabilní. Mírný vzestup můžeme najít v položkách týkajících se násilné kriminality (loupež, fyzický útok).

Tab. 3: Pravděpodobnost postižení podle pohlaví a sociálního statusu

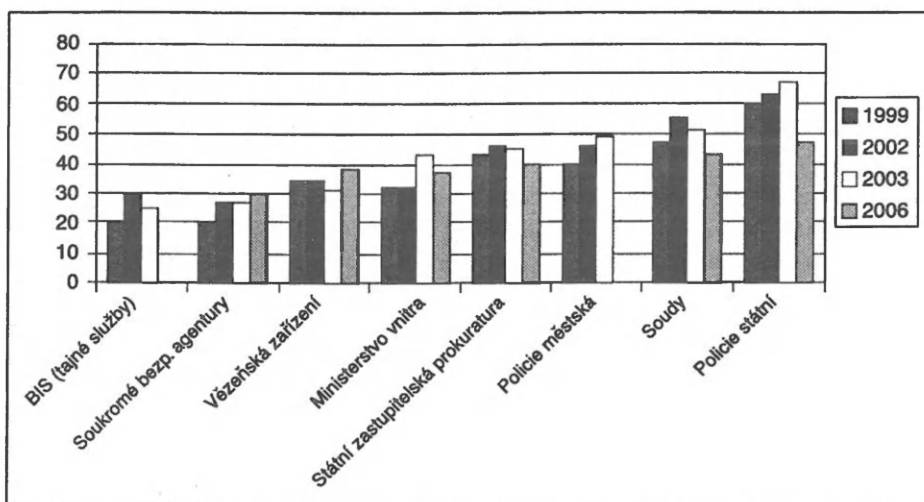
2006	Ukradení auta	Vloupání	Oloupení	Znásilnění	Zbití
Muži	5,63	5,34	4,01	2,09	3,74
Ženy	5,39	5,62	4,62	3,56	3,93
Vlastní auto	5,85	5,50	4,26	2,79	3,77
Bez auta	3,93	5,44	4,58	3,02	4,17

Už v žebříčku za rok 1999 stály *na prvním místě jak deklarované obavy, tak odhadovaná pravděpodobnost ukradení auta a dopravní nehody* (u „velké“ pravděpodobnosti 29 % za celek, údaj o průměrné obavě může být zkreslující). V průměrných hodnotách nepozorujeme tak velké rozdíly zřejmě díky tomu, že ne všech občanů se riziko krádeže auta reálně dotýká. Vlastnictví auta indikuje samozřejmě také obecnější rozdíl sociálního postavení, takže vlastníci aut se více obávají i v jiných položkách „vlastnictví“, zatímco pro méně majetné jsou typičtější obavy z fyzického napadení.

2.5 Důvěra v instituce

Za pozitivním vývojem pocitu bezpečí občanů stála zřejmě i stoupající důvěra v instituce. Plnou nebo určitou důvěru v policii deklarovalo v roce 1998 v našem výzkumu 52 % dotázaných, v roce 1999 dokonce již 60 % respondentů a v roce 2003 66 % dotázaných. Za další tři roky ovšem došlo k poměrně výraznému poklesu. Mírný pokles důvěry zaznamenáváme i ve vztahu k MV ČR (Graf 6).

Pokles důvěry v policii nenachází svůj odraz v celkové spokojenosti s její prací, i když také zde již byl trend postupného růstu završen.

Graf 6: Důvěra v instituce 1999–2006 (% těch, kdo uvedli „plná“ nebo „určitá důvěra“)

Tab. 4: „Jakou máte dnes k následujícím institucím důvěru?“

2006	Plná	Určitá	Malá	Žádná	Neví
Armáda	14	49	22	8	7
Policie státní	5	42	41	11	1
Soudy	5	38	35	14	7
Státní zastupitelství	5	35	33	10	17
Vězeňská zařízení	5	33	33	11	18
Média	4	45	39	12	1
Ministerstvo vnitra	4	33	35	8	7
Soukromé bezp. agentury	3	27	35	20	17
Parlament	1	20	40	34	5

Spokojenost s prací policie?	1999	2000	2001	2002	2003	2006
1. velmi spokojen	1	1	2	1	1	1
2. spíše spokojen	24	22	23	27	28	23
3. tak napůl, jak kdy	53	51	54	51	49	48
4. spíše nespokojen	19	22	18	18	17	22
5. velmi nespokojen	3	5	4	3	5	5

Spokojenost s prací policie sice v předchozích letech mírně rostla, nyní se však vrací na původní úroveň (stabilizuje se podíl víceméně nespokojených, který činí zhruba čtvrtinu populace).

2.6 Typologie obav ze zločinu

I když používáme obsáhlé baterie různorodých položek, musíme předpokládat, že se v nich obráží určitý generalizovaný vztah jedince k rizikům. Faktorová analýza většinou až v dalších krocích může odhalit specifitější skupiny rizik (obvykle jde o rizika majetková, násilná, popřípadě sexuální a ostatní). Položili jsme si proto otázku, zda nebude užitečnější hledat přímo určité typy podobně reagujících respondentů. S ohledem na působení obecného faktoru jsme museli počítat s výskytem typu „nebojácných“ a „ustrášených“, explorativně jsme však hledali určité přechodové varianty. Jako hodnotný se nám ukázal výsledek aplikace procedury K-means cluster (u baterií obav i pravděpodobnosti dohromady) zaměřené na identifikaci pěti typů.

Tri základní typy se liší mírou deklarovaných obav, příslušníci „středu“ volí hodnoty kolem stupňů 4, 5 a 6 (na desetibodové stupnici). Typ „pouze majetek“ tvoří ti, kteří deklarují nízký pocit ohrožení s výjimkou položek měřících obavy z majetkové újmy. Do typu „majetek plus další“ spadají častěji ženy, vysoká obava z majetkové újmy se zde snoubí s vyšším rizikem u některých položek souvisejících s násilím, resp. sexuálním násilím. Jako relativně adaptovaná na riziko se jeví asi polovina dotázaných, vyšší podíl zastoupení v ní mají muži.

Tab. 5: Zastoupení jednotlivých typů reakcí na riziko podle pohlaví

	Muži	Ženy	CELKEM	N	%
Bázliví	41	60	100	204	13
Majetek +	34	66	100	231	15
Hrdinové	58	42	100	486	31
Pouze majetek	68	32	100	360	23
Střed	38	62	100	289	18
CELKEM	51	49	100	1 570	100
Vyloučeno				369	

Naše závěry o rostoucím významu lokality potvrzuje třídění konstruovaných typů podle velikosti bydliště, které přineslo rovněž statisticky významné rozdíly. Odvážní realisté obývají častěji Prahu, na venkově je spíše tendence vnímat rizika jako střední. Pozoruhodné je, že podíl bázlivých a představitelů kombinace „majetek + násilí“ je relativně vyšší opět ve městech do 100 tisíc obyvatel, kde jsme zjistili vysokou míru viktimizace.

Tab. 6: Typologie obav podle velikosti bydliště

	Velikost obce						
	do 2 t.	do 10 t.	do 50 t.	do 100 t.	nad 100 t.	Praha	
Bázliví	15	14	16	25	12	18	100
Majetek +	6	11	19	26	21	17	100
Hrdinové	14	18	26	15	17	10	100
Pouze majetek	8	16	17	17	14	28	100
Střed	17	22	21	16	13	10	100

Vnímání rizik je ovlivněno také sociálním statutem, i když jde o vazbu již o něco volnější. Nižší střední třída se jeví jako relativně „ustrašenější“, takže by bylo možné uvažovat o vlivu celkové sociální deprivace. Protože však vyšší postavení nesnižuje celkový pocit ohrožení jedince a vykazuje prvky racionálního odhadu situace, lze i zde uvažovat o poměrně realistickém odhadu rizik. Pochopitelně i tady můžeme předpo-

Tab. 7: Typologie obav podle subjektivního sociálního statusu

	Vrstvy					
	Nižší	Nižší stř.	Střední	Vyšší stř.	Vyšší	
Bázliví	3,4	30,9	54,4	11,3		100
Majetek +	3,0	30,3	58,9	7,8		100
Hrdinové	6,2	25,5	59,3	8,8	0,2	100
Pouze majetek	3,3	24,4	56,4	14,4	1,4	100
Střed	3,5	26,0	64,7	5,2	0,7	100
CELKEM	4,2	26,8	58,9	9,6	0,5	100

kládat vliv odlišných možností předcházení rizikům, ať už jde o chování, anebo o úroveň technického zabezpečení. Je známou skutečností, že kriminalita v moderní společnosti není jen mezitřídní záležitostí a že poměrně vysoký podíl obětí nacházíme i v nejnižších vrstvách.

3. ZÁVĚRY

Analýza vývoje vnímání rizik ukázala některé změny za poslední období. Protože v některých klíčových položkách došlo ke změně trendu (pocit bezpečí, důvěra v policii, spokojenost s policií), bylo by především vhodné tyto indikace v dalších plánovaných výzkumech zopakovat. Uvažujeme o replikaci všech základních indikací z Aktéra 2006, redukovat by však bylo možno baterii pravděpodobnosti postižení. Naopak by mohl být učiněn pokus o přesnější postižení pocitu bezpečí: otázka na postoj by mohla být doplněna otázkou na zkušenost. Podle vzoru viktimizačních výzkumů se můžeme ptát, kolikrát se respondent v uplynulém roce cítil ne zcela bezpečně (večer v okolí bydliště).

Novou výzvou se stává opětovné zařazení baterie měřící kompliance, která využívala modelové otázky vztahující se k chování řidiče. S ohledem na spory o efekt působení nového silničního zákona by bylo užitečné vědět, zda se zvýšila ochota občanů normy dodržovat.

Naše studie ukázala význam vlivu lokality a znovu potvrdila, že vedle situace v Praze je třeba věnovat pozornost vývoji v jiných velkých městech. I když tam celkový pocit ohrožení nestoupá, není vyloučeno, že zde krystalizuje trochu odlišná struktura rizik (s vyšším důrazem respondentů na rizika násilné trestné činnosti). Zřejmě bude vhodné rozšíření analýzy i o zkoumání vlivu typu okolní zástavby.

Analýza obav ze zločinu proto opravdu musí klást důraz na zmíněné „kontexty horizontálně strukturovaných konstrukcí“ [Boers 2003: 15]. Jen tak může zajistit efektivnější prevenci. Ani návrat k systémovým teoriím rizik nebo modernizace však podle citovaného autora nemusí vést k vágním tvrzením či generalizacím o všeobecné nejistotě rizikové společnosti. Musíme ale dosáhnout hlubší úrovně terminologického rozlišení a empirické analýzy. Naše zjištění ukázala, že přinejmenším ve vztahu k aspektům lokality je obraz pocitu bezpečí v transformující se společnosti pestrý a proměnlivý. Odkazy na paradoxy proto nemohou nahradit detailní analýzu postojů, samozřejmě že na pozadí konkrétní zkušenosti.

Literatura

- ADAM, B. – BECK, U. – VAN LOON, J. (eds.) 2000. *The Risk Society and Beyond*. London: SAGE.
BAUMAN, Z. 2001. *Individualized Society*. Cambridge: Polity Press.
— 2002. „Violence in the age of uncertainty“. In: Crawford, A. (ed.). *Crime and Insecurity. The Governance of Safety in Europe*. Portland: Willan Publishing, s. 52–74.
BECK, U. 1986. *Risikogesellschaft*. Frankfurt am Main: Suhrkamp.
BOERS, K. 1991. *Kriminalitätsfurcht*. Pfaffenweiler: Centaurus.
— 2002. „Furcht vor Gewaltkriminalität“. In: Heitmeyer, Wilhelm – Hagan, John (eds.). *Internationales Handbuch der Gewaltforschung*. Wiesbaden: Westdeutscher Verlag, s. 1399–1422.

- 2003. *Crime, fear of crime and the operation of crime control in the light of victim surveys and other empirical studies*. Paper presented at 22nd Criminological Research Conference (PC-CRC), Strasbourg.
- BOERS, K. – GUTSCHE, G. – SESSAR, K. 1997. *Sozialer Umbruch und Kriminalität in Deutschland*. Opladen: Westdeutsche Verlag.
- BURIÁNEK, J. 1998. K pojetí zločinnosti v hypermoderní společnosti. In: *K sociologické reflexi modernizace – Studia sociologica XI* (AUC Philosophica et historica 2/1996), Praha: Karolinum, s. 61–84.
- 2001. „Bezpečnostní rizika a jejich percepce českou veřejností“. *Sociologický časopis*, Vol. 37, č. 1/2001, s. 43–64.
- 2003. „Fenomény eroze a drobné deviace (v perspektivě genderu)“. *Sborník sekce sociální patologie MČSS*.
- COHEN, S. 1980 (1972). *Folk Devils and Moral Panic*. Blackwell.
- COSTELLOE, M. et al. 2002. „The Social Correlates of Punitiveness Toward Criminal: A Study of the Czech Republic and Florida“. *The Justice System Journal*, Vol. 23/2, s. 191–220.
- CRAWFORD, A. (ed.) 2002. *Crime and Insecurity. The Governance of Safety in Europe*. Portland: Willan Publishing.
- DOUGLAS, M. – WILDAVSKY, A. 1983. *Risk and Culture*. Berkeley: Un. of California Press.
- FARRALL, S. – BANNISTER, J. – DITTON, J. – GILCHRIST, E. 1997. „Questioning the Measurement of the ‘Fear of Crime’“. *British Journal of Criminology*, Vol. 37, 4, s. 658–679.
- FEELEY, M. – SIMON, J. 1994. „The Actuarial Justice: the Emerging New Criminal Law“. In: Nelken, D. (ed.). *The Futures of Criminology*. London: SAGE.
- FERRARO, K. F. 1995. *Fear of Crime: Interpreting victimization risk*. Albany: SUNY Press.
- GAROFALO, J. 1981. „The Fear of Crime: Causes and Consequences“. *Journal of Criminal Law and Criminology*, Vol. 72, 2, s. 839–857.
- HOLLOWAY, W. – JEFFERSON, T. 1997. „The risk society in an age of anxiety: situating fear of crime“. *British Journal of Sociology*, Vol. 48, No. 2, s. 255–266.
- CHIRICOS, T. – ESCHOLZ, S. – GERTZ, M. 1997. „Crime, News and Fear of Crime: Toward an Identification of Audience Effect“. *Social Problems*, Vol. 44, s. 342–357.
- KELLER, J. 1996. „Deset let rizikové společnosti“. *Sociální studia* č. 1, G 38. Brno: Masarykova Univerzita.
- KILLIAS, M. – CLERICI, Ch. 2000. „Different measures of vulnerability in their relation to different dimensions of fear of crime“. *British Journal of Criminology*, Vol. 40, No. 4, s. 437–450.
- KURY, H. 1997. „Kriminalitätsbelastung, Sicherheitsgefühl der Bürger und Kommunale Kriminalprävention“. In: Kury, Helmut (ed.). *Konzepte Kommunaler Kriminalprävention*. Freiburg: iuscrim, s. 218–295.
- O’MALLEY, P. (ed.) 1998. *Crime and Risk Society*. Aldershot: Dartmouth, Ashgate.
- 2001. „Risk, crime and prudentialism revisited“. In: Stenson, K. – Sullivan, R. R. (eds.). *Crime, Risk and Justice*. Portland: Willan Publ, s. 89–103.
- NELKEN, D. (ed.) 1994. *The Futures of Criminology*. London: SAGE.
- PECHAČOVÁ, Z. et al. 1998. „Pocit ohrožení kriminalitou v České republice“. *Sociologický časopis*, r. 34, č. 2, s. 205–219.
- REICHMAN, N. 1986. „Managing Crime Risks: Toward an Insurance Based Model of Social Control“. In: O’Malley, P. (ed.) *Crime and Risk Society*. Aldershot: Dartmouth, Ashgate, s. 49–70.
- REINER, R. et al. 2001. „Casino culture: media and crime in a winner-loser society“. In: Stenson, K. – Sullivan, R. R. (eds.). *Crime, Risk and Justice*. Portland: Willan Publ, s. 175–193.
- REUBAND, K. H. 1998. „Kriminalität in den Medien“. *Soziale Probleme* 9, s. 125–153.
- SESSAR, K. 2001. „Společnost v období transformace a strach z kriminality“. *Sociologický časopis*, r. 37, č. 1/2001, s. 7–22.
- SIMON, J. 1987. „The Emergence of a Risk Society: Insurance, Law and the State“. In: O’Malley, P. (ed.). *Crime and Risk Society*. Aldershot: Dartmouth, Ashgate.
- SIMON, J. – FEELEY, M. M. 1995. „True Crime: The New Penology and Public Discourse on Crime“. In: Blomberg, T. G. – Cohen, S. (eds.). *Punishment and Social Control*. New York: Aldine de Gruyter.
- SKOGAN, W. 1986. „Fear of Crime and Neighborhood Change“. In: Reiss, A. J. – Tonry, M. (eds.). *Communities and Crime*. Chicago: Chicago Un. Press.
- 1987. „The Impact of Victimization on Fear“. *Crime and Delinquency*, 33, 1, s. 135–154.
- SKOGAN, W. G. – MAXFIELD, M. G. 1981. *Coping with Crime*. Beverly Hills, London: Sage.

- STANKO, E. A. 1996. „Warnings to Woman: Police Advice and Women’s Safety in Britain“. In: O’Malley, P. (ed.). *Crime and Risk Society*. Aldershot: Dartmouth, Ashgate.
- 1997. „Safety Talk: Conceptualising Women’s Risk Assessment as a ‘Technology of the Soul’“. *Theoretical Criminology*, 1, 4, s. 479–499.
- TULLOCH, M. 2000. „The meaning of age differences in the fear of crime“. *British Journal of Criminology*, Vol. 40, No. 4, s. 451–467.
- WALKLATE, S. 1997. „Risk and Criminal Victimization: A Modernist Dilemma?“ *British Journal of Criminology*, 37, s. 35–45.
- 1998a. „Crime and community: fear or trust?“ *British Journal of Sociology*, Vol. 49, No. 4, s. 550–569.
- 1998b. „Excavating the Fear of Crime: Fear, Anxiety or Trust?“ *Theoretical Criminology* 2, 4, s. 403–418.
- YOUNG, J. 1999. *The Exclusive Society*. London: SAGE.

Trends in Fear of Crime in Czech Society

Summary

Security risks complete the picture of the contemporary “risk society”. Even though they are the subject of rational discourse, a complex of subjective meanings often prevails (Crawford 2002) and threatens to set off a moral panic. Well-known paradoxes of fear of crime emerge from surveys and we may ask whether the measurement of fear is infected by the perception of other, mostly social problems (Sessar 2001) or whether it represents an “epiphenomenon of watching TV” (Young 1999). The paper employs the inter-actionist model of K. Boers (2003) and supports the hypothesis of the presence of auto-regulative mechanisms that enable societies undergoing transformation (like the Czech Republic or East Germany) to react generally positively to the increase of crime rates. Using data from replicated surveys in the CR on fear of crime and victimization, the paper demonstrates the effects of risk normalisation. The feeling of security among citizens is continuing to increase, but there is one exception, i.e. the situation in Prague where attitudes reflect a higher risk of victimization. Differences between men and women as regards feelings of safety have been identified specifically in relation to victimization, but these are probably related to the question of vulnerability and experience of domestic violence. The paper shows differences in the perception of a range of particular risks in terms of both fear and likelihood. It also examines the trend in levels of trust in institutions where a decline has been detected in the recent period. In conclusion it offers a preliminary typology of attitudes to risks in terms of level of fear and particular area involved.

JIŘÍ VINOPAL

KOGNITIVNÍ ASPEKTY SLEDOVÁNÍ CITLIVÝCH TÉMAT V RÁMCI BEZPEČNOSTNÍHO VÝZKUMU

V oblasti bezpečnostního výzkumu a zkoumání rizik lze nalézt celou řadu citlivých témat, jejichž zodpovídání je pro respondenty značně obtížné. Vzhledem k jejich speciální povaze, vyžadující vysokou ochotu dotázaných podstupovat během výzkumného rozhovoru nepříjemné emocionální situace, a vzhledem k jejich snadné náchylnosti k ovlivnění sociální desirabilitou jde o zajímavou oblast aplikace přístupů zkoumajících myšlenkové procesy respondentů během zodpovídání dotazů.

Bezpečnostní výzkum sám má dlouhou tradici, ačkoli v posledních letech došlo k důležitým změnám v definici předmětu jeho zájmu. V souvislosti s novými mezinárodními hrozbami, zejména v podobě terorismu, se jeho oblast tradičně vycházející z vnitrostátních dimenzí a primárního zaměření na kriminalitu zásadním způsobem rozšířila do mezinárodního prostoru a komplexně pojímané kategorie ohrožení nejruznějšího druhu. Ačkoli tradiční témata bezpečnostního výzkumu zůstávají nadále v portfoliu jeho zájmů, objevují se nové a v současnosti možná i dominující oblasti. Obecná charakteristika bezpečnostního výzkumu jako zájmu o bezpečnost občanů a ochrany jejich životů, zdraví a majetku tak v současné době kromě tradiční role kriminality obsahuje např. kategorie terorismu a ozbrojeného konfliktu, ekonomických krizí, živelních pohrom, provozních havárií, epidemií nebo sociálních krizí.¹

Je zřejmé, že analýza výzkumných nástrojů v takto široce definované oblasti není proveditelná v rámci jednoho článku, a to ani při jejím omezení na relevantní nástroje kvantitativního sociologického výzkumu. Pro účely této stati proto zůstaneme v tradičních kolejích zájmu o bezpečí občanů zejména z hlediska kriminality, obav z trestných činů, viktimizace atp., které již obsahují množství zkušeností s empirickými výzkumy.² V následujících odstavcích se pokusím některé z nich popsat z hlediska konceptů kognitivního přístupu a problematiky citlivých témat a otázek. Vzhledem k tomu, že dotazník je jedním nejčastějších nástrojů pro sběr dat nejen v oblasti újeji

¹ *Program výzkumu a vývoje na období 2006–2010. „Bezpečnostní výzkum“*. Ministerstvo vnitra ČR, www.mvcr.cz/dokument/vyzkum/program.pdf (staženo 13. 10. 2006).

² Jejich klasifikaci a přehled do roku 2000 uvádí Vinopal [2001].

chápaného bezpečnostního výzkumu, bude se analýza dotýkat především této standardizované formy zkoumání.

1. CITLIVÁ TÉMATA – CITLIVÉ OTÁZKY

Zkoumání citlivých témat v sociálním výzkumu má již také poměrně dlouhou tradici a může se opírat o řadu empirických evidencí. Rozvíjí se teoretické uchopení oblasti citlivého [Lee 1993; Renzetti a Lee 1993; Tourangeau, Rips a Rasinski 2000], metodologické nástroje aplikovatelné při zkoumání této oblasti [de Leeuw 1992; de Leeuw, Hox a Kef 1997; Tourangeau a Smith 1996] i reflexe celého odvětví [van Meter 2000].

Mohlo by se zdát, že citlivé oblasti lidských životů nejsou častým námětem sociálněvědních výzkumů. Zřejmě to platí o těch skutečně nejožehavějších, jako je kriminální nebo sexuální chování, nicméně uvědomíme-li si variabilitu lidských individuí a jejich osobních historií, hodnot, představ nebo tužeb, oblast citlivého se může rozrůst nečekaným způsobem. Ve skutečnosti každý dotazník sociálněvědního výzkumu obsahuje otázku na nějakou citlivou oblast, místo, na němž se může respondent cítit nejistý a zažívat pocity intervence, nebo dokonce ohrožení: dotaz na příjem je citlivý pro velkou část populace, otázky na politické preference nebo rodinný stav mohou být nepříjemné pro určité skupiny obyvatel. Kromě již zmíněných se mezi témata, která jsou považována za citlivá, dále řadí například i životní spokojenost, sociální vztahy, náboženství nebo zdraví.

Uvedené argumenty vedou k rozlišení citlivých otázek a citlivých témat [van Meter 2000]. Pro obojí přitom platí, že označení „citlivé“ je vždy vázáno na celkový kontext, ve kterém dotazování probíhá. Proto jak celé téma, tak i jednotlivé položky mohou být citlivé v určitém kontextu a pro určité osoby, zatímco v jiném kontextu a pro jiné lidi citlivými být nemusí. Klasickým tématem, které je považováno za velmi citlivé, je užívání návykových látek. Je pochopitelné, že v kontextu celopopulačního výzkumu půjde o ožehavou záležitost pro naprostou většinu respondentů, stejně tak je ovšem pravděpodobné, že při sociálně zaměřeném průzkumu mezi uživateli drog o citlivou věc jít vůbec nemusí. Opačným příkladem může být triviální otázka na věk respondenta, která v naprosté většině případů nebude vnímána jako citlivá. Lze si však představit situace a osoby, které se při jejím zodpovídání zrovna příjemně cítit nemusí...

Definici citlivé otázky není snadné sestavit. V principu lze snad říci, že jde o takovou otázku, která u respondentů vyvolává nepříjemné prožitky a nutí je modifikovat odpověď podle kritérií, která jsou mimo jejich běžné uvažování. Samozřejmě je třeba dodat, že to platí pro určité respondenty, v určitém tematickém kontextu a za určitých okolností (např. samovyplňování dotazníku vs. rozhovor tváří v tvář). Podle Tourangeau, Ripse a Rasinskiho [2000: 257] kategorie citlivých otázek obsahuje tři základní varianty: sociální desirabilitu odpovědí, narušení soukromí a nebezpečí vyzrazení třetí straně. Současně lze citlivá témata rozčlenit na ta, se kterými se respondent nechce svěřovat vůbec, dále na taková, se kterými se nechce svěřovat tazateli, a na ta, která nechce odhalit třetí straně.

Citlivá témata nebo otázky se mohou objevit například v následujících oblastech tradičního bezpečnostního výzkumu:

- a) Bezpečnost
 - pocit bezpečí (doma, venku, v dopravních prostředcích; ve dne, v noci atp.)
 - obavy z trestného činu (z různých druhů)
 - činnosti vedoucí ke zvýšení bezpečí osoby, majetku (např. změna chování, instalace bezpečnostního zařízení)
 - hodnocení bezpečnostní situace (ve státě, v regionu apod.)
 - informovanost (o nebezpečí, kriminalitě, možnostech ochrany, reakci atd.)
- b) Orgány činné v trestním řízení
 - osobní kontakt s policií, soudy
 - hodnocení práce policie, soudů
 - důvěra k policii, soudům
- c) Viktimizace
 - vlastní zkušenosti s trestným činem v roli oběti
 - celá oblast jednotlivých druhů trestných činů (krádeže, ublížení na zdraví, znásilnění, domácí násilí atd.)
 - jednání s obětí ze strany policie, soudů, společnosti
 - názory na problematiku obětí trestného činu (oznámení činu, ochota pomoci, vina, soucit, odplata)
- d) Trestná činnost respondenta
 - vlastní přestupky
 - vlastní trestné činy
 - pobyt v nápravných zařízeních
- e) Punitivita
 - názory na hranici trestného činu, věku trestní odpovědnosti atp.
 - hodnocení některých druhů chování
 - názory na tresty ve vztahu k druhu přečinu
 - hodnocení přísnosti trestů v současné společnosti
 - trestání dětí

Reakcí na citlivá témata a otázky jsou často výpadky odpovědí označovaných v anglicky psané literatuře jako *nonresponse*. Může přitom jít o úplné odmítnutí spolupráce (*unit nonresponse*), nebo odmítnutí zodpovědět určitou otázku (*item nonresponse*).

Přímý vliv povahy tématu na ochotu lidí participovat ve výzkumu byl již několikrát prokázán, avšak při srovnávání různých oblastí se jako důležitější kritérium jeví spíše zájem o dané téma než jeho citlivost [Tourangeau, Rips a Rasinski 2000: 261]. Přesto je vhodné i tento vliv považovat za relevantní a zohlednit jej v přípravné fázi výzkumu. Klasický nástroj ke zvýšení návratnosti v podobě explicitního ujištění respondentů o anonymitě a důvěrnosti dat však příliš účinný není a v případě běžných témat může mít dokonce opačný efekt.

Ani v případě odmítnutí zodpovědět jednotlivé otázky se nezdá být vliv jejich citlivosti nějak příliš dramatický, ačkoli pozorovatelný je [tamtéž: 263]. Jedním ze způ-

sobů jak omezit nepříjemné pocity respondentů při sdělování citlivých údajů je úprava formátu otázky, kdy požadavek přesné odpovědi je nahrazen požadavkem o zařazení do určité kategorie (např. otevřená otázka na příjem je nahrazena příjmovými kategoriemi, respondent nemusí sdělovat počet sexuálních partnerů, nýbrž stačí se zařadit do hrubých kategorií atp.). Napomoci mohou i další technické prvky, jako je zpřeházené pořadí označení kategorií, takže tazatel nemá okamžitou kontrolu nad tím, do které konkrétní kategorie se respondent zařadil, nebo možnosti samovyplnění některých otázek v průběhu rozhovoru, jejich vložení do uzavíratelné obálky atp.

Kromě čistého selhání během procesu dotazování (odmítnutí účasti na výzkumu nebo odmítnutí zodpovědět některé otázky) však k dalším komplikacím dochází i v případech, kdy respondenti otázky zodpovídají. Zkreslení odpovědi na citlivé otázky v principu nabývá dvou podob: buď konzistentního nadhodnocování (*overreporting*) určitého druhu chování, nebo jeho konzistentního podhodnocování (*underreporting*). Kromě celé řady otázek spjatých s úlohou paměti a procesů vybavování je v této souvislosti klíčovou kategorií sociální desirability.

2. SITUACE DOTAZOVÁNÍ

Kognitivní modely procesu zodpovídání otázky v rámci standardizovaného dotazování jsou již velmi podrobně zmapovány a byly podrobeny mnoha empirickým analýzám. Původem psychologické hledisko se uplatňuje v oblasti sociálněvědní metodologie, konkrétně v proudu kognitivních přístupů.³

Základním rámcem, v němž se kognitivní přístupy pohybují při studiu procesu získávání informací od respondentů, je hledisko duální situace dotazování [Sudman, Bradburn a Schwarz 1996: 1, 55; Schaeffer a Maynard 1996: 66–68; Vinopal 2004], podle něhož je tímto momentem jednak série kognitivních úkolů respondentů, jednak zároveň sociální setkání dvou (či více) osob. Kromě aspektů psychologických má tedy i interakční stránku a při jejím studiu musíme zohlednit jak průběh a fungování kognitivních procesů během zpracování informace jednotlivcem, tak i principy, na nichž je založena každodenní komunikace a interakce dvou či více osob.⁴

Dotazování jako sociální setkání

Představa ideální standardizace rozhovoru, kdy oba účastníci skutečně dělají a říkají to (a pouze to), co jim určují a povolují pravidla, je značně nereálná. Oba či všichni účastníci rozhovoru se musí řídit alespoň některými obecně platnými a sdílenými pravidly sociální interakce a komunikace. Příkladem takových nevědomě uplatňovaných norem jsou nevyslovené předpoklady běžné konverzace, které systematicky analyzoval filozof jazyka Paul Grice [Grice 1975; Sternberg 2002: 367–369].

³ Cognitive Apects of Survey Methodology – CASM. Přehledy a základní koncepce viz ve SCHWARZ a SUDMAN 1996; SUDMAN, SCHWARZ a BRADBURN 1996; SIRKEN ET AL. 1999; THOURANGEAU, RIPS a RASINSKI 2000; PRESSER ET AL. 2004; BRADBURN, SUDMAN a WANSINK 2004.

⁴ Následující část je adaptována z VINOPAL 2004.

Podle něj probíhá konverzace především na principu spolupráce, přičemž ten může být vyjádřen prostřednictvím čtyř maxim (převzato ze Sudman, Bradburn a Schwarz 1996: 62–64): (1) Maxima kvality zakazuje řečníkovi sdělit cokoli, co považuje za nepravdivé či neprokázané. (2) Maxima relevance mu přikazuje, aby jeho příspěvek souvisel se záměrem konverzace. (3) Maxima kvantity vyžaduje, aby poskytl právě takové množství informace, kolik se od něj požaduje, a (4) maxima stylu po něm chce, aby byl jeho příspěvek jasný, nikoli dvojnáčný, rozvláčný či nesrozumitelný. Jsou na něj tedy kladeny požadavky pravdivosti, relevance (souvislosti), informativnosti a jasnosti.

Mnoho ze zdánlivě nepochopitelných nedorozumění a chyb, jichž se respondenti dopouštějí při odvozování smyslu otázky, a tudíž při formulaci/výběru svých odpovědí, se výrazně vyjasňuje, pokud si uvědomíme, jakými implicitními předpoklady se během rozhovoru s tazateli řídí.

Nicméně – ačkoli se rozhovor v rámci výzkumu na jedné straně řídí některými z norem běžných rozhovorů, zároveň se od nich zásadním způsobem liší. Kupříkladu dedukce smyslu otázky zde probíhá ve značně omezených podmínkách. Zatímco ve spontánní konverzaci se lze spoléhat na společný základ (*common ground*) rozhovoru, který účastníci sdílejí v podobě znalostí, přesvědčení a postojů a také na ujištění (*grounding*) o správném chápání otázky či výroku, kterého se jim různými způsoby od partnerů běžně dostává, ve výzkumném rozhovoru lze na takové pomůcky spoléhat jen velice zřídka. Blíže o rozdílech mezi běžnou konverzací a standardizovaným rozhovorem v rámci průzkumu pojednává Schober [1999: 78–84]. Jak ambivalentní a nepříjemná situace to přitom pro tazatele je, opět ukazují jak zkušenosti s jejich prací v terénu, tak experimenty, které se zaměřovaly na zkoumání jejich výkonu v laboratorních podmínkách [Schaeffer a Maynard 1996: 71–82]. Závěry, které z takových experimentů vyplývají, pak často ukazují, že „chyby tazatelů neodráží neznalost technik nebo nedbalost, ale spíše jsou pokusy o kompenzaci špatných otázek“ [Fowler a Cannell 1996: 20].

Dotazování jako série kognitivních úkolů

Analytické koncepce procesu položení a zodpovězení otázky vycházejí z obecných modelů zpracování informace vyvinutých v rámci kognitivní psychologie [Lachman, Lachman a Butterfield 1979; Hippler, Schwarz a Sudman 1987] a mohou být prezentovány na různých úrovních podrobnosti. Nejobecněji bývá používána některá z variant čtyřstupňového modelu, který proces rozčleňuje na fáze (1) interpretace otázky, (2) vyvolání informací z paměti, (3) rozhodování a (4) přizpůsobení odpovědi nabízeným možnostem [Tourangeau 1984; Schaeffer a Maynard 1996: 65; Sudman, Bradburn a Schwarz 1996: 15, 18]. Každá z těchto fází však může být dále sama rozpracována jak na podrobnější sekvence, tak na soubor souvisejících okolností a podmínek: např. fázi interpretace lze dělit na porozumění slovům, porozumění otázce, odvození významu otázky, přičemž na všech těchto subprocesech se podílí řada okolností, jako je kontext otázky, nabízené odpovědi, odpověď na předchozí otázku apod. Většina zmíněných procesů také probíhá odlišně v různých situacích, zejména

se liší v případě postojových otázek versus otázek na fakta. Kromě toho není stoprocentní ani sekvenčnost uvedených fází. Je možné, že některé z nich probíhají alespoň zčásti paralelně, popřípadě že se respondenti vracejí před dokončením celého procesu k předešlým fázím, či naopak některé z nich přeskakují [Sudman, Bradburn a Schwarz 1996: 77].⁵

Prakticky nic z těchto mentálních událostí však tazatel vůbec nezaregistruje, a tudíž už vůbec o nich neví výzkumník. Způsob, jakým dotázaný interpretuje jednotlivá slova, celou otázku i možnosti odpovědí, skutečnosti, které bere v potaz, klíče, podle nichž se řídí při rozhodování, ... vše se odehrává během několika málo vteřin v jeho hlavě a tazatel se dozví až výsledek. Je zřejmé, že všechny ze zmíněných aktivit a okolností mají na jeho podobu určitý vliv.⁶

3. KOGNITIVNÍ PROCESY V RÁMCI SLEDOVÁNÍ CITLIVÝCH OTÁZEK

V principu lze rozlišit dva základní formáty dotazů: jednak na fakt, jednak na postoje; citlivá témata lze přitom nalézt v obou skupinách.⁷ Citlivou je nepochybně jak otázka, zda se člověk stal obětí trestného činu, tak, zda by dovolil svému nezletilému potomkovi pít alkohol. Při zodpovídání obou základních kategorií dotazů přitom probíhají kognitivní procesy poněkud odlišně, takže je tu nebezpečí chyb nebo zkreslení. Obecně lze říci, že u otázek na fakta převládá zkreslení související s úplností informací vybavených z paměti (např. kdy přesně se událost stala, kolikrát za dané období atp.), u otázek postojových hraje hlavní roli sociální desirabilita (např. vyjádření skutečného postoje k podávání alkoholu mladistvým). Je však jasné, že oba vlivy se překrývají a různou měrou působí u obou kategorií (např. výpověď o počtu vlastních drobných přečinů může být ve fázi editace odpovědi přizpůsobena na sociálně přijatelnou úroveň, naopak hodnocení vlastního vztahu k návykovým látkám může být utvářeno za pomoci nepřesných vzpomínek na minulé události).

Systematicky popisovat jevy, které rušivým způsobem zasahují do procesu zodpovídání dotazů a způsobují náhodné chyby nebo systematické zkreslení odpovědí, není úplně snadné. Některé z nich se týkají primárně otázek faktografických, některé postojových, některé obou. Následující výčet teoreticky nebo empiricky doložených problémů bude veden po linii průběhu kognitivních procesů během zodpovídání dotazu, přičemž v případě nutnosti bude výklad rozdělen na větve otázek sledujících fakta a mapujících postoje. Upozorňuji, že nemá jít o vyčerpávající analýzu sledované oblasti. Cílem je aplikovat hledisko kognitivního přístupu na předmět citlivých otázek bezpečnostního výzkumu a vnést do něj relevantní metodologické kontexty.

⁵ Původně jednoduché schéma lze rozpracovat do značných detailů. Příkladem toho může být model, o který se SUDMAN, SCHWARZ a BRADBURN [1996] opírají ve 3. kapitole své přehledové studie.

⁶ Podrobnou analýzu úkolů respondenta a okolností, které mají na proces zpracování informace vliv, podávají SUDMAN, SCHWARZ a BRADBURN [1996: 55–79].

⁷ Další členění je samozřejmě možné, faktografické otázky lze například dále rozdělit na takové, které se ptají po stavu určité věci (např. zda má v domě instalováno zabezpečovací zařízení), a na ty, které se tážou po událostech (např. zda byl respondent za poslední rok v kontaktu s policií). Podrobnější klasifikace typů otázek rozpracovávají např. TOURANGEAU, RIPS a RASINSKI [2000].

Interpretace otázky

Hlavní problémy s interpretací otázky se týkají tří prvků: gramatické struktury, sémantického významu a pragmatického účelu otázky [Tourangeau, Rips a Rasinski 2000: 25]. Jejich podoba má zásadní vliv na to, zda respondent porozumí otázce (ale i dalším součástí dotazníku, jako např. pokynům k vyplňování) takovým způsobem, jaký očekává výzkumník. Dimenzi „rozumění otázky“ lze vyjádřit psychologickou kategorií mentální reprezentace [Sternberg 2002; Sedláková 2004]. Dotaz vyvolá v mysli příjemce určitou mentální představu, která reprezentuje její aspekty, a lze o ní uvažovat jako o reálném objektu (lze ji „pozorovat“, „hodnotit“, zaujímat k ní „stanoviska“), stejně jako to lze činit s mentálními reprezentacemi jiných skutečností, např. věřícího člověka, chřipky, nebo dobíhání autobusu.⁸ Rozdíly v podobě mentálních reprezentací otázky u různých lidí přitom mohou být při získávání spolehlivých odpovědí zásadním problémem a odkazují k tradičním dimenzím validity a reliability. Jednoduše řečeno, otázka může jen stěží přinášet spolehlivé odpovědi, když si za ní každý představí něco jiného.

Konkrétní problémy jednotlivých aspektů interpretace otázky podrobně rozvíjejí Tourangeau, Rips a Rasinski [2000: 34–61]. Gramatické nedostatky se podle nich objevují zejména v rovině nejasnosti a dvojznačnosti formulací nebo složitosti, která klade velké nároky na pracovní paměť. Sémantická rovina se týká například vágních vyjádření (*mládež, zločin, právo*) nebo předpokladů, které mohou být výzkumníkem zamýšleny jako prostředek redukce prostoru neurčitosti („*V některých zemích není držení zbraní omezeno zákonem. Souhlasíte s jeho zavedením i v České republice?*“), které jsou však často nevyslovené, ačkoli také předem definují význam otázky (např. označení něčeho jako *problém*). Pragmatická rovina rozumění otázky se pak dotýká zejména inferencí, které si respondenti vytvářejí na základě prozatímního smyslu otázky, jednání tazatele nebo předpokládaných záměrů výzkumníka (které jsou odvozovány např. z kontextu dotazu, předchozích otázek) atd.

Příklady pojmů, které vyvolávají u lidí odlišné mentální reprezentace, jsou například *oběť* nebo *trestný čin*, které jsou při bezpečnostním výzkumu užívány zcela běžně. Je pravděpodobné, že výzkumník má jasnou představu o předmětu i objektu svého výzkumu, tedy o tom, jaké skutky spadají pod pojem *trestný čin* i co znamená být jeho obětí. Na druhé straně disponuje svou mentální reprezentací také respondent, a pokud nikoli, je k jejímu vytvoření donucen na místě. Představy výzkumníka a respondenta, i respondentů navzájem, se samozřejmě mohou rozcházet, a to i dosti podstatně.

U obou pojmů se přitom objevují problémy již v rovině právní definice, která by měla stát přinejmenším v pozadí výzkumného teoretického rámce.

Termín „*trestný čin*“ je právní kategorií a jeho definice je z tohoto hlediska jednoznačná; její použití ve viktimizačním výzkumu má však podstatné limity. Těžko například očekávat, že dva podobné skutky, které leží v těsné blízkosti arbitrárně stanovené

⁸ O rozdílech mezi „reprezentací otázky“ (*representation of the question*), která zahrnuje představu gramatické a logické struktury věty a lexikální dimenze jednotlivých slov, a „reprezentací o otázce“ (*representation about the question*), týkající se závěrů, které si příjemce o otázce učiní na základě dalších informací, blíže TOURANGEAU, RIPS a RASINSKI [2000: 31].

hranice trestného činu, avšak na jejích opačných stranách, mají na své oběti nějak výrazně odlišný dopad z hlediska psychické nebo relativní materiální újmy. Nelze také očekávat, že každý člověk zná jak právní definice jednotlivých trestných činů, tak hranice, které jsou k jejich definování jako trestných činů zákonem stanoveny. Je tady tudíž nebezpečí, že se budou pojímat jako trestné i takové skutky, které podle právní definice trestnými činy nejsou, a naopak nikoli činy, které jako trestné definovány jsou, nebo že budou trestné činy do stanovených kategorií chybně zařazeny.⁹

Termín „oběť“ mezi právními kategoriemi nepatří a pojem „poškozený“, který uznává právní řád České republiky, se s pojmem oběti v jeho mezinárodně definovaném a přijímaném významu zcela nepřekrývá. Spojení „oběť trestného činu“ tak má nejednoznačný obsah. Některé osoby například nejsou podle trestního řádu uznávány za *poškozené*, neboť trestný čin, kterého jsou *obětí*, je *nepoškozuje* přímo. Jde o tzv. nepřímé oběti, tedy osoby, které se subjektivně poškozenými cítí, ale trestní právo je za takové nepovažuje (typickým příkladem mohou být pozůstalí rodiče po zavražděném dítěti). Podobně je podle právní definice v případě krádeže služebního automobilu *poškozeným* jeho majitel (firma), *obětí* takové krádeže je však osoba, která jej užívala (případně celá jeho domácnost). Jiným problémem jsou trestné činy bez oběti, jako je např. zneužívání drog (je v tomto případě obětí sám pachatel?), nebo trestné činy, které mají velmi mnoho obětí a u nichž lidé subjektivně své postavení oběti nepocítují (trestné činy proti životnímu prostředí, proti státu, hospodářské delikty, např. daňové podvody, či trestné činy proti právnickým osobám).

Vybraným problémem tohoto druhu se zabývalo například šetření Metody výzkumu kriminality,¹⁰ v němž byla mimo jiné ověřována hypotéza, že různí lidé mají různá kritéria posuzování toho, co již lze považovat za trestný čin a co ještě nikoli.¹¹ Existenci různých způsobů uvažování o předloženém tématu prokázala už jednoduchá kategorizace odpovědí na otevřené otázky. Pro jednu velkou skupinu respondentů je násilným trestným činem přepadení, nejčastěji spojené s fyzickým napadením, pro druhou velkou skupinu pak jím je již samo vyhrožování fyzickým útokem. Uzavřená otázka potvrdila, že více než polovina respondentů (60 %) považuje za trestný čin už i hrozbu násilím, nicméně zároveň ukazuje, že pro zbylých 40 % hrozba násilím trestným činem údajně není. Navíc taková hrozba, která již trestným činem je, by podle dotázaných musela splňovat nejednotná kritéria. Dvě nejfrekvencovanější kategorie odpovědí tvořily názory, že hrozba je trestným činem, pokud je

⁹ „Respondenti vypovídají o svých zkušenostech, takže se vždy nemusí jednat o zákonem definovaný trestný čin, nýbrž pouze o určitý incident s jistou mírou viktimizace. [...] Někteří oponenti výzkumů obětí trestného činu v tomto směru podotýkají, že takto shromážděné údaje nelze srovnávat s oficiálními statistikami“ [VALKOVÁ 1998: 286].

¹⁰ Universitas 1999.

¹¹ V této souvislosti byly položeny otázky mapující mentální struktury vytvářené v souvislosti s pojmem násilný trestný čin:

„Často se dotazovaných, jako teď Vás, ptáme, zda se stali obětí nějakého násilného trestného činu. Ale na to, co vlastně násilný trestný čin už je a co ještě není, se mohou názory různit. Pokuste se konkrétněji určit hranici násilného chování, od níž již jde podle Vašeho názoru o trestný čin (jde nám o předěl mezi přestupkem nebo nevhodným chováním, a činem, který zasluhuje potrestání, např. vězení).“

„Považujete za trestný čin už samotnou hrozbu násilím?“ (*ano – ne*)

„Jestliže je i jen hrozba násilím trestným činem, pokuste se specifikovat, o jakou hrozbu musí jít, jaké jsou její základní charakteristiky nebo složky (např. pokud jde o konkrétní situace, zúčastněné osoby, možnost použití nějaké zbraně).“

jakkoli vyhrožováno násilím či ublížením, nebo je jím až v případě, kdy je takto vyhrožováno zbraní.

Tyto a podobné příklady ukazují, že prvotní interpretace otázky a klíčových termínů může mít v některých případech zásadní dopady na kvalitu získaných informací.

Vyvolání informací z paměti

Prakticky každá otázka po respondentovi požaduje, aby pátral v paměti. Týká se to částečně i otázek postojových, jejichž odpovědi mohou respondenti zakládat na vybavení určitých událostí, jejich počtu, frekvence nebo data. Například otázku zjišťující názor na zpřísnění trestů za vybrané činy může respondent zodpovídat až poté, co si z paměti vybaví některé mediální kauzy poslední doby, ke stanovení míry spokojenosti s prací policie bude zapotřebí, aby si vybavil, při jakých událostech přišel s jejími příslušníky do kontaktu, při vyjadřování míry obav v místě bydliště po setmění si bude muset vybavit, co viděl, když se v poslední době po setmění vracel domů.

Věcně jinou kategorií využití paměti v rámci postojových otázek pak jsou situace, kdy dotazovaní nevytvářejí své mínění na místě, nýbrž už ho mají předpřipravené a pouze si jej musí vybavit. To se týká nejčastěji obecných stereotypů (např. „atributy pachatele“), hluboce zakořeněných norem sociálního jednání (např. „děti se nesmí fyzicky trestat“ vs. „škoda facky, která padne vedle“) nebo skutečností, k nimž se vede veřejná debata (např. trest smrti, hranice trestní odpovědnosti). V případě využití vzpomínek na události za účelem vytvoření názoru/postoje lze aplikovat stejné poznatky jako na otázky faktografické. Do hry zde však vstupují i vlivy jiné, které pojednáme v dalších částech textu.

Dotazování na faktické údaje může směřovat do současnosti („Máte v bytě namontováno bezpečnostní zařízení?“), k jednomu okamžiku v minulosti („Kdy jste byl naposledy v kontaktu s policií?“) nebo prohledávat určité časové pásmo („Kolikrát za poslední rok vám někdo něco ukradl?“). V každém z těchto případů je zdrojem hledaných informací autobiografická paměť, která obsahuje události prožité daným člověkem. (Podobně je v jiných koncepcích [Tulving 1972] charakterizována epizodická paměť, která společně se sémantickou tvoří deklarativní struktury paměti.)¹²

Smyslem a cílem procesu vybavování je převedení neaktivních obsahů dlouhodobé paměti do paměti pracovní, v níž se s nimi může dále nakládat. Vyvolaná vzpomínka ale nikdy není prožitkem samotným, nýbrž reprezentací tohoto prožitku [Tourangeau, Rips a Rasinski 2000]. Ta je zatížena chybami a vybavená představou neodpovídá zcela situaci, kterou respondent skutečně prožil. Fungování paměti a okolnosti dotazování mohou dokonce učinit takovou informaci zcela nepřístupnou. Příkladem jsou procesy vytěsnění, které podle některých psychologů eliminují obzvláště nepříjemné zážitky z dosahu vědomí, nebo úmyslná neochota na některé události vůbec vzpomínat. To se týká obzvláště citlivých témat, jako jsou traumatické zážitky v roli oběti nebo pachatele, popřípadě jakékoli události, v níž za své jednání člověk pocituje stud.

¹² Koncepce paměti, jejich druhů, typů a cílů jsou velmi rozmanité; přehled uvádí např. STERNBERG [2002]. Ke koncepcím a teoriím konkrétně autobiografické paměti blíže viz TOURANGEAU, RIPS a RASINSKI [2000:71].

Vzhledem k tomu, že obsahem autobiografické paměti nejsou (pouze) primární izolované události a prožitky, nýbrž spíše do různých celků pospojované agregáty událostí (tematických – „události spojené se soudním přelíčením“ – i časových – „období od vykradení bytu do vypátrání zloděje“) nebo typizované vzorce zkušeností („výslech na policii“), nemusí si respondent nutně vybavit konkrétní událost, na kterou je dotazován, nýbrž může použít obecné schéma a další atributy zkoumané události doplnit, odvodit či domyslet. To nemusí mít vždy jen negativní důsledky, někdy to může vést dokonce k větší přesnosti odpovědi. Například velmi dávná zkušenost s vyšetřováním policií může být v paměti již natolik transformována dodatečnými úpravami a změnami pohledu na originální situaci, že výpověď o jakémsi ideálním typu takových událostí může být podstatně přesnější. V podobném duchu může být přesnější odhad počtu vlastních dopravních přestupků za poslední rok než výsledek snahy vybavit si všechny jednotlivé případy.

Konkrétní příklady problémů s vybavováním odpovědi k dotazům na data a trvání uvádějí v propracované podobě opět Tourangeau, Rips a Rasinski [2000]. Především je třeba brát v úvahu, že respondenti nezodpovídají časové otázky pouze vybavováním přesné časové informace (data události), nýbrž používají mnohé další strategie. Informace o datu, kdy byl dotázaný svědkem loupežného přepadení na poště, se může dosáhnout také rekonstrukcí časového sledu událostí v oné době za pomoci *mezníků* („bylo to někdy mezi koncem školního roku a odjezdem na dovolenou“) nebo pomocí *rozšířené události*, jejíž součástí může hledaná epizoda být („stalo se to během vyřizování všech náležitostí na dovolenou“). Jiným způsobem je vybavit si další detaily, které se k této události vázaly, a tak mohou pomoci při odvození jejího data („bylo hrozné horko, tedy se to muselo stát v létě“; „byl u toho i třináctiletý syn, tudíž to muselo být o prázdninách“; „měl jsem nohu v sádře, takže to muselo být ještě před dovolenou“ atp.). Konečně je také možné spoléhat na dojmy plynoucí ze samotného procesu vybavování, jako například usuzovat na základě obtížnosti/snadnosti vybavení si vzpomínky („už si toho moc nepamatuji, takže to asi nebylo o posledních, nýbrž už o loňských prázdninách“).

Volba určité strategie nebo jejich kombinace závisí zejména na obtížnosti úkolu a množství úsilí, které by respondent musel k přesnému zodpovězení otázky vynaložit. Usnadnit rozhodnutí o uspokojivé přesnosti odpovědi se v některých případech dokonce snaží i sám výzkumník, když do znění otázky úmyslně vnese prvek neurčitosti („Kdy *asi* se to stalo?“, „Kolikrát *přibližně* se to stalo za posledních dvanáct měsíců?“ atp.).

Jinými empiricky zmapovanými problémy vybavování informací z paměti jsou efekt spáry (*seam effect*) a efekt teleskopu (*telescoping*).

Podstatou efektu spáry [tamtéž: 122] je skutečnost, že při výpovědi respondentů o určité časové periodě se jimi zmiňované události koncentrují do závěru nebo začátku tohoto období. Tento efekt se týká zejména panelových a longitudinálních výzkumů, kdy respondenti opakovaně vypovídají např. o uplynulém tříměsíčním období. Empirická data ukazují, že změny (např. platu) během měsíců v rámci téhož reportovaného období jsou minimální, změny mezi sousedními měsíci ze dvou navazujících period jsou pravidelně podstatně dramatičtější.

Efekt teleskopu [Neter a Waksberg 1964; Sudman a Bradburn 1973; Tourangeau, Rips a Rasinski 2000] se týká nepřesností v určení přesného data události a jejich následného chybného zahrnutí nebo vyloučení z období, o němž má respondent vypovídat. Například v případě otázky „Kolikrát za posledních šest měsíců jste se vracel domů za tmy?“ může respondent do sledovaného období mylně zahrnout i případy, které jeho počátku předcházely, nebo naopak vyloučit takové, které už do něj spadají. Struktury odpovědí na podobné otázky ukazují, že chyby, kterých se v nich respondenti dopouštějí, jsou systematické a že v principu vedou k nadhodnocení počtu událostí v rámci sledované periody.¹³

Oba jevy mají vliv na počet událostí, které respondent zahrne do sledovaného období, případně i na změnu v jejich počtu nebo frekvenci během období nebo mezi více periodami. Jde-li o bezpečnostní výzkum, je mnoho takových otázek, které mohou být těmito jevy ovlivněny. Připomeňme například jen dotazy na počet trestných činů, kterých se respondent stal obětí za určité období, kolikrát byl vyšetřován policií nebo kolikrát jel na červenou... V případě bezpečnostního výzkumu a jeho citlivých témata vstupují navíc do hry další rušivé momenty: obtížné definování některých klíčových dimenzí, nízká incidence událostí, neochota vypovídat o citlivých tématech, sociální desirabilita atd.

Rozhodování

Procesy rozhodování se týkají obou modalit podnětů, pokračujme nejprve faktografickými otázkami.

Cílem výzkumu ve skutečnosti není většinou přesné datum, někdy dokonce ani počet událostí určitého typu. Tyto informace jsou pro respondenta důležité spíše jako zdroje pro rozhodnutí stran frekvence nebo pravděpodobnosti událostí, přičemž jejich přesnost opět není stoprocentní.

Důvody chybovosti rozhodovacích procesů se pokouší definovat Tversky a Kahneman [1974]; tvrdí, že na zdaleka ne dokonalá paměťová data jsou během posuzování frekvence nebo pravděpodobnosti aplikovány opět ne zcela přesné heuristické metody. Jako příklad uvádějí heuristiky *reprezentativity*, kdy respondent posuzuje shodu posuzovaného případu se stereotypem dané třídy (např. zda vyhrožování zbitím již lze zahrnout do kategorie trestného činu), *dosažitelnosti*, když na povahu vybavené informace usuzuje na základě snadnosti/obtížnosti jejího vybavení z paměti (např. když míru obav hodnotí na základě toho, jak snadno nebo naopak obtížně si vzpomene na situaci, kdy obavy pociťoval) a heuristiku *ukotvení / přizpůsobení*, pomocí níž respondenti upravují původní vybavené hodnoty na základě dalších kritérií (například frekvenci vlastních dopravních přestupků přizpůsobí nabízené odpovědní škále tak, aby ležela v dolní, příznivější polovině).

Tourangeau, Rips a Rasinski [2000: 145] systematizují strategie pro zodpovídání frekvenčních otázek do následujících skupin:

¹³ Podrobněji k efektům spáry i teleskopu viz TOURANGEAU, RIPS a RASINSKI [2000].

1. informace o jednotlivých událostech
 - vybavení a sečtení všech případů (např. všech kontaktů s policií)
 - vybavení a sečtení případů podle jednotlivých oblastí (např. jednotlivé typy trestných činů)
 - vybavení několika případů a extrapolace na celé cílové období (např. počet přešupků za poslední měsíc a jeho extrapolace na poslední rok)
2. informace o vedeném seznamu
 - vybavení zápisu o přesném počtu případů z paměti – je-li veden (např. o počtu rizikových sexuálních partnerů)
3. obecné informace
 - vyvolání informace o míře určitých případů přímo z paměti (např. informace o průměrné frekvenci návratů domů po půlnoci)
 - vyvolání a přizpůsobení doporučené míry určitých případů (např. informace o obecně přijatelné frekvenci spáchání dopravního přešupku a její přizpůsobení nahoru či dolů s ohledem na vlastní situaci)
4. obecný dojem
 - hrubý odhad (např. odhad počtu situací za poslední měsíc, ve kterých respondent zažíval pocit ohrožení)
 - kontextem ovlivněný odhad (např. využití střední kategorie odpovědní škály jako kotvy a přizpůsobení odpovědi na základě odhadu vlastní situace)

Respondenti výzkumů přitom samozřejmě mohou využívat více strategií současně a vzájemně je kombinovat, přičemž sečítání jednotlivých případů rozhodně nepatří k těm nejčastějším. Podle Blaira a Burtona [1987] ovlivňují volbu strategie:

1. velikost úsilí, které musí respondent vynaložit (zejména počet epizod, které si musí vybavit a sečíst),
2. motivace respondenta vynaložit potřebné úsilí,
3. dostupnost informací o jednotlivých případech v paměti,
4. možnosti využití alternativních procesů,
5. podmínky zadání, jako například znění otázky.¹⁴

Respondent vědomě volí strategii v závislosti na dostupnosti informací tak, aby byla z jeho hlediska vyvážená s ohledem na vynaložené úsilí a dosaženou přesnost odpovědi.¹⁵

Tradiční pohled na postoje jakožto pevné spojení mezi nějakým objektem a jeho hodnocením má vážné nedostatky, zejména s ohledem na prokázanou nestabilitu v čase a závislost na kontextu, v němž je postoj vyjadřován.¹⁶

¹⁴ Převzato z TOURANGEAU, RIPS a RASINSKI [2000: 153 a dále].

¹⁵ Hovořit však o přesnosti nebo o chybách není zcela odpovídající v případě postojových otázek, neboť subjektivní charakter zkoumaných informací znemožňuje jejich ověření, neexistuje kritérium, podle něhož by bylo možné přesnost posoudit.

¹⁶ Viz WILSONOVO a HODGESOVO [1992] rozlišení na model zásuvky (*file drawer*), podle kterého postoje existují v paměti v podobě stálých hodnocení objektu a člověk je pouze v případě nutnosti „vytáhne ze šuplíku“, a interpretační model (*construal*), podle kterého jsou z paměti vyvolávány indicie jiného druhu a na jejich základě je postoj teprve vytvářen.

Podle Tourangeaua, Ripse a Rasinskiho [2000: 172] respondenti často postoj k objektu, který sleduje výzkumná otázka, připravený nemají a musí jej nějakým způsobem utvořit z následujících zdrojů:

1. dojmy nebo stereotypy, které platí pro určitou skupinu jevů a které jsou aplikovány na konkrétní případ (např. celkový dojem z práce soudů v celostátním měřítku je aplikován na hodnocení práce soudů v bydlišti respondenta);
2. obecné postoje, hodnoty nebo ideologické predispozice jsou aplikovány na konkrétní objekt (např. morální hodnota „nezabiješ“ je aplikována na postoj k trestu smrti; ideologická pozice je aplikována na ochotu zvýšit/snížit pravomoci policie);
3. přesvědčení nebo názory na jednotlivý objekt jsou aplikovány na sledovanou obecnější kategorii nebo na příbuzný objekt (např. spokojenost s prací policie v místě bydliště je aplikována na spokojenost s prací policie v celostátním měřítku; spokojenost s prací Policie České republiky je využita k vyjádření spokojenosti s prací policie městské).

Konkrétní proces formulace odpovědi na postojové otázky vykreslují Tourangeau, Rips a Rasinski [2000: 178] prostřednictvím *modelu výběru vzorku názorů* (The Belief-Sampling Model). Podle tohoto přístupu je postoj jakousi paměťovou databází, která obsahuje soubor všech úvah o daném objektu, tj. znalostí, názorů, dojmů, obecných hodnot, které se jej týkají, jeho dřívější hodnocení atp. Postoj je v tomto pojetí jakousi neutrální kategorií, potenciálem, který je v konkrétních situacích využit v různé míře a různé podobě. Při vyjadřování postoje totiž člověk nemá k dispozici všechna relevantní data, pravděpodobnost využití jednotlivých složek odpovídá jejich momentální dostupnosti v paměti.

V závislosti na mnoha okolnostech situace dotazování může mít výsledný vzorek dat využitých pro stanovení postoje mnoho podob; různých podob tudíž za odlišných podmínek mohou nabývat i postoje vyjádřené jediným člověkem, ačkoli jejich zdrojem je stále tatáž databáze všech potenciálních úvah.

Editace odpovědi

V konečné fázi musí respondenti převést dosažené rozhodnutí do podoby odpovídající nabízeným možnostem (přízpusobit odpovědi rozsahu škály, upravit na základě posouzení sociální desirability). I zde hraje roli mnoho okolností, které ovlivňují podobu výsledku, přičemž dochází k odlišnostem u různých formátů otázky a odpovědi.¹⁷

Například v případě otevřených otázek požadujících číselnou odpověď (počet kontaktů s policií, počet přestupků, rizikových sexuálních partnerů, délka trestu za určité trestné činy atp.) je typickým jevem zaokrouhlování. Z běžné analýzy dat tohoto druhu je patrné, že respondenti mají tendenci své odpovědi zaokrouhlovat a že tato tendence sílí s narůstajícím počtem případů, o nichž má odpověď vypovídat. Nejčastěji se přitom jedná o násobky pěti a deseti.

¹⁷ Příklady specifických procesů a nebezpečí zkrácení spojených s různými formáty faktografických dotazů uvádějí TOURANGEAU, RIPS a RASINSKI [2000: 100].

Zaokrouhlování numerických odpovědí má přitom zásadní důsledky jednak pro přesnost odpovědí, jednak pro povahu získané proměnné. Je zřejmé, že zaokrouhlená hodnota neinformuje o stavu reality přesně. Navíc procesy zaokrouhlování fungují odlišně v závislosti na absolutní hodnotě, která má být zaokrouhlena, a dochází tak k systematickému vychýlení. Intervaly mezi zaokrouhlenými hodnotami totiž nejsou stejné (např. $5 - 10 - 20 - 50 - 100$), což vede k systematicky vyššímu počtu zaokrouhlení směrem dolů než nahoru, a to i tehdy, když respondenti používají pravidla zaokrouhlování z matematického hlediska korektně a volí tu nejbližší hodnotu [Tourangeau, Rips a Rasinski 2000: 238]. Navíc není pravděpodobné, že by respondenti matematická pravidla skutečně používali zcela korektně, proces zaokrouhlení obsahuje také subjektivní prvky, které systematicky vychylují odpověď směrem k prototypickým hodnotám [Huttenlocher et al. 1990: 205].

Ze statistického hlediska výsledná proměnná částečně pozbývá kvantitativního charakteru a začíná se přibližovat proměnné kategoriální (respondenti nevyužívají všechny možnosti, vybírají mezi kategoriemi – zaokrouhlenými hodnotami).

Jiné problémy s převedením odpovědi na nabízené možnosti se objevují v případě posuzovacích škál. Různé numerické škály mají odlišný význam, a to i při zachování stejného rozsahu, např. $-5 \dots 0 \dots +5$; $0 \dots 10$; $1 \dots 11$ atp. (*scale label effects*) [Ostrom a Gannon 1996]. V případě otázky na pocit bezpečí („Jak bezpečně se cítíte v místě bydliště po setmění?“) pak záporné hodnoty ($-5 \dots -1$) implikují extrémnější postoj než nízké pozitivní hodnoty ($0/1 \dots 5$). 1 jakožto krajní bod implikuje nejnižší úroveň sledované vlastnosti („cítí se jen minimálně bezpečně“), 0 jako krajní bod ekvivalentní stupnice implikuje nepřítomnost sledované vlastnosti („necítí se bezpečně“) a -5 implikuje opak této vlastnosti („cítí se ohrožen“). Podobně variabilně je vnímán i střední bod stupnice: v jednom případě jím je 0 ($-5 \dots 0 \dots +5$), v jiném 5 ($0 \dots 10$), jindy zase 6 ($1 \dots 11$). Dokonce i samo určení přesného středu škály je v těchto situacích pro respondenty různě obtížné.

Jiným sledovaným vlivem je snaha respondentů vyhýbat se extrémním hodnocením, a tak přehlížet stanoviska vyjadřovaná krajními body škál (*response contraction bias*), nebo naopak častěji volit kategorie, které obsahují standardní nebo prototypickou položku (*stimulus contraction bias*). Různé číselné hodnoty nemají subjektivně ani kulturně stejný význam, a to může mít podstatný vliv jak na jejich využití, tak naopak na jejich opomíjení při volbě odpovědi na číselné škále. Typickým příkladem takového prototypu jsou „šťastná čísla“ nebo standardní hodnoty sloužící jako kognitivní referenční body v rámci obecně používaných systémů číslování (0, 1, 10, 100).

Efekt rozsahu škály [Sudman, Bradburn a Schwarz 1996: 219] (*scale range effects*) odkazuje ke skutečnosti, že respondenti v souladu se sdílenými pravidly komunikace věří, že správná odpověď leží mezi těmi, které jim nabízí výzkumník. Například rozsah škály na počet situací, v nichž se stali svědky kriminálního jednání (od 0 do 20, resp. od 0 do 100), napoví, zda mají vzít v úvahu pouze vážné, nebo i méně vážné události. Střed škály často také poslouží jako informace o tom, jaká je průměrná nebo typická hodnota daného jevu v populaci (např. „průměrný počet dopravních přestupků“), a s její pomocí pak respondent odvodí hodnotu vlastní. Volba rozsahu škály, a tedy i přesné hodnoty jejího středu, má pak zásadní vliv na hodnoty odpovědí,

výsledky výzkumu. Je prokázáno, že vysokofrekvenční škály produkují vyšší výsledné hodnoty než škály nízkofrekvenční, a to i při jinak naprosto totožném znění otázky. (Např. průměrná hladina počtu situací ohrožení bude nižší v případě použití škály „1, 2–3, 4–10, 11 a více“ než v případě použití škály „méně než 10, 10–19, 20–29, 30 a více“.)

Opatřeními, která mohou zmíněné problémy zmírnit, jsou podle Krosnicka a Berenta [1993] například pojmenování všech bodů škály, které ujasní jejich význam, nebo větvení rozdělující sledovanou oblast do konzistentnějších a snáze zpracovatelných celků (např. otázka na svědectví kriminálního jednání může být rozdělena na majetkové a násilné trestné činy). Oba kroky vedou nejen ke zvýšené spolehlivosti odpovědí, nýbrž také ke zrychlení procesu zodpovídání, protože respondentům usnadňují jejich úkol. Vzhledem k tomu, že na oba tyto aspekty má vliv také sám rozsah škály (příliš málo kategorií nemusí umožnit dostatečnou diskriminaci odpovědí, příliš velký rozsah může vést k obtížnému rozlišení dvou sousedních kategorií), doporučují např. Krosnick a Fabrigar [1997] kompromisní variantu sedmibodové stupnice.

Specifickou variantou formátu odpovědi je seznam možností, který nepodléhá žádnému systému řazení. Nejčastějším problémem řešeným v této souvislosti je pořadí nabízených odpovědí a s ním související efekty prvenství a novosti.

Otázku, jak pořadí odpovědí ovlivňuje získané odpovědi, rozpracovává například Krosnickův a Alwinův [1987] model prvotního (*Initial Model*). Podle něj respondenti nezvažují vždy všechny potenciální možnosti odpovědí, nýbrž vyberou tu první, která je akceptovatelná. To samozřejmě souvisí s jejich motivací, mírou věnovaného úsilí a složitostí úkolu, tudíž se to markantněji projevuje v náročných případech rozsáhlých seznamů odpovědí. Podle tohoto modelu jsou při vizuální prezentaci (samovyplňování, nabídková karta) nejhluběji zpracovány položky ze začátku seznamu, při vokální prezentaci (v rámci rozhovoru) ty z jeho konce. To má za následek efekt prvenství při čtení a efekt novosti při poslouchání.¹⁸

U postojových otázek hrají všechny výše zmíněné procesy svoji roli také, kromě nich však vstupují do hry i okolnosti další. Již zmíněným a prakticky nejdůležitějším problémem je přitom sociální desirabilita, jejíž důležitost se ještě umocňuje v případě citlivých otázek, typických pro sledování bezpečnostních témat. Snaha o vyjadřování společensky přijatelných stanovisek se nutně promítá do fáze přizpůsobení rozhodnutí nabízeným možnostem odpovědí i výběru konkrétní varianty. Zkreslení odpovědi na citlivé otázky nabývá podob konzistentního nadhodnocování nebo podhodnocování určitého druhu chování.

Tourangeau, Rips a Rasinski [2000: 269] uvádějí za empiricky prokázané příklady systematického podhodnocování témata, jako jsou postižení zločinem, kriminální jednání, užívání drog, konzumace alkoholu, kouření, potraty, spotřeba energie, určité dru-

¹⁸ Další rozpracování modelu provádějí SCHWARZ, HIPPLER a NOELLE-NEUMANNOVÁ [1991], když kromě hloubky kognitivního zpracování vnášejí do hry aspekt přijatelnosti jednotlivých variant pro respondenta. Každou možnost odpovědi chápou jako argument, který respondenta nějakým způsobem „přesvědčuje“. Míra jeho přijatelnosti pro danou osobu v kombinaci s hloubkou jeho kognitivního zpracování pak vede ke zvýšení či snížení pravděpodobnosti jeho přijetí či zamítnutí.

hy příjmů nebo některé druhy nepopulárních postojů, například rasistických. Za příklady systematického nadhodnocování pak mohou sloužit dodržování pravidel silničního provozu, volební účast, šetření energií atp.¹⁹

Procesy, které jsou zodpovědné za zkreslení odpovědí u citlivých otázek, autoři dělí do tří skupin [2000: 279]:

1. problematika soukromí a důvěrnosti, která odkazuje ke snaze nenechat si narušit soukromí, k obavám o vyzrazení důvěrných informací a k rozhodnutí nesvěřovat požadované údaje tazateli, výzkumníkovi nebo třetí osobě;
2. racionální poměřování zisků a ztrát plynoucích z účasti ve výzkumu a/nebo ve sdělování přesných odpovědí;
3. lhaní/zkreslování jako způsob vyhnout se rozpakům a pocitům trapnosti, což je taktika využívaná v každodenním životě.

Mezi dalšími motivy zkreslování odpovědí mohou být zmíněny snaha být ohleduplný k osobě tazatele a vyhnout se jeho urážce nebo vyvolání nesouhlasu (např. při zodpovídání genderových nebo rasových témat způsobuje pohlaví, resp. rasa tazatele modifikaci odpovědi směrem k postojům ohleduplnějším k jeho/její osobě) nebo snaha o konzistenci odpovědí (respondenti cítí, že příbuzné otázky by měly být zodpovídaný v podobném duchu a tomu se snaží přizpůsobit své odpovědi).

Klíčovým jevem stojícím v pozadí vědomého a úmyslného zkreslování odpovědí na citlivé otázky je sociální desirabilita. Sociálně desirabilní je taková otázka, která manipuluje odpovědi respondentů směrem k variantám, které jsou společností akceptovány, a odklání je od těch, které jsou považovány za společensky nežádoucí. Ačkoli sociální desirabilita je atributem otázky (či spíše přímo citlivého tématu samého), k jejímu projevu dochází pochopitelně na individuální psychické úrovni a dotázaní jí vyjadřují přirozenou potřebu sociálního uznání a začlenění; cítí, že „by měli“ odpovědět určitým žádaným způsobem, nebo alespoň že „by neměli“ zcela otevřeně projevovat stanoviska nežádoucí.

Míra zkreslení vzrůstá zejména s tím, jak se zvyšuje citlivost tématu, a také při studiu populací, které „mají co schovávat“. Prostředkem, který může vliv sociální desirability snížit, je zejména použití méně invazivních technik sběru dat. Příkladem může být některá z variant samovyplnování respondentem, ať už papírového dotazníku, elektronického formuláře nebo elektronického formuláře se současným audiozáznamem. Empirické testy prokazují, že počet nesprávných odpovědí se v těchto případech významně snižuje oproti technikám využívajícím rozhovor (telefonický, tváří v tvář) [tamtéž: 278], přičemž za příčinu se považuje, že respondent se zde může zbavit obav z negativní reakce tazatele jakožto partnera sociální komunikace. Speciálním prostředkem pro podobné situace je také technika znáhodnění odpovědi, jejímž principem je náhodný výběr otázky pro respondenta (pomocí technického zařízení) ze dvou možných (jedna citlivá, druhá ne-citlivá). Pouze respondent tak ví, na kterou otázku odpovídá, tazatel tuto informaci nemá [tamtéž: 272].

¹⁹ Speciálním případem je téma sexuálního chování. Tam na rozdíl od jednotného schématu fungujícího v ostatních oblastech dochází k odlišnostem. Systematicky nadhodnocují muži a podhodnocují ženy.

4. PROBLÉMY A VÝCHODISKA

Některá východiska a možná řešení problémů se zkoumáním citlivých otázek již byla zmíněna u jednotlivých fází procesu zodpovídání dotazu. Je zřejmé, že tyto kroky mohou vést ke zmírnění některých problémů, že jejich aplikace ovšem současně může způsobit problémy ve fázi jiné. Výběr konkrétního opatření je tak velmi složitou součástí procesu vytváření designu výzkumného nástroje, jeho vynechání však může mít pro kvalitu dat fatální důsledky. V závěrečné části se pokusím o shrnutí možností zatím naznačených a o jejich doplnění dalšími, které prozatím zmíněny nebyly.

Klíčovým rozhodnutím nejen v oblasti výzkumu citlivých témat je volba způsobu sběru dat. Jejich počet v současné době překračuje desítku, přičemž přehled a kategorizaci uvádějí Tourangeau, Rips a Rasinski [2000: 292]. Podle nich se metody sběru dat liší zejména v pěti charakteristikách:

- způsob kontaktování respondentů (osobní, telefonické, poštovní, internetové/e-mailové)
- médium pro prezentaci otázek (papírové, elektronické)
- způsob administrace otázek (tazatelem, samotným respondentem)
- kanál vyjádření otázky (vokální, vizuální)
- způsob odpovídání (mluvený, psaný, elektronický)

Zatímco způsob kontaktování respondentů má vliv zejména na vlastnosti pokrytého souboru (tzn. že různé způsoby se hodí pro různé cílové populace), a výhody tak přinášejí spíše klasická osobní kontaktování, konkrétně v případě citlivých témat je významné plus na straně metod, které přítomnost tazatele nevyžadují.

Osoba tazatele/ky může dotazování ovlivnit dvěma způsoby: osobními charakteristikami (pohlaví, věk, rasa,...) a jednáním během rozhovoru. V případě varianty samovyplňování jsou oba aspekty eliminovány, což vede jak ke zmenšení obav z prozrazení citlivých údajů a omezení pocitů rozpaků nebo trapnosti, tak ke snížení nároků na sociální desirabilitu odpovědi. Výsledkem toho je například významné zvýšení kladných odpovědí na takové citlivé otázky, jako je užívání drog nebo konzumace alkoholu, a to až na trojnásobek oproti rozhovoru s tazatelem (příklady viz tamtéž [296]). Podobně se při samovyplňování snižují výpovědi o sociálně žádoucím jednání, anebo například sblíží odpovědi mužů a žen, jde-li o otázky na počet sexuálních partnerů. Kromě oslabení sociální desirability má nepřítomnost tazatele za následek také eliminaci vlivů, které jsou výsledkem jeho výkonu během dotazování; situace rozhovoru je tak oprostěna od jednoho ze zdrojů náhodných chyb a je v tomto ohledu více standardizována (samozřejmě, že jiné aspekty situace sběru dat mají díky samovyplňování míru standardizace nižší a otevírají se nové prostory pro vznik jiných náhodných i systematických chyb).

Empiricky prokázaný vliv komputelizace na dotazování se prozatím váže pouze k identifikaci snížení počtu chybějících dat v důsledku vynechání některých otázek. Její vliv na povahu získaných odpovědí není prozatím jednoznačně zmapován, některé studie však poukazují na výhody sběru dat pomocí počítačového audio programu (ACASI – *Audio Computer-Assisted Self-Administered Interviewing*) u velmi citlivých

témat [tamtéž: 300]. Respondenti v tomto případě slyší otázku z reproduktoru počítače a zároveň ji čtou z displeje. Záznam odpovědi může probíhat buď elektronicky pomocí volby příslušné odpovědi klávesnicí nebo myší, anebo i vokálně. Tato metoda opět eliminuje osobu tazatele, čímž snižuje vliv sociální desirability a míru obav z prozrazení, vytváří pocit větší anonymity a zároveň klade na respondenta menší kognitivní nároky než varianty využívající buď pouze vizuální, nebo pouze vokální způsob prezentace otázky.

Psychologickým pozadím vlivu metody sběru dat na jejich kvalitu jsou podle zmíněných autorů především tři proměnné: pocit *neosobnosti*, jaký metoda vyvolává, *kognitivní zátěž*, kterou na respondenta klade, a *legitimitost/důležitost*, jakou v jejich očích získává. Vlastnosti jednotlivých způsobů sběru dat mají vliv na tyto proměnné a ony následně ovlivňují povahu získaných odpovědí. Pocit neosobnosti tak lze nejtěsněji vztáhnout k technikám samovyplňování, které snižují obavy z prozrazení nebo vystavení nepříjemným situacím, čímž zvyšují ochotu vypovídat o citlivých tématech. Představa o legitimitosti a důležitosti výzkumu má vliv na čas, který je respondent ochoten rozhovoru věnovat, a hloubku přemýšlení, do které je ochoten zajít. Obojí má vliv na výslednou odpověď stejně jako kognitivní zátěž, která je způsobem administrace vyžadována (čtení, poslouchání, následování instrukcí, rozpoznávání číslic, zadávání odpovědí atd.). Mezi další zprostředkovatele vlivu jednotlivých metod sběru patří také tempo (u rozhovoru je určuje tazatel, při samovyplňování sám respondent), pořadí zodpovídání otázek (u rozhovoru nebo elektronickém dotazování je jednotné, u samovyplňování je v rukou respondentů) nebo mentální model reprezentující celou situaci výzkumu jako takovou (respondent ji může vnímat jako prostředek seriózního výzkumu, ale také jako byrokratické vyplnění běžného formuláře, či dokonce jako zábavnou hru na otázky a odpovědi).

Jiným způsobem jak zmírnit vliv sociální desirability některých témat jsou projekční techniky. Jejich principem je transformace vlastních názorů a postojů do neosobní podoby výpovědi o jinak definovaném objektu. Projekční techniky mají svůj původ v psychologii a psychiatrii, kde jsou používány jako nástroj analýzy zkoumané osoby nebo pacienta. Zde se proto také můžeme setkat s konkrétními nástroji, jako jsou bubble test nebo Rorschachovy skvrny, jejichž prostřednictvím jsou o osobách získávány informace, které by nebyly schopny nebo ochotny sdělit přímo. Ve standardizovaných dotaznících může být principu projekce vlastních postojů do jiných objektů využito v podobě otázek např. na to, „kolik asi dopravních přestupků ročně spáchá řidič, který jezdí v podobné míře a podobným stylem jako respondent“, „jak se podle něj na postavení homosexuálů ve společnosti dívají lidé, kteří mají podobné životní zkušenosti jako on“, nebo „jak často lidé žijící v podobných sociálních podmínkách tělesně trestají své děti“. Ačkoli v některých případech mohou být podobné strategie velmi užitečné, pojí se s nimi současně vážné riziko: že respondent bude skutečně vypovídat o „těch druhých“, ačkoli se jeho vlastní postoje od těchto postojů odlišují. Jistým vylepšením proto může být zdvojení dotazu, kdy se respondent nejprve vysloví k „ostatním“ a posléze je ještě dotázán na svůj vlastní postoj. Ačkoli je do hry vnesena další nekontrolovaná dimenze (rozdílné tendence ke konformitě), může porovnání odpovědí sloužit jako jisté validizační kritérium.

Kromě uvedených praktických návrhů je důležité zmínit také celé spektrum metod kognitivních přístupů, které jsou používány k ověření validity otázek v dotazníku. Jejich záběr je v souhrnu velmi široký a pokrývá prakticky všechny fáze procesu zodpovídání dotazu od jeho interpretace až po editaci odpovědi. Vzhledem k tomu, že jde o metody využitelné snad u všech oblastí sociálního výzkumu, není třeba je na tomto místě rozpracovávat v souvislosti s citlivými nebo bezpečnostními tématy. Zájemce o jejich studium lze odkázat zejména na následující publikace: Schwarz a Sudman 1996, Presser et al. 2004.

Literatura

- BLAIR, E. A. – BURTON, S. 1987. „Cognitive Processes Used by Survey Respondents to Answer Behavioral Frequency Questions“. *Journal of Consumer Research*, 14, s. 280–288.
- BRADBURN, N. M. – SUDMAN, S. – WANSINK, B. 2004. *Asking Questions: The Definitive Guide to Questionnaire Design – For Market Research, Political Polls, and Social and Health Questionnaires, Revised Edition*. New York: Jossey-Bass.
- de LEEUW, E. 1992. *Data Quality in Mail, Telephone and Face to Face Surveys*. Amsterdam: TT-Publikaties.
- de LEEUW, E. – HOX, J. J. – KEF, S. 1997. „Overcoming the Problems of Special Interviews on Sensitive Topic: Computer-Assisted Self-Interviewing Tailored for Young Children and Adolescents“. In: *Sawtooth Software Conference Proceedings*. Seguem: Sawtooth Software.
- FOWLER, F. J. jr. – CANNELL, Ch. F. 1996. „Using Behavioral Coding to Identify Cognitive Problems with Survey Questions“. In: Schwarz, N. – Sudman, S. (eds.). *Answering questions. Methodology for Determining Cognitive and Communicative Processes in Survey Research*. San Francisco: Jossey-Bass Publisher, s. 15–36.
- GRICE, P. H. 1975. „Logic and Conversation“. In: Cole, P. – Morgan, J. L. (eds.). *Syntax and Semantic 3. Speech Acts*. New York: Academic Press, s. 41–58.
- HIPPLER, H. J. – SCHWARZ, N. – SUDMAN, S. (eds.) 1987. *Social Information Processing and Survey Methodology*. New York: Springer-Verlag.
- HUTTENLOCHER, J. – HEDGES, L. V. – BRADBURN N. M. 1990. „Reports of Elapsed Time: Bounding and Rounding Processes in Estimation“. *Journal of Experimental Psychology: Learning, Memory and Cognition* 16, s. 196–213.
- KROSNICK, J. A. – ALWIN, D. 1987. „An Evaluation of Cognitive Theory of Response-order Effects in Survey Measurement“. *Public Opinion Quarterly* 51, s. 210–219.
- KROSNICK, J. A. – BERENT, M. 1993. „Comparisons of Party Identification and Policy Preferences: The Impact of Survey Question Format“. *American Journal of Political Science* 37, s. 941–964.
- KROSNICK, J. A. – FABRIGAR, L. R. 1997. „Designing Rating Scales for Effective Measurement in Surveys“. In: Lyberg, L. – Biemer, P. – Collins, M. – deLeeuw, E. – Dippo, C. – Schwarz, N. – Trewin, D. (eds.). *Survey Measurement and Process Quality*. New York: Wiley, s. 141–164.
- LACHMAN, R. – LACHMAN, J. T. – BUTTERFIELD, E. C. 1979. *Cognitive Psychology and Information Processing: An Introduction*. Hillsdale: Erlbaum.
- LEE, R. M. 1993. *Doing Research on Sensitive Topics*. London and Newbury Park: Sage.
- MV ČR. *Program výzkumu a vývoje na období 2006–2010. „Bezpečnostní výzkum“*. Ministerstvo vnitra ČR, www.mvcr.cz/dokument/vyzkum/program.pdf
- NETER, J. – WAKSBERG, J. 1964. „A Study of Response Errors in Expenditures Data from Household Interviews“. In: *Journal of the American Statistical Association* 59, s. 17–55.
- OSTROM, T. M. – GANNON, K. M. 1996. „Exemplar Generation. Assessing How Respondents Give Meaning to Rating Scales“. In: Schwarz, N. – Sudman, S. (eds.). *Answering questions. Methodology for Determining Cognitive and Communicative Processes in Survey Research*. San Francisco: Jossey-Bass Publisher, s. 293–318.

- PRESSER, S. – ROTHGEB, J. M. – COUPER, M. P. – LESSLER, J. T. – MARTIN, E. – MARTIN, J. – WINTER, E. 2004. *Methods for Testing and Evaluating Survey Questionnaires*. New York: Wiley.
- RENZETTI, C. M. – LEE, R. M. (eds.). 1993. *Researching Sensitive Topics*. London and Newbury Park: Sage.
- SEDLÁKOVÁ, M. 2004. *Vybrané kapitoly z kognitivní psychologie. Mentální reprezentace a mentální modely*. Praha: Grada Publishing.
- SCHAEFFER, N. C. – MAYNARD, D. W. 1996. „From Paradigm to Prototype and Back Again“. In: Schwarz, N. – Sudman, S. (eds.). *Answering Questions. Methodology for Determining Cognitive and Communicative Processes in Survey Research*. San Francisco: Jossey-Bass Publisher, s. 65–88.
- SCHÖBER, M. F. 1999. „Making Sense of Questions: An Interactional Approach“. In: Sirken, M. G. – Hermann, D. J. – Schechter, S. – Schwarz, N. – Tanur, J. M. – Tourangeau, R. (eds.). *Cognition and Survey Research*. New York: John Wiley & Sons, Inc.
- SCHWARZ, N. – HIPPLER, H. – NOELLE-NEUMANN, E. 1991. „A Cognitive Model of Response-Order Effects in Survey Measurement“. In: Schwarz, N. – Sudman, S. (eds.). *Context Effects in Social and Psychological Research*. New York: Springer-Verlag, s. 187–201.
- SCHWARZ, N. – SUDMAN, S. (eds.) 1996. *Answering Questions. Methodology for Determining Cognitive and Communicative Processes in Survey Research*. San Francisco: Jossey-Bass Publisher.
- SIRKEN, M. G. – HERMANN, D. J. – SCHECHTER, S. – SCHWARZ, N. – TANUR, J. M. – TOURANGEAU, R. (eds.). 1999. *Cognition and Survey Research*. New York: John Wiley & Sons, Inc.
- STERNBERG, R. J. 2002. *Kognitivní psychologie*. Praha: Portál.
- SUDMAN, S. – BRADBURN, N. 1973. „Effects of Time and Memory Factors on Response in Surveys“. In: *Journal of the American Statistical Association* 68, s. 805–815.
- SUDMAN, S. – BRADBURN, N. M. – SCHWARZ, N. (eds.). 1996. *Thinking About Answers. The Application of Cognitive Processes to Survey Methodology*. San Francisco: Jossey-Bass Publisher.
- TOURANGEAU, R. 1984. „Cognitive Science and Survey Methods“. In: Jabine, T. – Straf, M. – Tanur, J. – Tourangeau, R. (eds.). *Cognitive Aspects of Survey Methodology: Building a Bridge Between Disciplines*. Washington: National Academy Press, s. 73–100.
- TOURANGEAU, R. – RIPS, L. J. – RASINSKI, K. 2000. *The Psychology of Survey Response*. Cambridge: Cambridge University Press.
- TOURANGEAU, R. – SMITH, T. W. 1996. „Asking Sensitive Questions: The Impact of Data Collection Mode, Question Format and Question Context“. *Public Opinion Quarterly* 60 (2), s. 275–304.
- TULVING, E. 1972. „Episodic and Semantic Memory“. In: Tulving, E. – Donaldson, W. (eds.). *Organization of Memory*. New York: Academic Press, s. 381–403.
- TVERSKY, A. – KAHNEMAN, D. 1974. „Judgement under Uncertainty: Heuristics and Biases“. *Science* 185, s. 1124–1131.
- VÁLKOVÁ, J. 1998. „Několik úvah nad viktimologickými výzkumy“. In: Musil, J. – Vandruchová, M. (eds.). *Pocta prof. JUDr. Otovi Novotnému k 70. narozeninám*. Praha: Codex Bohemia, s. 278–295.
- VAN METER, K. M. 2000. „Sensitive Topics – Sensitive Questions: Overview of the Sociological Research Literature“. *Bulletin de Méthodologie Sociologique*, No. 68, s. 59–78.
- VINOPAL, J. 2001. *Metodologie výzkumů viktimizace: možnosti a omezení standardizovaného rozhovoru při dotazování obětí kriminálního jednání*. Nepublikovaná diplomová práce.
- 2004. „Neznámý výzkum: Mezi přípravou a vyhodnocením“. *Naše společnost* 2, s. 15–17.

Cognitive Aspects of the Monitoring of Sensitive Themes in Security Research

Summary

The aim of the article is to apply the methodology of cognitive approaches to the field of the empirical monitoring of sensitive themes in research (survey) on feelings of security or safety. It is based on the premise that answers to such questions are very prone to various kinds of distortion, whether because of the high emotional charge of the themes or the factor of social desirability. The article explains the problem

of sensitive themes and questions with specific reference to the context of security research, and also the basic models of cognitive approaches to the process of answering questions as part of standardised questionnaires. The frame for explanation of the sources and course of influence is the dual situation of questioning, which means that it is both a series of cognitive tasks for respondents on the one hand and as a social meeting between two people on the other. The article then successively analyses the circumstances that have an effect on the process of answering in the phases of interpretation of the question, the retrieval of information from the memory, decision on answer and its adjustment to the possibilities offered. These factors are illustrated by empirical examples.

JAN URBAN

**NETRŽNÍ OCEŇOVÁNÍ HODNOT, KTERÉ NEMAJÍ CENU:
METODA PODMÍNĚNÉHO HODNOCENÍ
Z POHLEDU SOCIOLOGA**

V reálném světě existují určité objekty nebo jevy, které mají pro člověka hodnotu, ale nemají žádnou peněžní cenu, protože se neobchodují na trhu. Jedná se o individuální statky typu zdraví, bezpečí, ale také o řadu veřejných statků, jako je čistý vzduch, neznečištěné zdroje vody či biodiverzita. Příkladů je samozřejmě možné uvést mnoho.

Ve většině situací nás nemusí zajímat, jaká by byla jejich cena, kdyby se obchodovaly na trhu. Naopak, taková představa se nám může zdát být eticky nepřijatelná. Problém je ale v tom, že žijeme ve světě s omezenými zdroji a že nás tedy musí zajímat, jestli jsou tyto zdroje rozdělovány efektivně. Ačkoli například odmítáme myšlenku, že by lidský život mohl mít nějakou cenu (monetární cenu), a říkáme, že jeho cena je nekonečně velká, faktem je, že tato cena je implicitně obsažena v řadě rozhodnutí, která děláme buď přímo my, anebo naši političtí představitelé. Rozhodujeme se o tom, kolik času jsme ochotni věnovat cvičení a dalším aktivitám pozitivně ovlivňujícím naše zdraví, z daní přispíváme do zdravotnického systému, jehož parametry obsahují implicitní informaci o ceně lidského života, vybavujeme své automobily určitými ochrannými prvky, jsme ochotni navýšit veřejné výdaje, abychom snížili riziko teroristických útoků apod. Nebylo by obtížné vymyslet další a další příklady.

Ve všech těchto případech se rozhodujeme, jak rozdělíme určité omezené zdroje, přičemž cenou je vždy to, že je musíme někde odebrat, cosi tedy obětovat. Tato rozhodnutí nejsou nevinná: když se rozhodneme např. z veřejných prostředků zvyšovat bezpečnost železniční dopravy, budeme mít méně prostředků na zvyšování bezpečnosti dopravy silniční. Z hlediska ekonomické efektivity se potom můžeme například ptát, jaké opatření a v jaké oblasti nám pomůže zachránit nejvíce lidských životů za jednu korunu nákladů.

Metoda podmíněného hodnocení (*contingent valuation method*, CVM)¹ patří mezi metody netržního hodnocení, které jsou postaveny na zkoumání tzv. vyjádřených preferencí. Tyto metody jsou sociologicky zajímavé ze tří hlavních důvodů.

¹ Termín *metoda podmíněného hodnocení*, který se u nás používá, plně vystihuje původní význam termínu *contingent valuation method* (CVM). Tento termín naznačuje, že hodnota, kterou spotřebitel vyjadřuje, je podmíněna existencí hypotetického trhu.

Prvním důvodem je, že v rámci těchto metod bývají využívány některé metody sociologie – v rámci CVM je to zejména standardizované dotazování. Sociologie může velmi výrazně pomoci při odhalování mechanismu CVM a následně při zkoumání validity a reliability této metody. Sociologie (a psychologie) by měla současně důsledně upozorňovat na hranice její použitelnosti.

Druhým důvodem je, že metoda podmíněného hodnocení představuje zajímavý impulz ke zkoumání a predikci určitých typů chování, například pro-environmentálního chování. Z tohoto důvodu by jí měla být věnována větší pozornost zejména v environmentální sociologii. CVM a obecně pojetí hodnot v neoklasické ekonomické teorii, které je postaveno na pojmu individuálních preferencí, by mohlo být také podnětem k vytvoření zastřešující teorie hodnot v sociologii, která by sjednocovala dosud existující teorie hodnot v tomto oboru.

Metoda podmíněného hodnocení je ale také nástrojem, který umožňuje zkoumání toho, jaké jsou dopady určitých rizik na blahobyt člověka. Tato metoda zejména umožňuje kvantifikovat dopady typu bolesti, snížené kvality života apod., které vznikají v souvislosti s mnoha typy rizik a které není možné ohodnotit jinými metodami. Použití metody podmíněného hodnocení umožňuje vytvořit experimentální situaci, v níž můžeme sledovat, jak riziková situace ovlivňuje záměr chování člověka. Na rozdíl od zavedených přístupů zaměřených na postoje k riziku, sociální normy spojené s rizikem anebo na minulé chování v rizikové situaci umožňuje metoda podmíněného hodnocení studovat, jak se člověk chová v rizikové situaci, kdy je přinucen rozhodovat se mezi určitou mírou rizika a jinými dopady na svůj blahobyt.

Konečně třetím důvodem, který by měl sociology vést k tomu, aby se zajímali o metodu podmíněného hodnocení, je její význam pro politické rozhodování zejména v některých západoevropských zemích a v USA. Rozšíření a popularita metody podmíněného hodnocení souvisí s rozšířením neoklasického paradigmatu a měla by být zcela jistě zkoumána také z hlediska rozšiřování neoklasického politicko-ideologického rámce.

* * *

Tento příspěvek si klade dva cíle. Prvním cílem je upozornit zejména sociologickou obec na metodu podmíněného hodnocení, která se stala v posledním desetiletí velice oblíbeným nástrojem používaným především v environmentální ekonomii, ale která je nesmírně zajímavá i pro zájemce z jiných sociálních disciplín, protože představuje poměrně nový způsob experimentálního zkoumání lidského chování, přesněji řečeno záměru jeho chování. Druhým cílem tohoto příspěvku je naznačit některé možné inspirace, které může sociologie a jiné vědní disciplíny čerpat z této metody při zkoumání a predikci lidského chování, a to i při zkoumání dopadů rizik na lidské chování.

ZAKOTVENÍ METODY PODMÍNĚNÉHO HODNOCENÍ V EKONOMII BLAHOBYTU A NEOKLASICKÉ EKONOMII

Metoda podmíněného hodnocení je teoreticky zakotvena v neoklasické ekonomii a ekonomii blahobytu. Z tohoto důvodu považujeme za vhodné zmínit ve stručnosti

hlavní principy, na nichž tato metoda spočívá, a jejich vztah k předpokladům neoklasické ekonomie a ekonomie blahobytu.

Klasická ekonomická teorie, vycházející z představy přirozeného řádu hospodářského života, kladla hlavní důraz na analýzu nabídkové strany ekonomiky a dala tak vzniknout teorii nákladů, teorii ekonomického růstu nebo teorii akumulace kapitálů. Hlavním předmětem jejího zájmu byl vztah mezi třemi skupinami ve společnosti, totiž vlastníky půdy, vlastníky kapitálu a dělníky.² Klasické ekonomické teorie se pohybují na makroekonomické úrovni, klasické ekonomii chybí mikroekonomická teorie. Ekonomické teorie formulované v klasickém období „byly nezávislé na rozhodovacích procesech mikroekonomických subjektů“ [Sojka et al. 1991: 28].

Neoklasická ekonomie³ se odlišuje od předchozích ekonomických proudů zejména třemi rysy:

- a) chápe stacionární stav ekonomiky jako stav rovnovážný (odtud plyne její zaměření na analýzu ekonomické rovnováhy),
- b) usiluje o zvědecké teorie, a to zejména prostřednictvím její formalizace a matematizace (tj. odmítnutím čistě verbálních závěrů),
- c) jejím asi nejvýznamnějším rysem je její orientace na mikroekonomickou úroveň analýzy, tj. zkoumání chování mikroekonomických subjektů (firem a domácností).⁴

Neoklasická ekonomická teorie chápe oba základní typy spotřebitelů, totiž domácnosti a firmy, jako nezávislé suverénní subjekty, které uskutečňují svoje rozhodnutí v rámci trhu. Změny poptávky po určitém zboží jsou v rámci neoklasické ekonomie nahlíženy jako závislé na změnách ceny poptávaného zboží, jeho substitutů a komplementů, změnách důchodu a *změnách preferencí spotřebitelů* (viz dále).

Základem neoklasické teorie poptávky domácností jsou dva Gossenovy zákony – zákon klesajícího mezního užítku⁵ a zákon vyrovnávání mezních užítků.⁶ Neoklasická ekonomie, např. na rozdíl od rakouské školy, používá tzv. ordinalistickou verzi teorie mezního užítku. Tento fakt je nesmírně důležitý pro pochopení ideje subjektivní hodnoty, na níž stojí i metoda podmíněného hodnocení.

Podle ordinalistického pojetí teorie mezního užítku není cena statku přímo závislá na mezním užítku; ordinalisté se domnívají, že závislé (respektive ekvivalentní) jsou pouze poměry cen a mezních užítků.⁷ Ordinalistický přístup také předpokládá, že

² Hlavní pozornost věnovali klasičtí ekonomové samozřejmě kapitalistům.

³ Na rozdíl od našeho pojetí bývají do neoklasické ekonomie řazeni někdy také ekonomové rakouské vídeňské školy (C. Menger, E. Böhm-Bawerk, F. Wieser, E. Sax). Východiska jejich ekonomických teorií se ale liší od východisek neoklasické ekonomie v tom, že odmítali matematizaci ekonomie, soustředili se na individuální psychologii, dále nepředpokládali model dokonalé konkurenční ekonomiky a nezabývali se primárně rovnováhou na trzích [srov. SOJKA ET AL. 1991: 48].

⁴ Je zajímavé, že neoklasická ekonomie se při zkoumání poptávky zaměřuje primárně na domácnosti a ne na konkrétní fyzické spotřebitele, přičemž předpokládá unitární model domácnosti, kdy se členové domácnosti rozhodují o spotřebě domácnosti podobně a dělí si náklady spotřeby rovným dílem.

⁵ Tento zákon říká, že s rostoucím nasycením určité potřeby klesá u domácností potřeba jejího dalšího nasycování.

⁶ Tento zákon říká, že domácnosti maximalizují svůj užitek pouze v případě, kdy budou mít poslední jednotky různých druhů poptávaného zboží v poměru ke své ceně pro domácnost stejný mezní užitek.

⁷ To znamená, že mezní užitek poslední poptávané jednotky statku A je ve stejném poměru k meznímu užítku poslední jednotky poptávaného statku B jako cena statku A k ceně statku B.

domácnosti se při spotřebě orientují podle celkového užitku celého koše poptávaných statků a ne podle mezních užitků jednotlivých izolovaných statků [Sojka et al. 1991: 74–76]. Na základě ordinalistického přístupu k teorii mezního užitku může neoklasická ekonomie provést tzv. indifferenční analýzu. Indifferenční analýza je postupem, který umožňuje stanovit kombinace statků, které spotřebitelům přinášejí stejný užitek.⁸ Jsou-li indifferenční linie doplněny ještě liniemi poměrných cen, které zachycují rozpočtové omezení domácnosti, umožňuje indifferenční analýza najít ideální kombinaci spotřebovávaných statků v rámci daného rozpočtového omezení domácnosti, která této domácnosti přináší největší užitek. Neoklasická ekonomie předpokládá, že spotřebitel vybírá kombinaci poptávaných statků tak, aby maximalizoval svůj užitek. Podle této teorie bude tedy v situaci, kdy se bude domácnost moci poptávat na omezený počet statků, existovat vždy jen jedna kombinace statků, která bude přinášet domácnosti největší užitek a zároveň bude v dosahu jejího rozpočtového omezení.

Neoklasická ekonomie předpokládá, že dá-li spotřebitel za jinak stejných podmínek přednost spotřebě jedné komodity před druhou, je to způsobeno tím, že má určité relativně stabilní a konzistentní preference. Základy teorie preferencí položil Paul Samuelson, který předpokládal, že *skutečné preference* (*underlying preferences*) spotřebitele ovlivňují jeho jednání. V rámci tohoto jednání je potom možné vypořádat tzv. *odhalené preference* (*revealed preferences*) a z nich na skutečné preference usuzovat [Samuelson 1948].⁹

V 60. letech se v souvislosti s počátky využívání metody podmíněného hodnocení objevuje pojem tzv. *vyjádřených preferencí*. Jde o spotřebitelské preference, které spotřebitel neprojevuje na trhu, ale projevuje je slovně nebo jinak a někde jinde než na skutečném trhu. Předpokládá se, že vyjádřené preference odpovídají skutečným preferencím. Metoda podmíněného hodnocení je postavena právě na zkoumání vyjádřených preferencí (podobě jako metoda tzv. výběrového experimentu).¹⁰

Na konceptu indifferenční analýzy se dá dobře vysvětlit logika netržních metod oceňování postavených na analýze vyjádřených preferencí. Z tohoto důvodu se nyní zmíníme krátce o *indifferenční analýze*, která snad nemusí být sociologům tolik známá.

Oceňování netržních statků pomocí přístupu vyjádřených preferencí (jehož jednou z metod je CVM), je založeno na tom, že monetární hodnota netržního statku je odhadnuta na základě známé monetární hodnoty (ceny) jiného statku, přičemž spotřebitel musí uvést (tedy vyjádřit své preference), jakou změnu spotřeby netržního statku pokládá z hlediska svého užitku za stejnou jako změnu spotřeby jiného statku se známou cenou.

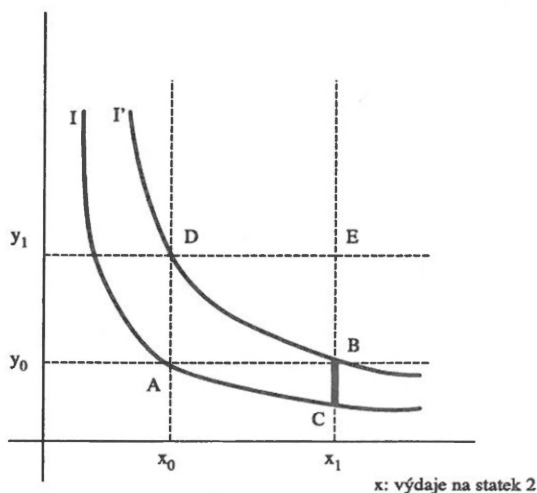
⁸ Představíme-li si, že určitá domácnost bude moci spotřebovávat pouze dva statky (A a B), pak indifferenční analýza zachytí všechny kombinace těchto dvou statků, které přinášejí spotřebiteli stejný užitek. Na základě indifferenční analýzy bude např. možno říci, o kolik se může snížit spotřeba statku A, zvýší-li se spotřeba statku B, a to tak, aby celkový užitek ze spotřeby byl stále stejný. Podle tvaru indifferenční křivky můžeme také usuzovat na to, jestli je statek A dobrým substitutem statku B.

⁹ Samuelsonova teorie odhalených preferencí byla později kritizována [viz např. SEN 1973] a kromě teorie odhalených preferencí vznikla např. teorie *demonstrováných preferencí* [ROTHBARD 1956] či teorie *stabilních preferencí* [BECKER 1997].

¹⁰ Anglická ani česká terminologie není v této oblasti ještě příliš ujednocena. Pojem *vyjádřené preference* je překladem anglického termínu *expressed preferences* nebo *stated preferences* nebo *hypothetical preferences*. Pojem *odhalené preference* je překladem anglického pojmu *revealed preferences*.

Tento přístup lze dobře ilustrovat na indifferenčním grafu (Graf 1). Řekněme, že statek 1 zde reprezentuje nějaký statek, jehož cenu neznáme (např. se jedná o „požitek z dobré hudby“), a statek 2 jiný tržní statek s danou jednotkovou cenou (např. jablka koupená v supermarketu). Víme, že spotřebitel poslouchá množství „dobré hudby“ y_0 a dále že spotřebuje množství jablek x_0 – situace spotřebitele je vyjádřena bodem A. Předpokládejme zjednodušeně, že spotřebitel spotřebovává pouze tyto dva statky. Spotřeba jablek a poslech „dobré“ hudby přináší spotřebiteli určitý užitek U . (Různé kombinace obou statků mohou spotřebiteli přinášet též užitek – tyto kombinace jsou libovolné body na indifferenční křivce I.)

y: výdaje na statek 1

Graf 1: měření změn blahobytu (indiferenční analýza)
(Upraveno podle Bateman et al. 2002: 24)

Když spotřebitel zvýší svou spotřebu jablek z x_0 na x_1 a současně spotřeba „dobré hudby“ zůstane stejná – je tedy stále na y_0 , jeho celkový užitek vzroste – nyní se „pohybuje“ na indifferenční křivce I' . Kdybychom chtěli, aby se spotřebitel dostal na svou původní celkovou úroveň užitku, museli bychom mu snížit spotřebu „dobré hudby“. O kolik bychom mu ji museli snížit? O velikost úsečky BC. Úsečka BC, tedy změna spotřeby „dobré hudby“, má podle neoklasické teorie stejné dopady na blahobyt určitého spotřebitele, jako je změna spotřeby statku 2, tedy jablek, z x_0 na x_1 . Víme-li, že v ordinalistické verzi teorie mezního užitku je podíl cen a podíl mezních užitků spotřebovávaných statků roven, a když jsme právě odvodili, že mezní užitek změny spotřeby statku 1 o velikosti BC je roven meznímu užitku změny spotřeby z x_0 na x_1 , můžeme z toho vyvodit závěr, že změna užitku v důsledku poslechu „dobré hudby“ o velikost BC má pro spotřebitele stejnou monetární hodnotu, jako je cena jablek, kterou musíme zaplatit, chceme-li zvýšit spotřebu z x_0 na x_1 .

Pro člověka, který se s podobným modelem uvažování setká poprvé, může být obtížné připustit, že cenu „dobré hudby“ je možné vyjádřit v kilogramech jablek, nicméně měli bychom si uvědomit, že podobná rozhodnutí děláme každodenně. Důležité je, že každé rozhodnutí v běžném životě, kdy se pro něco rozhodneme, má za následek to, že se nám jiná možnost uzavře. Běžně tedy musíme uvažovat o přínosech určitých věcí nebo řešení jako o hodnotách, které jsme ochotni obětovat (cenách), abychom ty první dostali.

Monetární vyčíslování netržních hodnot není samoučelnou kratochvílí určité skupiny neoklasických ekonomů, ale představuje důležitý metodologický nástroj v rámci ekonomie blahobytu (*welfare economics*). Podle ekonomie blahobytu, jejíž základy položil Pareto, jsou ekonomické zdroje ve společnosti alokovány neefektivněji ve společnosti s tržní konkurencí, která je v rovnovážném stavu. Ekonomická efektivita dané ekonomiky se projevuje tak, že jakákoli změna (kdy určitý člověk nebo skupina sleduje své zájmy) má celkové pozitivní a negativní dopady stejně velké, takže se jejich celkový efekt vyruší.¹¹ V ekonomice, která není ekonomicky efektivní, může mít určitá změna větší přínosy, než jsou její negativní dopady, anebo naopak (měřeno dopadem na blahobyt individuí). Efektivní podle Pareta je taková změna, která má celkově vyšší pozitivní přínosy než negativní dopady [srov. Bateman et al. 2002: 17].

Svět, ve kterém žijeme, není dokonalý a ekonomiky jednotlivých států obsahují různé deformace tržních principů.¹² Výsledkem je, že reálně existující ekonomiky nejsou dokonale ekonomicky efektivní. To znamená, že určité změny v ekonomice mohou mít celkově vyšší pozitivní, anebo naopak negativní dopady na blahobyt individuí. Metodou, která umožňuje tyto přínosy a dopady porovnat, je tzv. *cost-benefit analýza* (CBA). Právě pro metodu CBA je nesmírně důležité vyčíslit co největší spektrum různých přínosů a dopadů na blahobyt individuí v monetárních jednotkách. CBA následně umožňuje zjistit, jestli daná změna odpovídá Paretovým kritériím efektivity (tzv. při součtu přínosů a negativní dopadů převažují pozitivní dopady), anebo je v tomto smyslu neefektivní. Metody netržního hodnocení, a mezi nimi zvláště CVM, jsou důležité proto, že umožňují vyčíslit monetárně široké spektrum hodnot, které jsou jinými valuačními metodami nepostižitelné.

TYPY HODNOT A ETICKÉ PROBLÉMY PŘI JEJICH ODHADU

Neoklasická ekonomie rozeznává řadu hodnot, které mohou ovlivňovat blahobyt individua. Některé typy těchto hodnot jsou vzdáleny všeobecně vžitě představě neekonomů o chápání člověka v ekonomii [viz např. Bateman et al. 2002: 29 a dále]. Neoklasická ekonomie rozlišuje dva hlavní typy hodnot: hodnoty užité a neužité (neboli hodnoty s pasivním užitekem).

Užité hodnoty přinášejí přímý užitek spotřebiteli. Užité hodnoty je možno dále dělit na:

¹¹ Dopady na různé skupiny obyvatel, tzv. distribuční efekty, mohou být samozřejmě různé. Nulový je celkový součet přínosů a ztrát.

¹² Jedná se o různé deformace trhů anebo neexistenci trhů. U určitých typů statků, např. veřejných statků, vychází nefunkčnost tržních principů z povahy jejich spotřeby.

- současné užité (něco, čemu připisuji hodnotu, neboť to užívám nyní),
- budoucí užité (připisuji jim hodnotu, protože mi budou přinášet užitek v budoucnosti),
- opční (mají pro mne hodnotu proto, že chci mít v budoucnu možnost je užívat, když budu chtít).¹³

Neužité hodnoty nepřinášejí přímý užitek spotřebiteli, ale zvyšují blahobyt spotřebitele nepřímo (např. mám dobrý pocit, že jsem někomu pomohl apod.). Neužité hodnoty se dále dělí na:

- altruistické (něco pro mne má hodnotu, protože vím, že to má hodnotu pro někoho jiného, ale sám to nepoužiji),¹⁴
- odkazu (něco pro mne má hodnotu, protože to chci zachovat pro budoucí generace, ale sám to nepoužiji),¹⁵
- existenční (něčemu připisuji hodnotu, ačkoli to já ani nikdo jiný nyní a ani v budoucnu nepoužije).¹⁶

Vyčíslení užité hodnoty lze pomocí standardních tržních metod hodnocení, protože člověk tyto hodnoty projevuje ve svém chování (zanechávají tzv. behaviorální stopu, srov. Bateman et al. [2002: 29]). Naopak neužité hodnoty žádnou takovou „stopu“ nemusejí zanechávat, a to právě proto, že je člověk *neužívá*. Proto pro jejich vyčíslení lze využít pouze metody postavené na zkoumání vyjádřených preferencí, tedy metodu podmíněného hodnocení a výběrový experiment.

V praxi nebývají jednotlivé hodnoty odděleny a určitý statek má zpravidla více různých typů hodnot.¹⁷ Z tohoto důvodu je třeba vytvořit takový výzkumný nástroj (např. scénář CVM), který umožní jednotlivé typy hodnot oddělit vzhledem k tomu, že zpravidla máme zájem zjistit pouze jeden typ hodnot (ostatní zjišťujeme např. jinými způsoby) a obáváme se, že bychom některé hodnoty mohli započítat dvakrát (problém tzv. *double-counting*).

Oceňování určitých hodnot může být samozřejmě eticky velmi citlivé. Objevují se názory, že určité věci mají hodnotu samy o sobě (nezávislou na preferencích spotřebitelů), anebo že je jejich hodnota nevyčísitelná. K těmto námitkám můžeme uvést:

1. Využití hodnot získaných valuačními technikami v politickém rozhodování (např. v rámci cost-benefit analýzy určité politiky nebo programu) se týká výhradně ekonomické efektivity. Je nesporné, že politické rozhodování (nebo podobný typ rozhodování) by nemělo být postaveno pouze na kritériích ekonomické efektivity, ale mělo by brát v úvahu i další aspekty (např. kulturní a etické). Nicméně informace o ekonomické efektivitě by se měly brát také v úvahu.

¹³ Například určitá kniha pro mě může mít hodnotu, i když právě nezamýšlím, že si ji přečtu. Nicméně chci jí mít pro případ, že si ji budu snad chtít přečíst v budoucnu.

¹⁴ Vmyslet příklad takové altruistické hodnoty není obtížné: jedná se třeba o ochotu lidí přispívat do fondu na pomoc lidem postiženým živelnou katastrofou.

¹⁵ Tyto hodnoty projevují lidé např. v případě, kdy jsou ochotni pečovat o kvalitu životního prostředí, a to bez ohledu na to, že příznivé dopady takové péče pocítí až jejich děti nebo obecně *následující generace*.

¹⁶ Příkladem by byla situace, kdy budu ochoten přispět na ochranu nějakého vzácného živočišného druhu, který s velkou pravděpodobností nikdy neuvídím (v ideálním případě by ho neměl vidět nikdo), ale prostě mě těší, že existuje. Koncept existenční hodnoty je stále ještě kontroverzní a mnoho ekonomů s ním nesouhlasí.

¹⁷ Např. mohu být ochoten přispívat určitou finanční částkou do fondu na ochranu bobrů, protože využívám kožešinu z bobrů (přímý užitek), chci ho mít i v budoucnosti (opční hodnota) a navíc chci, aby i budoucí generace mohly vidět bobry žít ve volné přírodě (hodnota odkazu).

2. Neoklasická ekonomie nezná tzv. substanciální hodnoty, hodnoty o sobě, protože ekonomie se vyhýbá zaujetí nějakého normativního stanoviska, které by *a priori* určovalo, které hodnoty jsou nezávislé na preferencích spotřebitelů a které nikoli, jinými slovy, neurčuje, které hodnoty by lidé měli mít.
3. Neoklasický koncept ekonomické hodnoty může být skutečně napaden proto, že je postaven na spotřebitelských preferencích. Nicméně, jak jsme viděli výše, neoklasická ekonomie dokáže postihnout i hodnoty, které nejsou spojeny s přímým užítkem. Vyčíslení tzv. hodnot „o sobě“ nemá v neoklasické ekonomii teoretickou oporu.
4. Některé hodnoty jsou skutečně penězi nevyčíslitelné, zejména proto, že peníze nepředstavují dobrý substitut daného statku.¹⁸ V takovém případě se musíme snažit vytvořit takový scénář oceňování, kdy peníze budou vhodným substitutem oceňovaného statku.

ZPŮSOBY ODHADU MONETÁRNÍ HODNOTY POMOCÍ METODY CVM

Jakým způsobem se prakticky zjišťuje monetární hodnota nějakého statku pomocí metody podmíněného hodnocení?

Vraťme se znovu k indifferenční analýze. V dříve uvedeném případě jsme omezili možné spektrum voleb pouze na dva statky. Situace v běžném životě je ale mnohem složitější a existuje prakticky nekonečné množství kombinací různých statků, které člověk může spotřebovávat. Tyto kombinace jsou limitovány pouze rozpočtovým omezením spotřebitele.

Reálnou situaci, před níž spotřebitel stojí, potom můžeme v rámci metody CVM zobrazit jako rozhodování mezi možnostmi spotřebovávat určitý statek, jehož monetární hodnotu chceme zjistit, anebo alokovat peníze na spotřebu jiných statků. Jinými slovy, bude nás zajímat, jaká změna výdajů na spotřebu „jiných statků“¹⁹ má stejné dopady na blahobyt spotřebitele jako určitá změna spotřeby statku s neznámou monetární hodnotou.

Neoklasická ekonomie rozeznává několik různých způsobů jak vyčíslit monetární hodnotu změny blahobytu na základě indifferenční analýzy [viz např. Bateman et al. 2002: 25 a dále]. Předpokládejme, že se spotřebitel rozhoduje mezi možnostmi spotřebovávat statek A s neznámou monetární hodnotou a mezi možnostmi alokovat prostředky na spotřebu všech ostatních statků (dále jen spotřebu). Podle neoklasické teorie se můžeme ptát:

1. jaké **snížení** spotřeby statku A preferuje spotřebitel stejně (má stejné dopady na jeho blahobyt) jako **snížení** výdajů na spotřebu o Dx (tzv. ekvivalentní ztráta – *equivalent loss*),

¹⁸ Respondenti budou např. odmítat jakkoli velkou finanční kompenzaci za neúnosně vysoké riziko úmrtí (viz BATEMAN ET AL. 2002: 27). Ačkoli se nám může zdát absurdní snažit se vyčíslit statistickou hodnotu lidského života (poměrně běžný typ CVM šetření), faktem je, že v běžném životě jsou přijímána rozhodnutí, kde je tato hodnota implicitně vyjádřena. Týká se to např. rozhodnutí o alokaci veřejných prostředků do zdravotnictví a v rámci zdravotnického systému, ale i řady rozhodnutí v jiných oblastech (bezpečnost, doprava...). Z tohoto důvodu je třeba volit jinou formu otázky (např. ochota platit za prodloužení života o x měsíců).

¹⁹ Spotřebu zde chápeme v širším slova smyslu, kdy úspory jsou chápány jako odložená spotřeba.

2. jaké **zvýšení** spotřeby statku preferuje spotřebitel stejně (má stejné dopady na jeho blahobyť) jako **zvýšení** výdajů na spotřebu o Δx (tzv. ekvivalentní zisk – *equivalent gain*),
3. jaké **zvýšení** spotřeby statku A by kompenzovalo spotřebiteli (aby ho vrátilo na jeho původní úroveň užítku) **snížení** výdajů na spotřebu o Δx (tzv. kompenzační variace – *compensating variation*),
4. jaké **snížení** spotřeby statku A by kompenzovalo spotřebiteli (aby ho vrátilo na jeho původní úroveň užítku) **zvýšení** výdajů na spotřebu o Δx (tzv. kompenzační variace – *compensating variation*).

Možnosti 1 a 2 jsou způsoby, jak vyjádřit ekvivalentní variace, možnosti 2 a 3 jsou vyjádřeními kompenzačních variací.

Jak již bylo řečeno, metoda podmíněného hodnocení patří do skupiny metod založených na zkoumání tzv. vyjádřených preferencí, tedy preferencí, které respondent neprojevuje na existujícím trhu, ale vyjadřuje je v uměle vytvořené situaci trhu hypotetického. A zde asi začíná to, co je na metodě podmíněného hodnocení ze sociologického hlediska zvláště zajímavé.

Prakticky se vyjádřené preference zjišťují v rámci dotazování, někdy se využívají i určité formy experimentů a kvaziexperimentů. Všechny tyto přístupy se nicméně snaží vytvořit pro respondenta situaci určitého hypotetického trhu, na němž se respondent musí rozhodovat tak, jako by se rozhodoval ve skutečném životě. Rozhodování probíhá buď jako rozhodování mezi možnostmi spotřebovat určitý statek s neznámou monetární hodnotou a možnostmi peníze alokovat na spotřebu jiných statků (CVM), anebo jako tzv. výběrový experiment (*choice experiment*, CE), kdy se spotřebitel rozhoduje mezi dvěma a více statky, které jsou popsány pomocí určitých atributů.

V rámci výzkumů CVM jsou používány dva tzv. elicitací formáty, pomocí nichž je možné zjišťovat kompenzační a ekvivalentní variace.

První formát, maximální vyjádřená ochota platit (*willingnes to pay*, WTP), je postavena na otázce typu „kolik jste ochoten maximálně platit“ výměnou za to, že se zvýší možnost spotřeby statku A (jehož monetární hodnotu chceme zjistit) o Δx .

Druhý elicitací formát, minimální vyjádřená ochota akceptovat kompenzaci (*willingnes to accept*, WTA), je postavena na otázce typu „jakou minimální částku jste ochoten akceptovat“ za to, že se sníží možnost spotřeby statku A (jehož monetární hodnotu chceme zjistit) o Δx .

Technikou obvykle používanou ke zjišťování WTP nebo WTA je standardizovaný rozhovor, kvůli nižším nákladům na realizaci šetření získalo oblíbenost i telefonické dotazování nebo sběr dat prostřednictvím samovypňujících dotazníků rozesílaných poštou či dotazníků emailových. Existuje také celá řada výzkumů, kde bylo kombinováno šetření s experimentem, což umožňovalo porovnat vyjádřené a odhalené preference.²⁰

²⁰ Například Veisten a jeho kolegové vytvořili experimentální situaci, v níž byla respondentům nabídnuta možnost přispívat do ochranného fondu prostřednictvím dobrovolných příspěvků. Tato situace byla pro respondenty natolik reálná, že se zpráva o ní objevila v tisku a realizační tým musel vydávat později dementi, v němž vysvětloval, že se jednalo o experimentální, nikoli reálnou situaci [VEISTEN ET AL. 2004]. Experiment kombinující CVM a skutečné platby provedli i SEIP a STRAND [1992].

Aplikace CVM nebo jiné valuační metody nejsou jediným způsobem jak dojít k monetárnímu vyčíslení hodnoty nějakého statku. Ekonomové, kteří se zabývají aplikací netržních metod oceňování, chápou primární výzkum spíše jako poslední možnost jak získat odhady takovýchto monetárních hodnot.²¹ Obecně sdíleným předpokladem je, že jakmile bude k dispozici větší počet studií odhadujících stejné hodnoty, bude možné nalézt pravidelnosti ve vyjadřovaných hodnotách ochoty platit nebo akceptovat a tyto hodnoty bude možné na základě tzv. *benefit transferu* použít i v jiných kontextech. V současnosti se metoda benefit transfer používá zejména k přenosu hodnot mezi zeměmi, a to buď tak, že se přenesou přímo vypočítaná hodnota (např. na základě parity kupní síly), anebo se přenesou celá funkce ochoty platit (obsahující řadu parametrů – sociodemografických proměnných a jiných proměnných), která po dosazení příslušných parametrů umožní přizpůsobit hodnotu místním podmínkám [Bateman et al. 2002: 21–22; Garod a Willis 1999: 331–353].

STRUKTURA VÝZKUMNÉHO NÁSTROJE CVM

Standardní výzkumný nástroj metody podmíněného hodnocení (dotazník nebo scénář standardizovaného rozhovoru) obsahuje zpravidla tyto základní části:²²

1. popis hypotetického produktu
2. popis hypotetického trhu
3. platební mechanismus
4. doplňující otázky (motivy platby, motivy odmítnutí platby, postojové otázky, sociodemografické otázky a debriefingové otázky)

Popis hypotetického produktu

Hypotetickým produktem je cokoli, co může mít vliv na blahobyt spotřebitele, přičemž chceme vědět, jak si spotřebitel cení tuto změnu blahobytu v monetárních jednotkách. Podstatné je, že oceňovaný statek nemusí v současnosti vůbec existovat. Takovým statkem může být např. zlepšená kvalita podávaných jídel v menze nebo zvýšený počet chráněných druhů žijících na určitém území. Z tohoto důvodu by informace o hypotetickém produktu měly obsahovat popis atributů daného produktu, které jsou pro spotřebitele smysluplné a srozumitelné a na jejichž základě se může rozhodovat [Bateman et al. 2002: 121].

Popis produktu by měl být natolik detailní, aby si respondent (potenciální spotřebitel) dokázal tento produkt představit, tzn. aby si zejména dovedl představit, jaký dopad na jeho blahobyt tento produkt bude mít.²³ Obvykle bývá produkt popsán jako změna ze stávající hodnoty (status quo) na novou hodnotu (cílová hodnota).

²¹ Zejména kvůli finanční náročnosti primárního sběru dat.

²² Pohled na konstrukci těchto jednotlivých částí výzkumného nástroje CVM z hlediska sociologie uvádí například BRAUN KOHLOVÁ a MELICHAR [2004].

²³ V empirických výzkumech se například ukazuje, že respondenti mají problém s posuzováním malých změn rizik (např. rizika smrtelného úrazu) [viz např. BRAUN KOHLOVÁ a MELICHAR 2004; URBAN a ŠČASNÝ 2006]. Přitom ale šetření CVM operující s malými změnami rizik anebo se změnami malých rizik jsou celkem běžné [viz ALBERINI, CHIABAI ET AL. 2006; ALBERINI, ŠČASNÝ ET AL. 2006; BLOMQUIST 2004; CORSO ET AL. 2001; JOHANNESSON ET AL. 1997].

Problémem může být nedostatek informací o hypotetickém produktu, který vede k tomu, že respondent buď scénáři CVM neporozumí, anebo situaci odmítne jako nereálnou (uvede např. tzv. protestní odpověď – viz níže). Problémem může být ale i přemíra informací, která vede k zahlcení respondenta a následně k tomu, že respondent neposuzuje celou situaci komplexně, ale hledá mezi poskytnutými informacemi tzv. motivační klíče (např. afektivně nabitá slova), které mu umožní vyhnout se posuzování komplexní a pro něj nesrozumitelné situace [Ajzen a Driver 1992]. Problémem je samozřejmě i informační nevyváženost textu, který vede k takzvané informační chybě (např. díky afektivně nabytým výrazům, složitosti popisované situace nebo nesrozumitelnosti informací).

Informace o hypotetickém produktu by měly zahrnovat také popis dostupnosti možných substitutů tohoto produktu.

Popis hypotetického trhu

Scénář CVM by měl obsahovat také popis hypotetického trhu, to znamená zejména mechanismu, který umožní spojit vyjádřenou hodnotu WTP nebo WTA se změnou blahobytu.

Jestliže by hypotetickým produktem oceňovaným metodou podmíněného hodnocení bylo např. zlepšení kvality podávaných jídel v menze (např. formou volitelných salátů),²⁴ mohli bychom hypotetický trh popsat jako zavádění programu kvalitnějšího stravování v dané menze, v jehož rámci by si studenti museli k běžné ceně oběda připlácet určitou částku navíc (mechanismus WTP), tak aby byly pokryty zvýšené náklady na přípravu salátů.

Tento případ je poměrně jednoduchý, ale v jiných situacích může být obtížné vymyslet takový popis hypotetického trhu, který by byl věrohodný. V takových případech je možné použít tzv. abstraktní scénář, kdy respondentovi přesně nevysvětlujeme, jakým způsobem k dané změně dojde, ale pouze ho požádáme, aby si představil, že ke změně skutečně dojde.²⁵

Platební mechanismus

Popis hypotetického trhu by měl také obsahovat informace o tom, jakým způsobem bude naloženo s penězi, které respondent bude ochoten zaplatit (WTP), popřípadě,

²⁴ Bude nás konkrétně zajímat, jak ovlivní blahobyt studentů fakt, že v menze budou podávány kvalitní saláty. Takový salát má samozřejmě nějakou výrobní, popř. i tržní cenu, ale monetární hodnota, kterou má pro konkrétní skupinu studentů, může být jiná. Buď je vyšší, a potom je rozdíl mezi cenou a monetární hodnotou pro studenty jejich spotřebitelským přebytkem (pakliže salát koupí), anebo je menší, a tudíž studenti salát nekoupí.

²⁵ Tento postup volili např. ŠČASNÝ, MELICHAR ET AL. [2005] v rámci CVM šetření zaměřeného na nemocnost dospělých a BRAUN KOHLOVÁ a ŠČASNÝ [2006] v případě dětské morbidity. V rámci tohoto šetření se zjišťovala vyjádřená ochota platit (WTP) za to, že se předejde jednomu symptomu respirační choroby. Jednotlivé choroby byly popsány pomocí určitých atributů (délka léčení, nutnost navštívit lékaře, délka hospitalizace, počet dní s omezenou aktivitou, počet dní na lůžku). Následně byli respondenti požádáni, aby si představili, že by se mohli vyhnout jednomu projevu takového onemocnění během následujícího roku, a zjišťovala se jejich maximální vyjádřená ochota platit. Ve scénáři CVM se nespécifikovalo, jakým způsobem se mohou onemocnění vyhnout. Debriefingová část dotazníku obsahovala kontrolní otázky na věrohodnost scénáře a otázky, které zkoumaly, jaký mechanismus si respondenti představovali.

jakým způsobem dostane respondent kompenzaci (WTA). Platební mechanismus může být konstruován například jako zvýšení daní, dobrovolný příspěvek do fondu, finanční odměna, náhrada nebo dotace, zvýšení cen určitého zboží apod.

Ukazuje se, že zvláště v našich podmínkách závisí výše ochoty platit na tom, jestli respondent důvěřuje platebnímu mechanismu, nebo nikoli. Setkáváme se s tím, že naši respondenti odmítají určité platby (mechanismus WTP), protože nevěří tomu, že se peníze (ve fondu, v rozpočtu ministerstva apod.) nezneužijí [viz např. Desaignes et al. 2006].

Platební formát

Problémem spíše technického rázu (nikoli snad proto méně důležitým) je, jakým způsobem zjišťujeme vyjádřenou ochotu platit (WTP) nebo akceptovat (WTA). Výběr formátu otázky může mít velký vliv na získané hodnoty, proto uvedeme stručný přehled jednotlivých možností spolu s krátkým komentářem.

a) Otevřená otázka

Toto je samozřejmě nejjednodušší možnost, jak se ptát na maximální WTP nebo minimální WTA. Formát otevřené otázky byl oblíbený zejména v počátcích výzkumů CVM. Problém je ale v tom, že spotřebitelé nejsou zvyklí se podobným způsobem rozhodovat, a proto často uvádějí nerealistické částky.

b) Uzavřená otázka dichotomického formátu (dichotomous choice format)²⁶

Při odpovědi na tuto otázku má respondent možnost přijmout nebo odmítnout určitou nabízenou platbu. Tento typ otázky dobře napodobuje situaci na skutečném trhu, kdy se respondent rozhoduje, jestli koupí určitý statek za danou cenu. Tyto otázky bývají často pokládány v jakýchsi sériích (*bidding games*), kdy jsou „licitovány“ určité částky podle toho, jestli respondent předchozí částku přijal nebo odmítl. *Bidding games* kladou větší nároky na tazatele a často bývají administrovány na počítači jako CAPI.

c) Polootevřené otázky dichotomického formátu (open-ended dichotomous choice)

Tyto otázky jsou kompromisem mezi dvěma předchozími typy. *Bidding game* bývá u tohoto typu otázky doplněna o otevřenou otázku. Tento typ otázky se v současnosti často používá.

d) Platební karty (payment cards) a platební škály (payment scale)

Nové typy formátů otázek, které se v současnosti používají. V případě platebních karet jsou respondenti v náhodném pořadí předkládány karty s různě vysokými částkami a on má uvádět, jestli danou částku zaplatí a jak si je svým rozhodnutím jistý. V případě platební škály zaznamenává respondent do grafické škály, jaké částky a s jakou jistotou je ochoten platit či akceptovat. Platební škály i platební karty mají tu výhodu, že umožňují zachytit i pravděpodobnost, že respondent určitou částku zaplatí

²⁶ Tento formát otázky bývá nazýván také referendovým formátem (*referendum format*), a to proto, že respondenti mají možnost vyjádřit souhlas nebo nesouhlas s určitým programem nebo projektem podobně jako v referendu.

či akceptuje. Tato informace přináší možnosti dalšího statistického zpracování. Platební karty předkládané v náhodném pořadí navíc omezují tzv. chybu počátečního bodu (*starting-point bias*), což je chyba, která vzniká tím, že respondent „kalibruje“ uváděnou částku na základě částek, které mu nabízíme (uzavřená otázka, platební škála).

Doplňující otázky

Mimo otázky, které přímo souvisejí se zjišťováním ochoty platit nebo akceptovat, obsahují standardní nástroje CVM šetření dále minimálně tyto následující typy otázek:

- a) otázky zjišťující motivaci pro uvedení určité hodnoty WTP nebo WTA a pro odmítnutí odpovědi,²⁷
- b) otázky zjišťující postoje a sociodemografické charakteristiky respondentů, které mohou být využity při tvorbě modelů vysvětlujících velikost WTP nebo WTA,
- c) debriefingové otázky, které obsahují indikátory validity odpovědí (hodnocení obtížnosti dotazníku respondentem, hodnocení porozumění dotazníku apod.).

PŘÍPRAVA A REALIZACE ŠETŘENÍ CVM A ANALÝZA DAT

Fáze přípravy a realizace šetření CVM se v mnohém podobá klasickému sociologickému šetření, a proto je na tomto místě důležité zmínit se především o rozdílech mezi oběma typy. Hlavním rozdílem mezi šetřením CVM a standardním sociologickým šetřením je, že v rámci šetření CVM musí respondent na základě poskytnutých informací ohodnocovat monetárně určitý statek, který často není na trhu, dokonce ani nemusí vůbec existovat. Komplexnost poskytnutých informací, chybějící přímá zkušenost se statkem i samo hodnocení v peněžních jednotkách představují pro respondenta značný problém.²⁸

Podobně jako u standardních sociologických šetření hraje u šetření CVM důležitou úlohu kvalitativní předvýzkum. První šetření CVM měla často spíše experimentální povahu a navíc je prováděli ekonomové, kteří projevovali více zájmu o teoretické zakotvení metody CVM a o získané hodnoty než o sám proces sběru dat (viz dále). Způsob, jakým jsou v současné době realizovány kvalitní šetření CVM, nicméně klade stále větší důraz na kvalitu výzkumného nástroje (zejména scénáře CVM), a proto se v současných šetřeních CVM klade velký důraz právě na jeho testování, a to zejména s využitím techniky focus groups, dále nestandardizovaných

²⁷ Teoreticky je možné na základě empirických indikátorů rozlišit tyto typy odpovědí: platné hodnoty (pozitivní a nulové hodnoty) a protestní hodnoty (jakékoli hodnoty nebo odmítnuté odpovědi). Protestní odpovědi jsou takové odpovědi, kdy respondent svou odpověď „protestuje“ z nějakého důvodu (např. z etických důvodů) proti scénáři CVM. Protestní odpovědi bývají často částky nesmyslně vysoké nebo naopak částky nulové. Tyto protestní hodnoty je třeba odlišit od platných hodnot. Protestní hodnoty by neměly být používány při agregaci hodnot. V rámci možných odpovědí hrají významnou úlohu zvláště nulové odpovědi, protože jejich započítání či nezapočítání při agregaci hodnot může mít velký vliv na výsledné zjištěné hodnoty. Z tohoto důvodu je třeba analyzovat motivaci respondentů pro uvádění nulových hodnot [srov. URBAN, ŠČASNÝ, BRAUN KOHLOVÁ ET AL. 2006].

²⁸ V tomto smyslu jsou výzkumy CVM nejvíce podobné marketingovým výzkumům nových nebo neexistujících produktů.

a polostandardizovaných rozhovorů a tzv. verbálních protokolů (technika používaná zejména v psychologii). Testuje se zejména srozumitelnost a věrohodnost scénáře CVM. Posledním způsobem jak ověřit funkčnost scénáře CVM je důkladná pilotáž výzkumného nástroje.

Realizace šetření CVM bývá zpravidla svěřována výzkumným organizacím s vlastními tazatelskými sítěmi, nejčastěji marketingovým agenturám a agenturám pro výzkum veřejného mínění. Šetření CVM často klade zvýšené nároky na tazatele i respondenty, a proto vyžaduje zvláštní přípravu (často např. zvláštní školení tazatelů, zvýšenou motivaci respondentů ve formě dárků apod.). Nevhodné je zařazovat CVM otázky do omnibusových šetření, která často nenabízejí dostatečný prostor pro všechny standardní součásti výzkumného nástroje CVM a navíc mohou ovlivnit vnímání otázek CVM kontextem ostatních otázek zařazených do omnibusu.

Pro šetření CVM bývají ve srovnání se sociologickými šetřeními typické spíše menší vzorky. Zpravidla by nás neměly překvapit reprezentativní celonárodní vzorky o velikosti 400–900 respondentů. Je to dáno více faktory, zřejmě i tím, že proces sběru dat a jejich validity nebyl v podobných výzkumech až do nedávné doby hlavním předmětem zájmů. Dalším důvodem je také to, že v podobných výzkumech zpravidla nejde o postižení subpopulací společnosti, ale spíše o agregaci hodnot pro celou populaci a odhady modelů ochoty platit (resp. postižení závislosti vyjádřené hodnoty ochoty platit nebo akceptovat na charakteristikách spotřebitelů).²⁹

Validita získaných odpovědí bývá ověřována ještě ex post tzv. *follow-up* rozhovory, které mají za cíl zjistit prostřednictvím hloubkových rozhovorů s respondenty (popř. i tazateli), kteří se účastnili šetření, motivaci pro uváděné odpovědi, jejich interpretace jednotlivých otázek apod. *Follow-up* rozhovory také umožňují lépe porozumět problémům (např. s porozuměním některým otázkám v dotazníku), které se objevily během sběru dat.

Analýza dat z CVM šetření směřuje dvěma směry: jednak jde o prostou agregaci hodnot pro celou populaci, jednak o sestavení modelů vyjádřené ochoty platit nebo akceptovat, které dále umožní stanovit distribuční dopady navrhovaných změn na blahobyt různých skupin obyvatelstva. Oblíbeným statistickým nástrojem takové analýzy jsou různé typy regresní analýzy.

APLIKACE METODY PODMÍNĚNÉHO HODNOCENÍ V ZAHRANIČÍ A V ČR

V oblasti marketingových výzkumů uskutečnil již ve 20. letech Waugh [1929] výzkum, jehož cílem bylo ocenit různé vlastnosti (tzv. atributy) zemědělských produktů obchodovaných na trhu. Waugh při svém výzkumu postaveném na hédonické metodě (která odvozuje odhalené preference ze skutečného chování aktérů) použil jako jeden z prvních ekonomů metody šetření. Domníval se totiž, že škály, pomocí nichž měřil atributy zemědělských produktů, mu umožní přímo odvodit hodnoty těchto produktů.

²⁹ Tyto modely mohou být samozřejmě sestaveny i s využitím dat ze vzorků, které nejsou reprezentativní v přísném slova smyslu (tj. nejsou dobrým obrazem cílové populace). U podobných vzorků by mělo stačit, když v nich nebude chybět žádná důležitá skupina cílové populace.

V oblasti oceňování netržních zdrojů použil na konci 40. let jako první metody šetření Ciriacy-Wantrup [1947]. Základy současné řady valuačních studií v oblasti netržního hodnocení, které jsou založeny na metodě podmíněného hodnocení, tedy na přímém zjišťování ochoty platit za netržní hodnoty, položil na počátku 60. let svou disertační studii až Davis [1963].

Výzkumy založené na metodě podmíněného hodnocení uskutečněné v 60. a v první polovině 70. let měly spíše experimentální povahu, prováděly se na velmi malých a nereprezentativních vzorcích (často se jednalo o skupiny studentů) a nezahrnovaly důkladné testování výzkumného nástroje (nejčastěji valuačního dotazníku).³⁰

Určitý předěl z hlediska nároků na kvalitu šetření použitého v rámci podmíněného hodnocení představuje výzkum, který uskutečnil v polovině 70. let Randal a jeho kolegové [1974]. Výběr vzorku a sběr dat pro tento výzkum byl proveden profesionálními tazateli agentury pro výzkum veřejného mínění. V rámci tohoto šetření byla také použita také tzv. licitační hra (*bidding game*), která se ale v podobných výzkumech objevuje již dříve. Určité novum tohoto výzkumu představoval rovněž fakt, že valuační dotazník použitý pro sběr dat byl důkladně testován ve dvou vlnách předvýzkumu, než byl pro sběr dat použit. Tento postup byl do té doby ojedinělý. Randall a jeho kolegové také definovali základní principy pro konstrukci hypotetické situace, která podle nich musí být pro respondenty realistická a důvěryhodná. Toho se podle nich dosáhne, jestliže všechny hodnocené položky budou mít podobné vlastnosti, jaké mají ve skutečnosti; podmíněná situace by podle těchto autorů měla být spíše konkrétní než pouze symbolická; zkoumané položky by také měly souviset s rutinizovaným nebo institucionalizovaným chováním, kde jsou rolová očekávání respondentů dobře definována [Randall et al. 1974: 136, cit. in: Smith 2006: 52].

Valuační studie založené na metodě podmíněného hodnocení, které vznikaly od poloviny 70. až do počátku 90. let [např. Mitchell a Carson 1984, 1989; Desvougues et al. 1983, 1984], se vyznačovaly právě snahou definovat standardy CVM. Charakteristické pro tyto výzkumy bylo, že ačkoli byly zpravidla spojeny s řešením nějakého aktuálního problému, jejich cílem nebylo poskytnout hodnoty, které by bylo možno použít např. při cost-benefit analýze určitých projektů nebo jako argumentu v soudní při. Faktem ale je, že mnoho těchto studií, které byly původně zamýšleny jako metodologické, zkoumající možnosti použití CVM, bylo následně použito při politickém rozhodování [Smith 2006: 13].

Jednou z významných studií z počátku 90. let, která naopak byla vytvořena pro účely soudního odhadu, byla studie zaměřená na odhad ztráty hodnot pasivního užítku (neužitných hodnot) v důsledku ropné skvrny, která vznikla po potopení tankeru Exxon Valdez [Carsons et al. 1992]. Odhadnutá hodnota měla být použita u soudu jako podklad pro vymáhání náhrad na společnosti Exxon. Společnost však souhlasila s náhradou škody 1 miliardy dolarů, a tak nedošlo k využití výsledků této CVM studie u soudu. Nicméně legislativa spojená s fondem na odstraňování starých ekologických zátěží (*Superfund*) a zákon o znečištění ropnými látkami (*Oil Pollution Act*) nadále vyžadovaly vytvořit zákonná pravidla, která by určovala, jaké metody se mají používat pro

³⁰ V této přehledové části se opírám o přehledovou stať, kterou publikoval SMITH [2006].

odhady škod na životním prostředí. Jako vhodná metoda byla přijata i metoda podmíněného hodnocení.

Tento vývoj vyvolal reakci u kritiků této metody. Za zmínku zde stojí zejména sborník prací editovaný Hausmanem [1993], který byl připraven na základě příspěvků z konference pořádané v roce 1992 a sponzorované společností Exxon.

Pochybnosti o reliabilitě a validitě CVM a o možnostech jejího využití při soudních sporech a jako podkladu při politických rozhodnutích vedl v roce 1992 NOAA (*National Oceanic and Atmospheric Administration*) ve Spojených státech k vytvoření poradního orgánu odborníků, kteří měli posoudit, jestli jsou informace získané pomocí CVM použitelné v rámci soudních při o náhradu škod na životním prostředí.

Panel došel k závěru, že odhady získané metodou podmíněného hodnocení jsou stejně validní a reliabilní jako výsledky získané metodami pracujícími na podobných principech (např. marketingové studie nových, dosud neexistujících výrobků), a proto je možné, při dodržení některých pravidel, použít výsledky těchto studií jako soudní odhady škod na životním prostředí (včetně škod souvisejících se ztrátou neuzitných hodnot) [Arrow et al. 1993, s. 4610, cit. v Smith 2006: 21]. Důležité pro další odborné diskuse v oblasti CVM bylo právě stanovení podmínek „správného použití“ CVM, které dávalo odpověď na problémy, s nimiž se potýkaly dřívější výzkumy v této oblasti. Jednalo se zejména o tyto standardy, z nichž některé byly např. v oblasti výzkumů veřejného mínění dávno zavedené [Arrow et al. 1993]:

- a) nejvhodnější technikou pro sběr dat je technika standardizovaných přímých rozhovorů, ostatní techniky (poštovní dotazník, telefonický dotazník apod.) byly vyhodnoceny jako méně vhodné,
- b) nejvhodnějším formátem elicitací otázky je tzv. referendový formát, kdy respondenti volí v hypotetickém referendu přijetí nebo zamítnutí určitého programu,
- c) vysoká míra odmítnutých odpovědí (častý problém CVM) snižuje reliabilitu této metody,
- d) nedostatečná citlivost odpovědí k velikosti produktu také snižuje reliabilitu (tzv. *scope-effect*) a je ji třeba testovat,
- e) respondenti musejí dostatečně porozumět úkolu, který jim zadáváme,
- f) současně musejí respondenti věřit tomu, že hypotetický scénář je realistický (k popisované změně by skutečně mohlo dojít),
- g) hypotetický scénář musí obsahovat také informace o nákladech na realizaci opatření nebo o jeho hodnotě.

Závěry panelu NOAA vyvolaly překvapení zejména u hlavního proudu tehdejší ekonomie, jehož představitelé očekávali odmítnutí CVM. Závěry panelu však vyvolaly kritické námitky i mezi příznivci CVM, kteří nesouhlasili s jednotlivými závěry [viz např. Carson, Hanemann et al. 1996]. Později byl negativní vliv zprávy panelu NOAA spatřován také v tom, že zaměřila svoji pozornost na metodologické problémy CVM na úkor aplikace této metody při odhadu hodnot a že se nastavením přísných standardů zvýšila cena CVM nad možnosti většiny zájemců, kteří by chtěli tuto metodu aplikovat v reálných podmínkách rozpočtových omezení [viz např. Harrison 2000].

Během 90. let vzniká celá řada metodologických studií, které se zaměřují na dílčí problémy CVM [např. Carson, Hanemann et al. 1995; Portney 1994; Adamowicz et al. 1993; Bateman et al. 1995; Bateman et al. 1997], ale také skupina výzkumů, které aplikují tuto metodu s cílem získat odhady hodnot, a to zejména v oblasti ekonomie životního prostředí (přehled těchto studií uvádí např. Smith [2006]), ale také v jiných oblastech, např. v oblasti kulturních památek [Navrud a Ready 2002]. Vzniká také celá řada výzkumů zaměřených na mechanismus podmíněného hodnocení optikou jiných sociálněvědních disciplín, jako je sociální psychologie a sociologie [viz např. Ajzen a Driver 1992; Ajzen, Brown a Rosenthal 1996; Ajzen, Brown a Carvajal 2004; Brown, Ajzen a Hrubes 2003; Meyerhoff 2004]. V této době se začíná CVM aplikovat také v Evropě [viz např. Drake 1992; Hausman 1993; Seip a Strand 1992] i v rozvojových zemích [přehled těchto studií uvádí např. Biller, Rogge a Ruta 2006].

V bývalém Československu nebyla, pokud je nám známo, metoda podmíněného hodnocení nikdy aplikována. Hlavní oblast, kde docházelo v západní Evropě a v USA k aplikaci CVM, totiž oblast životního prostředí, nebyla v komunistickém Československu prioritní výzkumnou oblastí.³¹ První výzkumy zaměřené na výzkum dopadů činnosti člověka na životní prostředí byly u nás prováděny v 70. a 80. letech a využívaly tzv. přístup *top-down* [srov. Voráček 1970, 1982]. Teprve po roce 1989 dochází k aplikaci jiných metod vyčíslování dopadů na životní prostředí, a to zejména expertních metod, metod vycházejících z tržních cen a netržních metod. Přehled těchto výzkumů a jejich podrobný popis uvádí Melichar a Ščasný [2004]. Tito autoři také referují o tom, že od roku 1994, kdy byl u nás proveden patrně první výzkum založený na metodice CVM, do roku 2005 bylo u nás provedeno čtrnáct výzkumů, které vycházely z metody podmíněného hodnocení. Všechny tyto výzkumy byly více či méně propojeny s problematikou životního prostředí. Tematické zaměření těchto výzkumů je nesmírně široké a popis jednotlivých aplikací, jejich výsledků a některých chyb, kterých se jejich autoři dopouštěli, by vydal na samostatnou práci (opět zde odkazujeme na stať, kterou publikoval Melichar a Ščasný [2004], a dále na stať, kterou publikoval Šauer [2004]). Témata těchto výzkumů sahala od hodnocení ekonomických dopadů přechodu domácností na nový systém vytápění přes řadu studií hodnotících škody na krajinně, hospodářských lesích, vodních zdrojích až po studie zaměřené na škody vyvolané dopravou a výzkumy zaměřené na dopady povodní. Patří sem ale i velmi specifické aplikace, které se zabývají dopady na lidskou nemocnost a úmrtnost.³²

Tyto výzkumy měly však rozdílnou kvalitu a ne vždy reflektovaly standardy používané při aplikaci CVM ve světě. Problémem některých těchto výzkumů, zejména těch, které měly povahu případových studií, byla malá velikost vzorku a jeho nereprezentativnost. U některých výzkumů se setkáváme s nedostatečným popisem hypotetického produktu, často také chybí dostatečně přesný popis platebního mechanismu. Závažným problémem je také to, že některé z nich zcela opomíjejí problém tzv. protestních hodnot a jejich detekce. Zajímavé je, že ačkoli byla velká část těchto valuačních stu-

³¹ V této části své práce vycházím z přehledové stati, kterou publikoval MELICHAR a ŠČASNÝ [2004] a která pojednává o aplikacích CVM a jiných valuačních metod v ČR, Polsku a Maďarsku.

³² Velmi potěšující je fakt, že řadu menších, často však metodologicky kvalitních výzkumů poslední doby využívajících CVM realizovali studenti [NEVEČERALOVÁ 2006; LUPAČ, PODHÁJSKÝ a OBRLÍK 2005].

dií financována prostřednictvím grantů udělovaných jednotlivými ministerstvy a využití těchto hodnot nachází oporu v české legislativě, česká ministerstva se stále dívají na výsledky získané s využitím metody podmíněného hodnocení s určitým podezřením a dávají přednost jiným metodám, např. expertním; ty však nemají oporu v ekonomické teorii [Melichar a Ščasný 2004: 68–69].

Co se týče hodnocení CVM v rámci ekonomie, je i dnes metoda podmíněného hodnocení kritizována pro malou přesnost a nedostatek validity a reliability, dále pro řadu chyb, které mohou být s její aplikací spojeny,³³ a také pro některé empirické problémy (jako je např. diskrepance mezi stanovenou minimální ochotou akceptovat a maximální ochotou platit), které se objevují u mnoha současných aplikací CVM [viz např. Markandya 2004: 39]. I přes tyto problémy se ale bude této metody zřejmě dále využívat, a to z několik důvodů:

- a) v současnosti neexistuje jiná technika, která by umožňovala oceňování neužitných hodnot (viz výše),³⁴
- b) CVM může být současně aplikována na hodnocení prakticky jakýchkoli produktů a služeb (které nemohou být jinými metodami postiženy např. pro neexistenci vhodných dat nebo pro samu povahu produktu),
- c) výsledky získávané metodou podmíněného hodnocení jsou celkově konzistentní s výsledky dosahovanými jinými metodami [viz Markandya 2004: 39].

CVM A SOCIOLOGIE

Proč by se měli sociologové zabývat metodou podmíněného hodnocení? Na tuto otázku neexistuje mezi sociology jednoznačný názor už proto, že značná část sociologů o metodě podmíněného hodnocení neví.

Nicméně se domníváme, že existují tři základní důvody, proč by sociologové měli o metodě podmíněného hodnocení (i jiných příbuzných metodách, jako např. výběrovém experimentu) vědět.

1. Sociologové mohou přispět svými metodami a svým poznáním k lepšímu pochopení mechanismu CVM a ke zvýšení validity a reliability této metody. Za velmi přínosné považujeme zejména zkoumání tzv. chyb metody podmíněného hodnocení s využitím poznatků sociologie a psychologie [srov. Urban 2006, viz také pozn. 33].

³³ Hlavní empirické problémy, které se u CVM objevují, jsou známy již dlouho. Jejich přehled uvádí např. CUMMINGS a jeho kolegové [1984]. Tyto problémy zahrnují: tazatelskou chybu a tzv. *warm-glow effect* (tyto chyby jsou společné všem technikám využívajícím dotazování), dále sem patří informační chyba (viz dříve), chyba výchozího bodu (*starting-point bias*) neboli chyba zakotvení (*anchoring bias*); ta se projevuje zejména u *bidding game*. Významným problémem je tzv. hypotetická chyba (*hypothetical bias*), která vzniká proto, že respondent nevnímá situaci jako dostatečně realistickou, a i jeho odpověď je tudíž pouze *hypotetická*. Mezi další problémy CVM patří např. problém černého pasažéra či problém protestních odpovědí. Mnoho těchto problémů se dá vysvětlit (a minimalizovat) s využitím poznatků sociologie a psychologie [srov. URBAN 2006].

³⁴ Jistou alternativu, která se vyhýbá některým problémům spojeným s klasickým formátem CVM, představuje výběrový experiment. Tato metoda, dlouho používaná např. v marketingovém výzkumu, však měří podobně jako CVM vyjádřené preference. Z hlediska ekonomie proto bývá některými autory považována za rozšíření metody podmíněného hodnocení [viz např. SMITH 2006]. Jiní autoři ji naopak klasifikují jako alternativní metodu k metodě podmíněného hodnocení [viz MARKANDYA 2004].

Způsob, jakým se může sociolog zapojit do podobných aktivit, dobře ilustruje postava R. C. Mitchella, amerického sociologa působícího v současnosti na Clark University, který publikoval řadu významných prací o metodologických aspektech podmíněného hodnocení z pohledu sociologie, mj. i o tazatelské chybě a o vlivu konstruovaného postoje na odpovědi respondentů [viz Leggett et al. 2003; Krosnick et al. 2002; Mitchell 2002; Holbrook et al. 2000]. Podobný, byť o poznání kritičtější přístup k metodě podmíněného hodnocení zaujala při spolupráci na aplikaci CVM i francouzská socioložka Claeys-Mekdadea [Claeys-Mekdadea et al. 1999], která se snaží definovat hranice použitelnosti CVM a navrhnout určitá vylepšení této metody. Právě tato autorka při své spolupráci na realizaci CVM šetření ale narazila na hlubší a zásadnější otázky interdisciplinární spolupráce na hranici mezi ekonomikou a sociologií.

Sociologie může však přispět i k objasnění toho, jak metoda podmíněného hodnocení funguje. Tento přístup k CVM demonstroval např. Goken [2002], který využil poznatky převzaté z Inglehartovy teorie postmateriálních hodnot k vysvětlení stanovené ochoty platit. Podobný přístup zvolil Meyerhoff [2004], který se ve své studii zaměřil na to, jakým způsobem ovlivňují obecné a specifické postoje ochotu platit. Zajímavý a zřejmě teoreticky nejpropracovanější pokus o vysvětlení mechanismu CVM nabízí teorie plánovaného chování [viz např. Ajzen et al. 1992, 1996, 2000]. Využití teorie plánovaného chování při vysvětlování mechanismu CVM shrnuje přehledně např. Urban [2006].

Jestliže si někteří sociologové stěžují na soudobou dominanci neoklasického paradigmatu ve všech sférách lidské aktivity, pak právě spolupráce na společných výzkumných projektech a konstruktivní kritika metod používaných neoklasickou ekonomikou by mohla být vhodnou odpovědí na tuto dominanci.

2. Metoda podmíněného hodnocení a také některé jiné směry soudobé neoklasické ekonomie, jako je např. ekonomie experimentální, představují podle našeho názoru velkou inspiraci pro sociologii, a to nad rámec dnes již etablovaných hraničních subdisciplín typu ekonomické sociologie.

Jako velmi inspirativní vidíme např. využití poznatků získaných v rámci šetření CVM zaměřených na životního prostředí. Právě podobné ekonomické výzkumy, které zůstávají většinou nepovšimnuty environmentálními sociology, představují zajímavý příspěvek ke zkoumání faktorů a bariér environmentálně šetrného jednání.

Zkoumání vyjádřené ochoty platit (nebo akceptovat) chápané jako behaviorální intence ve spojení se zkoumáním odhalené ochoty platit zjištěné ze skutečného chování aktérů na trhu je významným příspěvkem ke zkoumání modelů pro-environmentálního chování a jeho determinant.

Navíc, uvážíme-li, že velká část pro-environmentálního chování s sebou přináší jisté náklady pro aktéra, a přijmeme-li tezi, že peníze jsou reálně dobrým substitutem mnoha různých statků (včetně volného času), je vyjádřená ochota platit (akceptovat) dobrým indikátorem behaviorální intence v oblasti pro-environmentálního chování. Právě takový indikátor umožňuje predikovat jednání aktérů daleko lépe než postoje nebo sociální normy, které bývají často k podobné predikci používány v sociologických výzkumech.

Dobrym příkladem využitelnosti metody podmíněného hodnocení při zkoumání záměru chování je také oblast rizik a jejich dopadů na lidské chování. Nebudeme na tomto místě diskutovat evidentní fakt, že určitá rizika mohou mít pozitivní roli v životě lidí (motivační faktor v podobě mírného stresu, odreagování se v podobě adrenalinového sportu apod.). Existuje nicméně široká skupina rizik, kterým se lidé zpravidla snaží vyhnout (riziko napadení, riziko nemoci a úrazu, riziko nehody apod.). Samozřejmě i zde najdeme případy, kdy lidé na sebe berou tato rizika rádi, to ale není podstatné. Podstatný je fakt, že se lidé běžně nemohou rizikům vyhýbat zcela libovolně. Obvykle se musejí, chtějí-li odvrátit určité riziko, něčeho vzdát, něco obětovat, „zaplatit určitou cenu“.

Tento aspekt chování v rizikové situaci u nás dobře ilustrovali např. Rabušic a Kepáková [1999], kteří aplikovali teorii očekávaného užítku při zkoumání sexuálního chování adolescentů ohrožených rizikem HIV. Tito autoři zjistili, že vystavení se riziku může za určitých okolností snížit užitek jednotlivce méně než případné avertivní jednání.

Metoda podmíněného hodnocení umožňuje mimo jiné právě stanovit poměr mezi náklady spojenými s rizikem a náklady spojenými s avertivním chováním, přičemž se samozřejmě nemusí jednat o náklady v čistě monetárním smyslu, ale o vyjádření dopadů na užitek jednotlivce v jakékoli jiné vhodné jednotce (např. v jiných negativních dopadech). Zkoumání rizika metodou podmíněného hodnocení dobře dokumentují např. Leiterová a Pruckner [2006], kteří zkoumali vyjádřenou ochotu platit za snížení rizika zasažení lavinou v oblasti rakouských Tyrol. U nás bylo provedeno několik podobných výzkumů: Urban a Ščasný [2006, 2007] se zaměřili na oblast pracovních rizik, Alberini et al. [2006] zkoumali oblast rizika úmrtnosti a Ščasný et al. [2005] se zaměřili na rizika nemocnosti.

3. Obecně velmi inspirativní pro sociologii je i neoklasický koncept hodnoty odvozený od individuálních preferencí spotřebitelů. Otázkou je, jestli by právě tento teoretický vhléd a valuační metody používané v neoklasické ekonomii, včetně metody podmíněného hodnocení, nebyly určitým impulzem k diskusi o vytvoření obecné teorie hodnot v sociologii, která by zastřešovala různé teorie hodnoty, s nimiž se dnes můžeme v sociologii setkat.

Jak ale upozorňuje Claeys-Mekdade a Vivien [2004], tyto úvahy vedou k obecnějším úvahám o vztahu mezi ekonomickým a politicko-ideologickým rámcem neoklasické ekonomie, a to zvláště v oblasti, kde je metoda podmíněného hodnocení nejvíce používána, tedy v oblasti zkoumání environmentálních problémů.

Tato otázka jde ovšem nad rámec a cíle této přehledové stati. Hlavním záměrem tohoto textu je vyvolat u sociologů zájem o metodu podmíněného hodnocení, a to bez ohledu na to, jestli ji nakonec zcela zavrhnou, anebo jejich zájem přetrvá.

Literatura

- ADAMOWICZ, W. L. – BHARADWAI, V. – MACNAB, B. 1993. „Experiments on the difference between willingness to pay and willingness to accept“. In: *Land Economics*, s. 416–427.
- AJZEN, I. – DRIVER, B. L. 1992. „Contingent Value Measurement: On the Nature and Meaning of Willingness to Pay“. *Journal of Consumer Psychology* 1 (4), s. 297–316.

- AJZEN, I. – BROWN, T. C. – CARVAJAL, F. 2004. „Explaining the discrepancy between intentions and actions: The case of hypothetical bias in contingent valuation“. *Personality and Social Psychology Bulletin* 30, s. 1108–1121.
- AJZEN, I. – ROSENTHAL, L. H. – BROWN, T. C. 2000. „Effects of perceived fairness on willingness to pay“. *Journal of Applied Social Psychology* 30, s. 2439–2450.
- 1996. „Information Bias in Contingent Valuation: Effects of Personal Relevance, Quality of Information, and Motivational Orientation“. *Journal of Environmental Economics and Management*, 30, s. 43–57.
- ALBERINI, A. – CHIABAI, A. – NOCELLA, G. 2006. „Valuing the Mortality Effects of Heat-waves“. In: Menne, B. – Ebi, K. L. (eds.). *Climate Change and Adaptation Strategies for Human Health*. Darmstadt: Springer, s. 345–372.
- ALBERINI, A. – KAHN, J. R. (eds.). 2006. *Handbook on Contingent Valuation*. Edward Elgar: Chentelham (UK), Northampton (USA).
- ALBERINI, A. – ŠČASNÝ, M. – BRAUN KOHLOVÁ, M. – MELICHAR, J. 2006. „The Value of Statistical Life in the Czech Republic: Evidence from a Contingent Valuation Study“. In: Menne, B. – Ebi, K. L. (eds.). *Climate Change and Adaptation Strategies for Human Health*. Darmstadt: Springer, s. 373–393.
- ARROW, K. – SOLOW, R. – PORTNEY, P. R. – LEAMER, E. E. – RADNER, R. – SCHUMAN, H. 1993. *Report of the NOAA Panel on Contingent Valuation* (zkrácená verze), NOAA, Washington D.C. On-line: [<http://www.darrp.noaa.gov/library/pdf/cvblue.pdf>]
- BATEMAN, I. – MUNRO, B. – RHODES, B. – STARMER, C. – SUGDEN, R. 1997. „Does part-whole bias exist? An experimental investigation“. *Economic Journal*, 107, s. 322–332.
- BATEMAN, I. J. – CARSON, R. T. – DAY, B. – HANEMANN, M. – HANLEY, N. – HETT, T. – JONWLEE, M. – LOOMES, G. – MOURATO, S. et al. 2002. *Economic Valuation with Stated Preference Techniques*. Edward Elgar: Chentelham (UK), Northampton (USA).
- BATEMAN, I. J. – LANGFORD, I. H. – WILLIS, K. G. – TURNER, R. K. – GARROD, G. D. 1995. „Elicitation and truncation effects in contingent valuation studies“. *Ecological Economics* 12, s. 161–179.
- BECKER, G. S. 1997. *Teorie preference*. GRADA.
- BILLER, D. – ROGGE, K. – RUTA, G. 2006. „The use of contingent valuation in developing countries: a quantitative analysis“. In: Alberini, A. – Kahn, R. (eds.). *Handbook on Contingent Valuation*. Edward Elgar: Chentelham (UK), Northampton (USA).
- BLOMQUIST, G., C. 2004. „Self-protection and Averting Behavior, Values of Statistical Lives, and Benefit Cost Analysis of Environmental Policy“. *Review of Economics of Household* 2, s. 69–110.
- BRAUN KOHLOVÁ, M. – MELICHAR, J. 2004. „Hodnota lidského zdraví a schopnost dotazovaných vidět život a lidské zdraví v peněžních termínech“. In: Kabele, J. – Potůček, M. – Prázová, I. – Veselý, A. (eds.). *Rozvoj České společnosti v Evropské unii*. Praha: Matfyzpress, s. 246–253.
- BRAUN KOHLOVÁ, M. – ŠČASNÝ, M. 2006. „Averting Behaviour and Parental Altruism in Infant Morbidity Valuation: A CV Survey in the Czech Republic“. Článek prezentovaný na: 3rd Annual Congress of Association of Environmental and Resource Economics AERE, Kjóto, 4.–7. července 2006.
- BROWN, T. C. – AJZEN, I. – HRUBES, D. 2003. „Further tests of entreaties to avoid hypothetical bias in referendum contingent valuation“. *Journal of Environmental Economics and Management* 46, s. 353–361.
- CARSON, R. T. – MITCHELL, W. H. – HANEMANN, W. M. – KOPP, R. J. – PRESSER, S. – RUUD, P. A. 1992. „A contingent valuation study of lost passive use values resulting from the Exxon Valdez oil spill“. In: *Nepublikovaná zpráva pro státního návladního státu Aljaška*. National Resources Damage Assessment Inc., La Jolla, CA, 10 November.
- CARSON, R. T. – HANEMANN, W. M. – KOPP, R. J. – KROSNICK, J. A. – MITCHELL, R. C. – PRESSER, S. – RUUD, P. A. – SMITH, V. K. 1995. „Referendum Design and Contingent Valuation: The NOAA Panel's No-Vote Recommendation“. In: *Working Paper Series*, SSRN. On-line: [<http://ssrn.com/abstract=43861>]
- CARSON, R. T. – HANEMANN, W. M. – KOPP, R. J. – KROSNICK, J. A. – MITCHELL, R. C. – PRESSER, S. – RUUD, P. A. – SMITH, V. K. 1996. „Was the NOAA Panel Correct about Contingent Valuation?“. In: *Working Paper Series*, SSRN On-line: [<http://ssrn.com/abstract=31992>]
- CIRIACY-WANTRUP, S., V. 1947. „Capital returns from soil-conservation practices“. *Journal of Farm Economics* 29, s. 1181–1196.

- CLAEYS-MEKDADE, C. – GENIAUXB, G. – LUCHINIB, S. 1999. „Approche critique et mise en Œuvre de la méthode d'évaluation contingente: un dialogue entre économiste et sociologue“. *Natures Sciences Sociétés* 7 (2), s. 35–47.
- CLAEYS-MEKDADE, C. – VIVIEN F. D. 2004. „Économie et démocratie dans le domaine de l'environnement: la methode d'évaluation contingente en question“. In: Guillemain, H. – Jorda, H. – Pouchol, M. *La démocratie et le marché*. Paris: Innoval.
- CORSO, P. – HAMMITT, J. K. – GRAHAM, J. D. 2001. „Valuing Mortality Risk Reductions: Using Visual Aid to Improve the Validity of Contingent Valuation“. *Journal of Risk and Uncertainty* 23 (2), s. 165–184.
- CUMMINGS, R. G. – BROOKSHIRE, D. S. – SCHULZE, W. D. 1984. „Valuing Environmental Goods: A State of the Arts Assessment of the Kontingent Valuation Method“. In: *Experimental Methods for Assessing Environmental Benefits*. U.S. Environmental Protection Agency, Vol. 1.
- DAVIS, R. K. 1963. *The value of outdoor recreation: an economic study of the Maine woods*. Disertační práce, Harvard University Department of Economics.
- DESAIGUES, B. – RABL, A. – AMI, D. – MY, K. B. – MASSON, S. – SALOMON, M. A. – SANTONI, L. 2004. „Monetary Valuation of Air Pollution Mortality: Current Practice, Research Needs and Lessons from a Contingent Valuation Study“. In: Ščasný, M. – Melichar, J. (eds.). *Development of the Czech Society in the European Union*. Praha: Matfyzpress.
- DESAIGUES, B. – AMI, D. – HUTCHISON, M. – RABL, A. – CHILTON, S. – METCALF, H. – HUNT, A. – ORTIZ, R. – NAVRUD, S. – KADERJAK, P. – SZÁNTÓ, R. – NIELSEN, J. S. – JEANRENAUD, C. – PELLEGRINI, S. – BRAUN KOHLOVÁ, M. – ŠČASNÝ, M. – MÁČA, V. – URBAN, J. – STOECKEL, M., E. – BARTCZAK, A. – MARKIEWICZ, O. – RIERA, P. – FARRERAS, V. 2006. *Final report on monetary valuation of mortality and morbidity risks from air pollution*. Deliverable D 6.7 prepared under WP6, Research Stream 1b of Integrated Project NEEDS New Energy Externalities Developments for Sustainability funded within FP6 European Commission. Zář 2006.
- DESVOUGES, W. H. – SMITH, V. K. – MCGIVNEY, M. 1983. *A comparison of alternative approaches to estimation of recreation and related benefits of water quality improvements*. U.S. EPA Report no. EPA-230-05-83-01, Washington, DC.
- DESVOUGES, W. H. – SMITH, V. K. – BROWN, D. H. – PATE, D. K. 1984. *Detailed summary: the role of focus group in designing a contingent valuation survey to measure the benefits of hazardous waste management regulation*. EPA Contract No. 68-01-6595, June.
- DRAKE, L. 1992. „The non-market Value of Swedish agricultural landscape“. *European Review of Agricultural Economics* 19, s. 351–362.
- GAROD, G. – WILLIS, K. G. 2001. *Economic Valuation of the Environment*. Edward Elgar: Chentelham (UK), Northampton (USA).
- GÖKEN, F. 2002. „On Environmental Concern, Willingness to Pay, and Postmaterialist Values. Evidence from Istanbul“. *Environment and Behavior* 34 (5), s. 616–633.
- HARRISON, G. W. 2000. *Contingent Valuation Meets the experts: a critique of the NOAA Panel report*. Working paper, Dept. of Economics, University of South Carolina, Columbia, SC, October.
- HAUSMAN, J. A. (ed.) 1993. *Contingent Valuation: A Critical Assessment*. Amsterdam: North-Holland.
- HOLBROOK, A. L. – KROSNICK, J. A. – CARSON, R. T. – MITCHELL, R. C. 2000. „Violating Conversational Conventions Disrupts Cognitive Processing of Attitude Questions“. *Journal of Personality and Social Psychology*, 36, s. 465–494.
- JAKOBSON, K. M. – DRAGUN, A. K. 1996. *Contingent Valuation of Endangered Species: Methodological Issues and Applications*. Cheltenham: Edward Elgar.
- JOHANNESSON, M. – JOHANSSON, P. O. – LÖVHREN, K-G. 1997. „On the Value of Changes in Life Expectancy: Blips Versus Parametric Changes“. *Journal of Risk and Uncertainty* 15, s. 221–239.
- LEGGETT, C. G. – KLECKNER, N. S. – BOYLE, K. J. – DUF, J. W. – MITCHELL, R. C. 2003. „Social Desirability Bias in Contingent Valuation Surveys Administered Through In-Person Interviews“. *Land Economics* 79, s. 561–575.
- LEITER, A. – PRUCKNER, G. J. 2006. „Dying in an Avalanche: Current Risks and Valuation“. Článek prezentovaný na: *3rd Annual Congress of Association of Environmental and Resource Economics AERE*, Kjóto, 4.–7. července 2006. On-line: http://www.webmeets.com/files/papers/ERE/WC3/173/Leiter_Pruckner_RiskValuation.pdf

- LUPAČ, P. – PODHAJSKÝ, J. – OBRLÍK, P. 2005. „Metoda podmíněného hodnocení jako nástroj městského plánování“. Prezentováno na odborném semináři Komise pro životní prostředí AV (13. 6. 2005) *Využití sociologických přístupů k hodnocení vlivů na prostředí*.
- MARKANDYA, A. 2004. „Economic Principles and Overview of Valuation Methods for Environmental Impacts“. In: Ščasný, M. – Melichar, J. (eds.). *Development of the Czech Society in the European Union*. Praha: Matfyzpress.
- MELICHAR, J. – ŠČASNÝ, M. 2004. „Introduction to Non-market Valuation Methods and Critical Review of Their Application in the Czech Republic“. In: Ščasný, M. – Melichar, J. (eds.). *Development of the Czech Society in the European Union*. Praha: Matfyzpress.
- MEYERHOFF, J. 2004. „The Influence of General and Specific Attitudes on State Willingness to Pay: A Composite Attitude-Behaviour Model“. CSERGE Working Paper ECM-2002-04, online: http://www.uea.ac.uk/env/cserge/pub/wp/ecm/ecm_2002_04.htm
- MITCHELL, R. C. 2002. „On Designing Constructed Markets in Valuation Surveys“. *Environmental and Resource Economics*, Special Issue 22, s. 297–321.
- MITCHELL, R. C. – CARSON, R. T. 1984. *A Contingent Valuation Estimate of National Freshwater Benefit: Technical Report to the U. S. Environmental Protection Agency*. Washington, DC: Resources for the Future.
- 1989. *Using Surveys to Value Public Goods: The Contingent Valuation Method*. Washington, DC: Resources for the Future.
- NAVRUD, S. – READY, R. C. 2002. *Valuing Cultural Heritage: Applying Environmental Valuation Techniques to Historic Buildings, Monuments and Artifacts*. Cheltenham: Edward Elgar.
- NEVEČEŘALOVÁ, I. 2006. *Poptávka po biopotravinách: výzkum poptávky po biopotravinách na vzorku pražských obyvatel*. (Diplomová práce.) Katedra sociální a kulturní ekologie, FHS UK.
- PORTNEY, P. R. 1994. „The contingent valuation debate: Why economists should care“. *Journal of Economic Perspectives* 8, s. 3–17.
- PRESSER, S. – RUUD, P. A. – SMITH, V. K. – MOODY, W. R. – GREEN, M. C. – CONAWAY, M. 2002. „The Impact of ‘No Opinion’ Response Options on Data Quality: Prevention of Non-Attitude Reporting or an Invitation to Satisfice?“. *Public Opinion Quarterly* 66, s. 371–403.
- RABUŠIC, L. – KEPÁKOVÁ, K. 1999. „Sexuální chování adolescentů a riziko HIV“. *Sociologický časopis* 35 (2), s. 161–179.
- RANDALL, A. – IVES, B. – EASTMAN, C. 1974. „Bidding games for valuation of aesthetic environmental improvements“. *Journal of Environmental Economics and Management* 1, s. 132–149.
- ROTHBARD, M. N. 1956. „Towards a Reconstruction of Utility and Welfare Economics“. In: Sennholz, M. (ed.). *On Freedom and Free Enterprise*. D. Van Nostrand.
- SAMUELSON, P. A. 1948. „Consumption Theory in Terms of Revealed Preference“. *Economica* 15.
- SEIP, K. – STRAND, J. 1992. „Willingness to pay for environmental goods in Norway: a contingent valuation study with real payment“. *Environmental and Resource Economics* 61, s. 156–175.
- SEN, A. 1973. „Behaviour and the Concept of Preference“. *Economica. New Series* 40 (159).
- SMITH, K., V. 2006. „Fifty years of contingent valuation“. In: Alberini, A. – Kahn, R. (eds.). *Handbook on Contingent Valuation*. Edward Elgar: Cheltenham (UK), Northampton (USA).
- SOJKA, M. et al. 1991. *Dějiny ekonomických teorií*. Praha: Vysoká škola ekonomická v Praze.
- ŠAUER, P. 2004. „CVM Applications in the Czech Republic: Selected Cases“. In: Ščasný, M. – Melichar, J. (eds.). *Development of the Czech Society in the European Union*. Praha: Matfyzpress.
- ŠČASNÝ, M. – MELICHAR, J. – HAVRÁNEK, M. – URBAN, J. – BRAUN KOHLOVÁ, M. 2005. *Externí náklady výroby elektřiny a tepla v podmínkách ČR a metody jejich internalizace. Závěrečná zpráva výzkumného projektu financovaného MŽP ČR (VaV/320/1/03)*.
- URBAN, J. 2006. „Metoda podmíněného hodnocení z hlediska teorie plánovaného chování: Příspěvek sociální psychologie k porozumění mechanismu CVM“. In: Sborník z letní školy *Oceňování životního prostředí (25.–31. 7. 2005)*. Praha: Centrum pro otázky životního prostředí.
- URBAN, J. – ŠČASNÝ, M. 2006 (přípravováno k vydání). Monetární vyjádření dopadů pracovního procesu na zdravotní stav pracovníků: problémy aplikace hedonické metody a metody podmíněného hodnocení v České republice. In: *Sborník z Letního odborného semináře environmentální ekonomie (Český ráj, 3.–4. srpen 2006)*. Praha: Centrum pro otázky životního prostředí.

- 2006. „Kvantifikace pracovních rizik: Metodologická zpráva“. Pracovní podklad pro Projekt vědy a výzkumu MŠMT *Kvalita pracovních podmínek*. Univerzita Karlova v Praze, Centrum pro otázky životního prostředí UK.
- 2007ii. „Empirická aplikace metody podmíněného hodnocení: analýza mikrodát z šetření Kvalita pracovního života 2006“. Příspěvek prezentovaný na workshopu *Cena zdraví* konaném 24.1. na VŠE. Praha: VÚBP. On-line: http://kvalitazivota.vubp.cz/prispevky/workshop_cena_zdravi/urban-scasny_cvm.pdf
- URBAN, J. – ŠČASNÝ, M. – BRAUN KOHLOVÁ, M. – MELICHAR, J. 2006. „Zero values treatment in CV study of mortality: evidence from Czech study“. Článek prezentovaný na *3rd Annual Congress of Association of Environmental and Resource Economics AERE*. Kjóto: 4.–7. července 2006. On-line: <http://www.web-meets.com/files/papers/ERE/WC3/895/Urban-Scasny%20et%20al%20AERE2006%20Cvadult.pdf>
- VEISTEN, K. – HOEN, H. F. – NAVRUD, S. – STRAND, J. 2004. „Scope Insensitivity in Contingent Valuation of Complex Environmental Amenities“. In: Ščasný, M. – Melichar, J. (eds.). *Development of the Czech Society in the European Union*. Praha: Matfyzpress.
- VORÁČEK, V. a kol. 1970. *Metodika hodnocení pozitivních a negativních vlivů hospodářské činnosti člověka v geografickém prostředí I*. Praha: Geografický ústav ČSAV.
- 1982. *Současný trend negativních vlivů, expertíza*. Praha: Geografický institut ČSAV.
- WAUGH, F. V. 1968 (1929). „Quality as a Determinant of Vegetable Prices“. *Studies of History, Economics and Public Law*, No. 312, 1st AMS EDN. Faculty of Political Science, Columbia University. New York: AMS Press.

Non-market Assessment of Non-Use Values: the Contingent Valuation Methods from the Point of View of the Sociologist

Summary

This article informs the reader about one of the methods of non-market valuation, i.e. the contingent valuation method (CVM). It indicates the starting points of the contingent valuation method in neo-classical economic theory and the welfare theory, and outlines the mechanism of the method. It then gives examples of the use of the contingent valuation method in the CR and abroad, some in the field of estimate of environmental impacts and some outside it.

**ACTA UNIVERSITATIS CAROLINAE
PHILOSOPHICA ET HISTORICA 1 – 2006
STUDIA SOCIOLOGICA XV**

AKTÉŘI, SYSTÉMY, RIZIKA

Řídí: prof. PhDr. Ivan Hlaváček, CSc. (předseda), doc. PhDr. Václav Marek, CSc. (tajemník),
s redakční radou

Prorektor-editor: prof. PhDr. Mojmír Horyna

Vědecký redaktor: doc. PhDr. Jiří Šubrt, CSc.

Recenzovali: doc. PhDr. Radomír Havlík, CSc.

doc. PhDr. Pavel Machonin, DrSc.

Redakce: PhDr. Hana Lincová, Mgr. Iva Sokolová

Obálku navrhla a graficky upravila Kateřina Řezáčová

Vydala Univerzita Karlova v Praze

Nakladatelství Karolinum, Ovocný trh 3, 116 36 Praha 1

Praha 2009

Sazba a zlom: DTP Nakladatelství Karolinum

Vytiskla tiskárna Nakladatelství Karolinum

Vydání 1. Náklad 300 výtisků

MK ČR E 18598

ISSN 0567-8293

Objednávky přijímá Filozofická fakulta Univerzity Karlovy v Praze,
nám. J. Palacha 2, 116 38 Praha 1 (edice@ff.cuni.cz)

Distributed by the Faculty of Philosophy and Arts, Charles University in Prague, 2, Jan Palach Sq.,
116 38 Prague 1, Czech Republic (edice@ff.cuni.cz)
